

सत्यमेव जयते

पक्षांतर विरोधी कायदा : उद्देश आणि वास्तव

डॉ. अनंत कळसे,
प्रधान सचिव,
महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय व सचिव,
राष्ट्रकुल संसदीय मंडळ,
महाराष्ट्र शाखा, मुंबई.

महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय,
विधान भवन, मुंबई/नागपूर

पक्षांतर विरोधी कायदा : उद्देश आणि वास्तव

डॉ. अनंत कळसे,
प्रधान सचिव
महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय व सचिव,
राष्ट्रकुल संसदीय मंडळ,
महाराष्ट्र शाखा, मुंबई.

(तीन)

प्रस्तावना

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आत्मा मानला जातो. सद्सद्विवेकबुद्धीला अनुसरून अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अविष्कार करणे व त्यायोगे देशहित, समाजहित, लोकहित साध्य करणे हे आपण सर्वांनी अंगीकृत केलेल्या संसदीय लोकशाहीचे व्यवच्छेदक लक्षण होय. देशाचे भवितव्य घडविणाऱ्या संसदेतील किंवा राज्याचे भवितव्य घडविणाऱ्या विधानमंडळातील लोकप्रतिनिधींना संविधानाने अभिव्यक्ती करण्याकरिता व मतदान करण्याकरिता विशेषाधिकार प्रदान केलेले आहेत. हे विशेषाधिकार आपण संसदेची जननी समजल्या जाणाऱ्या हाऊस ऑफ कॉमन्स व हाऊस ऑफ लॉर्ड्स कडून घेतलेले आहेत. संसदीय लोकशाही निकोप, परिपूर्ण व समाजहितेशी होण्याकरिता लोकप्रतिनिधींची त्यावर निश्चित श्रद्धा, असीम क्षमता व विलक्षण धाडस यांची गरज असते व त्यासाठी हे विशेषाधिकार महत्त्वाचे आहेत.

भारतीय प्रजासत्ताकाने संसदीय लोकशाही प्रणालीचा स्वीकार केल्यामुळे "संसदीय संस्थांना" अतिशय महत्त्व व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. भारतीय संविधानानुसार, संसदीय लोकशाहीमध्ये दर पाच वर्षांनी सार्वत्रिक निवडणुका घेणे क्रमप्राप्त आणि बंधनकारक असल्यामुळे, आपल्या देशात सर्वसाधारणपणे काही अपवाद वगळता, लोकसभेच्या व राज्यांमध्ये विधानसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुका दर पाच वर्षांनी घेण्यात येतात. चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुका झाल्यानंतर भारताच्या राजकीय मंचावर/पटलावर वेगवेगळ्या राज्यातील विधानमंडळाच्या सदस्यांनी (लेजिसलेटर्स) आपल्या पक्षनिष्ठेत बदल करण्याची म्हणजेच पक्षांतर करण्याची असंख्य उदाहरणे आढळून आलेली आहेत. या पक्षांतराच्या मागील हेतू व कारणांचा शोध घेतांना असे दिसून येते की, मुख्यत्वेकरून सत्ता वा कुठले तरी पद मिळविण्याचे आमिष किंवा लालसा हे महत्त्वाचे कारण होते तसेच निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींमध्ये तत्त्वे, निष्ठा, नैतिकता व निवडून देणाऱ्या लोकांच्या मताविषयी आदर, या सर्व बाबतीत कमालीची उदासीनता होती.

या सर्वांचे पडसाद संसदेमध्ये उमटून त्याचा परिपाक म्हणून संविधान (बावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ अन्वये भारतीय संविधानात दहाव्या अनुसूचीचा समावेश करून पक्षांतरावर निर्बंध घालण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

या प्रकाशनाद्वारे पक्षांतर बंदी संदर्भातील घटनात्मक तरतुदी, नियम व मा.सर्वोच्च न्यायालयाने विविध प्रकरणात दिलेल्या न्यायनिर्णयांचा धावता व अल्पसा आढावा घेण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करण्यात आला आहे. सन्माननीय लोकप्रतिनिधींना या प्रकाशनाचा निश्चितच चांगला उपयोग होईल याची मला खात्री आहे. या प्रकाशनात शक्यतोवर अचूक माहिती देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. तथापि, काही त्रुटी अथवा विसंगती आढळून आल्यास कृपया मूळ संदर्भाचे अवलोकन करणे उचित ठरेल असे नम्रपणे सुचविण्यात येत आहे.

महाराष्ट्र विधानपरिषदेचे मा.सभापती श्री.शिवाजीराव देशमुख व महाराष्ट्र विधानसभेचे मा.अध्यक्ष श्री.दिलीप वळसे-पाटील यांनी मला अशा प्रकारच्या उपक्रमासाठी दिलेल्या प्रोत्साहनाबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे.

(चार)

या पुस्तिकेच्या निर्मिती संदर्भात महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालयातील अधिकारी श्री.नंदलाल काले, उप सचिव (विधी) यांनी मोलाचे सहकार्य केले त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. गेल्या १५-२० वर्षांत पक्षांतर बंदी कायदांतर्गत त्यांनी हाताळलेल्या विविध प्रकरणांचा अनुभव हे पुस्तक तयार करताना निश्चितच उपयुक्त ठरला आहे असे मी विशेषत्वाने नमूद करू इच्छितो. तसेच श्री.सुनिल झोरे, कक्ष अधिकारी, यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

या पुस्तिके संदर्भात विधायक सूचनांचे व सुधारणांचे निश्चितच स्वागत केले जाईल.

विधान भवन :

मुंबई,

दिनांक : १ नोव्हेंबर २०१४.

डॉ. अनंत कळसे,

प्रधान सचिव,

महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय.

अनुक्रमणिका

(पाच)

अ. क्र.	तपशील	पृष्ठ क्रमांक
	प्रस्तावना	तीन
१.	पक्षांतर विरोधी कायदा, उद्देश आणि वास्तव	१
२.	पक्षांतर विरोधी कायद्याचा पूर्व इतिहास	८
३.	संविधान (बावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५	१४
४.	भारतीय संविधानातील तरतुदी - दहावी अनुसूची	१९
५.	संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३	३०
६.	महाराष्ट्र विधानपरिषद सदस्य (पक्षांतराच्या कारणावरून निरर्हता) नियम, १९८६.	४१
७.	महाराष्ट्र विधानसभा सदस्य (पक्षांतराच्या कारणावरून निरर्हता) नियम, १९८६.	६३
८.	माननीय सर्वोच्च न्यायालयाचे काही निवडक न्यायनिर्णय	८२
९.	भारतातील वेगवेगळ्या राज्यांच्या विधानमंडळातील व लोकसभेतील पक्षांतरासंबंधातील काही निवडक प्रकरणे.	१४५
१०.	महाराष्ट्रातील पक्षांतरासंबंधातील काही निवडक प्रकरणे	१६४
११.	तत्कालीन माननीय अध्यक्ष , महाराष्ट्र विधानसभा यांनी पक्षांतर बंदी कायद्यांतर्गत दिलेले काही निर्णय.	१७३
१२.	माननीय सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद यांनी पक्षांतर बंदी कायद्यांतर्गत दिलेला निर्णय.	२२३
१३.	विधीमंडळ पक्षातून काढून टाकलेल्या किंवा असंलग्न सदस्यांचे स्थान किंवा स्थिती.	२२६
१४.	काही उपाय व मार्ग	२२७
१५.	आढावा व चिंतन	२३०
१६.	संदर्भसूची	२३३

पक्षांतर विरोधी कायदा, उद्देश आणि वास्तव

अभिव्यक्ती हा लोकशाहीचा आत्मा मानला जातो. सद्सद्विवेकबुद्धीला अनुसरून मत स्वातंत्र्याचा अविष्कार करणे व त्यायोगे देशहित, समाजहित, लोकहित साध्य करणे हे आपण सर्वांनी अंगिकृत केलेल्या संसदीय लोकशाहीचे व्यवच्छेदक लक्षण होय. देशांचे भवितव्य घडविणाऱ्या संसदेमध्ये किंवा राज्याचे भवितव्य घडविणाऱ्या विधानमंडळामध्ये बसणाऱ्या लोकप्रतिनिधींना संविधानाने न घाबरता स्वतःच्या सद्सद्विवेकबुद्धीस स्मरून व प्रामाणिकपणे अभिव्यक्ती करण्याकरिता विशेषाधिकार प्रदान केलेले आहेत. हे विशेषाधिकार आपण संसदेची जननी समजल्या जाणाऱ्या हाऊस ऑफ कॉमन्स व हाऊस ऑफ लॉर्ड्सकडून घेतलेले आहेत. परंतु या अधिकाराची परिणती ही संसदीय लोकशाही निकोप, परिपूर्ण व समाजहितेशी होण्याकरिता लोकप्रतिनिधींची त्यावर निश्चित श्रद्धा, असीम क्षमता व विलक्षण धाडस यांची गरज असते.

स्वातंत्र्याच्या ६५ वर्षांच्या कालावधीतील संसदीय लोकशाहीच्या व्यवस्थेचे परीक्षण केल्यास ही गोष्ट स्पष्ट होते की, पहिली दोन दशके राजकीय पक्षांनी व लोकप्रतिनिधींनी तत्त्वाधिष्ठीत राजकारण व मूल्यांशी बांधिलकी राखली. परंतु १९६७ नंतरच्या काळात त्याची जागा धनसंपत्तीची लालसा व सत्तेचा अनुचित प्रकारचा वापर करण्याकरिता कोणत्याही थराला जाणाऱ्या संधिसाधू दुष्प्रवृत्त धनदांडग्यांनी घेतली व त्याकरिता " आयाराम गयाराम " प्रवृत्तीचा सरसकट वापर केला. सुरुवातीस येनकेन प्रकारे सत्ता प्राप्तीसाठी मोठ्या पक्षांनी त्याचा वापर केला व परिणामी संधिसाधूपणा व आपमतलबी प्रवृत्ती बोकाळली. क्षणिक व क्षुद्र स्वार्थासाठी संपूर्ण राजकीय प्रणाली व लोकशाही व्यवस्था कलंकित होत आहे याची क्षिती/तमा कोणीही बाळगली नाही. "यथा राजा तथा प्रजा" या म्हणीप्रमाणे नेतेच नैतिकतेपासून ढळल्यामुळे पक्ष व कार्यकर्ते वावटळीत सापडल्यासारखे झाले व संपूर्ण समाजजीवनाला कर्करोगासारख्या अपप्रवृत्तीने ग्रासून टाकले.

"आयाराम गयाराम" च्या या प्रवृत्तीला आळा घालावा म्हणून सुरुवातीला नामदार यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाखालील समितीने दिलेला अहवाल व त्यानंतर दोन वेळा तत्संबंधीच्या पक्षांतरास विरोध करणारे विधेयक संसदेत आणण्यास तत्कालीन शासनाने केलेला अयशस्वी प्रयत्न पाहता दुर्दैवाने या गंभीर प्रकरणाकडे कोणतेही राजकीय पक्ष वा त्यांचे नेते पाहत होते असे वाटत नाही. परंतु १९८५ साली स्व. राजीव गांधी यांनी पंतप्रधानपद स्वीकारल्यानंतर त्यांनी संविधानात ५२ वी सुधारणा करणारे विधेयक मांडून त्याचे अधिनियमात रूपांतर झाले. दुर्दैवाने या अधिनियमामध्ये अनेक त्रुटी व चुका राहिल्या, ज्याचा फायदा घेऊन अनेक पीठासीन अधिकाऱ्यांनी वेगवेगळे निर्णय दिलेत व रोगापेक्षा औषध भयंकर अशी म्हणावयाची वेळ आली. परंतु ही गोष्ट सर्वांनी आवर्जून मान्य करणे आवश्यक आहे की, स्वतः राजीव गांधींनी किमान हा कायदा अंमलात आणण्याचे धाडस दाखविले. दरम्यान वेगवेगळ्या विधानमंडळातील व संसदेतील पक्षांतरासंबंधीची प्रकरणे उच्च व सर्वोच्च न्यायालयाकडे गेली. न्यायालयांनीसुद्धा याबाबतीत निर्णय देण्यास प्रदीर्घ वेळ लावला. शेवटी श्री. किहोतो होलोहेन विरुद्ध झाचिल्हू (Kihota Hullohon v/s Zachilhu) व इतर या १९९१ च्या याचिका क्रमांक-४० च्या बाबतीत निर्णय देतांना बहुमताने या अधिनियमाची वैधता ठरविली. मात्र १० व्या अनुसूचितील परिच्छेद ७ अवैध ठरवून पीठासीन अधिकाऱ्यांनी परिच्छेद-६ अन्वये दिलेल्या

निर्णयाची न्यायिक तपासणी करण्याचे अधिकार स्वतःकडे घेतले व पीठासीन अधिकाऱ्यांची ही कृती न्यायाधिकरणासमान मानली. (AIR 1993 SC 412)

पक्षांतराच्या या रोगाने संसदीय लोकशाहीची जननी असलेल्या इंग्लंडलासुद्धा सोडलेले नाही. तेथील ज्येष्ठ राजकारणी विल्यम ग्लॅडस्टन, जोसेफ चॅंबरलन, विन्स्टन चर्चिल, रॅमसे मॅकडोनाल्ड यांनीही कधी ना कधी पक्षांतर केले होते. परंतु त्याची कारणे हे पैसा व पद हे नसून पक्षीय नेतृत्वाबरोबर झालेले प्रामाणिक मतभेद हे होते.

मध्यंतरीच्या काळात अखिल भारतीय पीठासीन अधिकाऱ्यांच्या परिषदेच्या बैठका, चर्चासत्रे इत्यादी मार्गांनी प्रस्तुतच्या कायद्याबाबत विविध उच्च न्यायालयांनी व उपरोल्लेखित सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला निर्णय यावर बराच ऊहापोह झाला. प्रस्तुतच्या पुस्तकात या सर्व बाबींचा थोडक्यात का होईना परामर्श घेतलेला आहे असे दिसून येईल.

महाराष्ट्र हे देशातील एक आदर्श विधिमंडळ आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील लोकसभेचे पहिले अध्यक्ष माननीय ग.वा.उर्फ दादासाहेब मावळणकर हे प्रथम महाराष्ट्र विधानसभेचे अध्यक्ष होते. बाल अवस्थेत असलेल्या संसदीय लोकशाहीला योग्य रूप देण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न केवळ अलौकिक असे आहेत. या पुस्तकात उद्धृत केलेल्या अनेक महत्वपूर्ण बाबींचा प्रत्येक सदस्याने गांभीर्याने विचार करून त्याप्रमाणे वर्तन केल्यास या खंडप्राय देशातील संसदीय लोकशाही आणखी प्रभावी व कार्यप्रवण ठेवण्याच्या दृष्टीने देशातील विधानमंडळांना तो एक आदर्श मिळेल असे माझे प्रामाणिक मत आहे.

अलिकडील काही वर्षात केन्द्रीय निवडणूक आयोगाने, लोकशाही प्रक्रिया निकोप व निर्दोष होण्यासाठी मतदानाच्या प्रक्रियेच्या संदर्भात केलेली उपाययोजना, केन्द्रीय विधी आयोगाने एकूणच निवडणूक प्रक्रियेतील दोष निपटून काढून ती निर्दोष करण्याच्या दृष्टीने सुचविलेले उपाय, जसे अपक्ष उमेदवारांना थारा न देणे, मतदानाकरिता विशिष्ट टक्केवारी प्राप्त न झाल्यास अशा पक्षाची नोंदणी रद्द करणे, राजकारणातून गुन्हेगारी प्रवृत्तींना हद्दपार करणे, आवश्यकतेनुसार लोकप्रतिनिधित्व अधिनियमात दुरुस्त्या करणे. इत्यादी बाबी विचारात घेऊन प्रस्तुतचा अधिनियम अधिक निर्दोष, परिपूर्ण व सुटसुटीत होण्याच्या दृष्टीने सर्वांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

*****

हिंदुस्थान हे एक विशाल व प्राचीन राष्ट्र असून निरनिराळ्या राज्यांमध्ये विभागलेले आहे. या राज्यांची भाषा, जाती, वेशभूषा, व चालीरिती इ. भिन्न-भिन्न असून संस्कृती व परंपरा मात्र एकच आहे. असे असले तरी इतिहासावरून असे स्पष्टपणे दिसून येते की, या राष्ट्राचा गाडा शासन म्हणून "मध्यवर्ती सरकार" कडूनच चालविला गेला आहे. ज्या-ज्या वेळेला "मध्यवर्ती सरकार" हे कमकुवत झाले, त्या-त्या वेळेला भारतातील "एकपक्षीय राज्यसत्ता" संपुष्टात येऊन लहान-लहान राज्ये निर्माण झालेली आहेत. केंद्रीय सत्ता टिकविण्यासाठी एकसंघपणा हा गुण आवश्यक ठरतो. त्यानुसार व भारतातील पूर्वीच्या इतिहासाचे अवलोकन केले असता, असे दिसून येते की, प्रामुख्याने सचोटी, नैतिकता, ध्येयधोरणे, स्वाभिमान, निष्ठा, भक्ती इ. गुणांची पारख करूनच राजघराणी आपल्या दरबारी सेनापती वा इतर अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करीत असत. काही नेमणुका राजघराण्यातूनच होत असत. संबंधित अधिकाऱ्यांची निवड करण्यामागचा हेतू हाच होता की, ज्या अधिकाऱ्यांची किंवा सरसेनापतींची निवड करण्यात आलेली असे ते आपापल्या राजाशी, राज्यांशी आणि प्रजेशी एकनिष्ठ राहून सचोटीने आपले कर्तव्य पालन करतील. म्हणून इतिहास काळातसुद्धा सचोटी, नैतिकता, प्रामाणिकपणा व निष्ठा या गुणांना महत्त्व होते व ते गुण अमूल्य म्हणून समजले जात होते.

गत इतिहास पाहिल्यास असे दिसून येईल की, अर्वाचीन, प्राचीन व मध्ययुगीन काळाच्या शेवटालासुद्धा राजनिष्ठेची तसेच नैतिकतेबाबत पक्षांतरे घडलेली आहेत. उदाहरण दयावयाचे झाले तर प्राचीन काळात, म्हणजे रामायणाच्या काळामध्ये श्रीरामाचा शत्रू असलेल्या रावणाचा सख्खा भाऊ बिभीषण हा सत्य, सामाजिक न्याय व नितिमतेचा विचार घेऊन आपल्या मोठ्या भावाची बाजू न घेता, त्याने श्रीरामाची बाजू घेतली. खरे पाहिले तर बिभीषणाला त्या काळीसुद्धा त्याचा भाऊ सार्वभौम राजा असल्याने सर्व सुखसोयी, विलास, ऐशआराम इ. गोष्टी उपलब्ध होत्या, तरीसुद्धा बिभीषणाला श्रीरामाची बाजू घेण्याचे एक प्रमुख कारण होते ते म्हणजे की, सत्य, न्याय व नैतिकता. त्यानंतर महाभारताचे आपण उदाहरण पाहिले तर, महाभारतात असे दिसून येते की, "कर्ण हा कुंतीचा सूर्यापासून झालेला प्रथम पुत्र होता. असे असूनसुद्धा, कुंतीने कर्णाला जन्मताच टाकून दिले होते" पण कर्ण मोठा झाल्यावर योद्धा झाला. त्याकाळी दुर्योधनाने मित्रप्रेम म्हणून त्याला राजाची पदवी/उपाधी दिली व राज्याचा काही भाग तो सूतपुत्र असला तरी दान दिलेला होता. महाभारतात कौरव-पांडव युद्ध सुरू होण्यापूर्वी, कुंतीने स्वतः येऊन कर्णाला असे सांगितले की, "तू माझा पुत्र आहेस आणि तुझे जे पाच पांडव भाऊ आहेत, त्यांच्याविरुद्ध तू कोणत्याही प्रकारे युद्ध करू नकोस" असे असले तरी कर्णाने मित्रप्रेम, निष्ठा व दिलेल्या वचनाला जागून, पक्ष न बदलता कौरवांबरोबर राहून युद्ध केले व शेवटी वीरमरण पत्करले.

१५ व्या, १६ व्या व १७ व्या शतकामध्ये अनुक्रमे भारतावर निरनिराळ्या परकीय समूहांकडून आक्रमणे होऊन शक्तीच्या जोरावर त्यांनी राज्य केले. तेव्हा "राज्यसत्ताक पद्धती" असली तरी सरदार किंवा सेनेतील काही अधिकारी यांच्या राजनिष्ठा बदलत नव्हत्या असे नाही. परंतु त्या काळी एका राजाकडून दुसऱ्या राजाकडे जाण्याचे प्रकार क्वचित घडत असत. परंतु अशी पक्षांतरे प्रामुख्याने निष्ठा, सचोटी, वैचारिक मतभेदांमुळे होत होती. तेव्हा इतिहासाकडे आपण बारकाईने लक्ष दिले तर असे दिसून येते की, त्या काळातही काही प्रमाणात पक्षांतरे होत होती. ज्यायोगे सत्ता उलटली जात होती, सत्तेत स्थित्यंतरे घडत होती.

१८ व्या शतकात भारतामधील "इस्लामिक" व पश्चिम भारतातील " मराठेशाही " राज्य

अधोगतीला गेल्यामुळे किंवा राज्यकर्त्यांमध्ये एकमेकांत विश्वास नसल्याने, वा घरगुती भांडणे विकोपाला गेल्यामुळे, स्वकिय शक्तींचा पराभव होऊन, सातासमुद्राकडे राहणाऱ्या ब्रिटीशांचे राज्य भारतावर आले व त्यांनी एका प्राचीन, सुसंस्कृत परंपरा असलेल्या या देशावर सुमारे १५० वर्षे राज्य केले. ब्रिटीशांच्या राजवटीमध्ये एतद्देशिय लोकांना राज्यकारभार करण्यामध्ये कोणत्याही प्रकारची संधी नव्हती. त्यांनी एतद्देशिय समाजाला गुलाम म्हणूनच वागविले. राज्यकारभार करीत असतांना ब्रिटीशांनी "मध्यवर्ती सत्ता" ही शक्तीशाली बनवून भारतातील वैविध्य गुणांना वाव दिला नाही. भारतातील निरनिराळ्या समूह व समाजामध्ये झोडा व फोडा या नीतीचा अवलंब करत, या देशातील जनतेला दुबळे बनविले. तसेच देशातील सुबत्तेचा फायदा घेऊन, "ब्रिटीशांचा सूर्य सर्व जगभर तेजाने तळपविला."

सन १९४७ नंतर भारतातील नेत्यांनी व थोर पुढाऱ्यांनी एकत्र येऊन या देशाची संसद रचना व सर्व धर्मिंचे देशातील स्थान से असावे याबद्दल चिंतन करून भारताची जडण-घडण लक्षात घेता, व येथील निरनिराळ्या जाती, पंथ, राज्ये, बोलीभाषा, रितिरिवाजाचे आगळे-वेगळेपण लक्षात घेऊन २६ जानेवारी १९५० रोजी लिखित घटना तयार करून त्यावर चर्चा करून ती स्वीकारली. भारताचे संविधान हे जातील लिखित राज्यघटनांमध्ये सुंदर व वैशिष्टपूर्ण आहे. घटनेत दिलेल्या कलमानुसार/अधिकारानुसार या देशातील नागरिकांनी राज्य करण्याचे ठरविले. स्वातंत्र्यानंतरची राजकीय परिस्थिती लक्षात घेता मागील सहा दशकात प्रमुख्याने भारतीय नॅशनल काँग्रेस हाच एक मुख्य राजकीय पक्ष होता. त्याबरोबर फाळणी नंतर भारतात मुस्लिम लिग, स्वतंत्र पक्ष इ. लहान-लहान पक्ष कार्यरत होते. असे असले तरी, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर प्रामुख्याने काँग्रेसलाच देशातील लोकसभेमध्ये व राज्यसभेमध्ये पूर्णतः बहुमत मिळत गेले. त्यामुळे भारतामध्ये सातत्याने एका पक्षाला २/३ पेक्षा जास्त बहुमत मिळत गेल्याने पक्षांतराची प्रकरणे मोठ्या प्रमाणात झाली नाहीत. मात्र १९६७ नंतर राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये वैचारिक मतभेद झाल्यानंतर पक्षाच्या विभाजनास सुरुवात झाली. नंतरच्या काळात काँग्रेस पक्षाचे भाग झाले, तर त्याचबरोबर निरनिराळी विचारसरणी असलेले नवीन पक्षही उदयास आले. उदाहरणार्थ भारतीय जनता पक्ष, इ. त्यापूर्वी कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया, कम्युनिस्ट मार्क्सिस्ट तसेच राज्य पातळीवर शेतकरी कामगार पक्ष, फॉरवर्ड ब्लॉक, मुस्लिम लिग हे पक्ष अस्तित्वात होते. परंतु त्यांचा प्रभाव तुरळक, विशिष्ट राज्यात जाणवत होता. अलिकडच्या काळात प्रांतीय अभिनिवेश सजग होऊन द्रमुक, अण्णा द्रमुक, शिवसेना, आसाम गणतंत्र परिषद, तेलगू देसम, आदी पक्षांनी त्या-त्या राज्यात आपले सामर्थ्य दाखवून दिले.

लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्षांना अनन्यसाधारण महत्त्व असते, राष्ट्राची जडणघडण कशी असावी हे ठरविताना प्रत्येक पक्ष आपापल्या अंगिकृत विचारसरणी व विचारप्रवाहाद्वारा समाजातील विविध गट/घटक यांना आवाहन करून त्यांचे प्रतिनिधीत्व करण्याची आकांक्षा धरतात. काहींच्या मते धर्माधिष्ठित राष्ट्र असावे, तर याउलट राजकारणात धर्माला स्थान असता कामा नये, असे काहींचे मत असते. काहींच्या मते लोकशाही समाजपद्धती हा सुदृढ समाजाचा पाया आहे. तर काहींची हुकूमशाहीचे वावडे नसावे, अशी धारणा असते.

उत्पादन साधनांवर मालकी असणारा समाजातील वर्ग उत्पादनप्रियेत श्रमणाऱ्यांच्या श्रमशक्तीचे शोषण करतो म्हणून समाजात दारिद्र्य वगैरे आढळून येते. त्यामुळे अशी समाजरचना प्रसंगी हिंसक मार्गांनीसुद्धा बदलली पाहिजे, अशी काहींची विचारसरणी असते. तर दारिद्र्य व श्रीमंती ही ज्या-ज्या-

व्यक्तीची पूर्वजन्मीच्या कर्माची फळे असतात, त्यामुळे समाजात गरीब-श्रीमंत वर्ग असले तरी वर्ग लहाएवजी वर्गसमन्वय घडवून आणून सुरळीत समाज प्रस्थापित करता येईल, अशी काहींची कल्पना असते. अशाप्रकारे आपापला विचार जाहीरनाम्याद्वारे जनतेपुढे ठेवून त्या पाठिंब्याच्या जोरावर उमेदवार संसदेत आणि विधिमंडळात निवडून येतात व मतदारांचे प्रतिनिधित्व करतात. या सर्व प्रक्रियेत, आपल्या विचारसरणीशी आणि ज्यांनी आपल्याला त्या विचारसरणीमुळे पाठींबा दिला त्या मतदारांशी प्रमाणिक राहणे, हे लोकशाही राज्यव्यवस्थेत निवडून आलेल्या उमेदवाराचे आद्य कर्तव्य असते.

भारतीय राजकारणाला लागलेला मुख्य रोग पक्षांतर व सत्तापिपासा हा आहे. राजकीय पक्षात पडझड होतच असते. ब्रिटन मधील राजकीय पक्ष आपल्यापेक्षा खूपच स्थिर आहेत. पण तेथेही टोरी पक्ष, लिबरल पक्ष व लेबर पक्ष वेळोवेळी फूटले आहेत. आपल्या देशात काँग्रेस पक्षात लोकमान्य टिळकांच्या काळापासून अनेक वेळा फूट पडलेली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातले उदाहरण द्यावयाचे झाले तर समाजवादी पक्ष व कम्युनिस्ट पक्ष यांचे विभाजन हे सत्तालोलुपतेतून निर्माण झाले नव्हते, पण १९६७ नंतर झालेली चरणसिंग चौधरी, मध्य प्रदेशातील गोविंद नारायणराव सिंग, भजनलाल, आंध्र प्रदेशातील भास्करराव, जम्मू काश्मिर मधील गुलमहमद शाह, चंद्रशेखर, महाराष्ट्रातील शरद पवार ही पक्षांतरे सत्तेच्या पोटीच निर्माण झाली. कारण पक्षांतर बंदीचे फळ या सर्व मंडळीना मंत्री पदाच्या रूपाने मिळाले, पण पक्षांतर बंदीचा प्रश्न अंक गणिताच्या आधारे सोडविण्यात येत असल्यामुळे १/३ लोकांनी केलेले पातंत्र वैध व नैतिक ठरते व त्यांची मधूर फळे त्यांना चाखायला मिळतात. हा रोग म्हणजे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमधील दुफळीचा नैसर्गिक परिपाक होता, तोपर्यंत तरी एक राजकीय पक्ष म्हणून काँग्रेसची केवळ केंद्रातीलच नव्हे तर बहुतेक राज्यांमधील सत्तेवर घट्ट पकड होती. पण काँग्रेसची ही मक्तेदारी संपुष्टात आल्यानंतर राष्ट्रीय, तसेच प्रादेशिक राजकारणात विविध पक्षांचा उदय झाला आणि त्या अनुषंगाने फुटीर गटांचाही राजकीय क्षेत्रात वावर सुरू झाला, एका पक्षाने स्थिर सरकार स्थापन करण्याची शक्यता धूसर होऊ लागली परिणामस्वरूप छोटे-छोटे पक्ष एकत्र येऊन सत्ता बळकावू लागले. यातूनच फुटीरतेला खतपाणी मिळाले. पक्षांतराचा राजकीय खेळ सुरू झाला. त्यातील खेळाडू "आयाराम-गयाराम" या नावाने ओळखले जाऊ लागले.

पक्षांतराच्या या असाध्य रोगाचा नायनाट करण्यासाठी तत्कालिन इंदिरा गांधी सरकारने पक्षांतरबंदी विधेयक मांडले. मात्र या विधेयकाचे कायद्यात रुपांतर करण्यात सरकारला अपयश आले. यानंतर आलेल्या जनता पार्टीच्या सरकारनेही तसा प्रयत्न करून पाहिला तथापि, त्यांच्याच समर्थकांनी हे विधेयक "लोकशाहीविरोधी" असल्याचे स्पष्ट करून विरोध दर्शविल्यामुळे "पक्षांतरबंदी" कायदा त्यावेळीही अस्तित्वात येऊ शकला नाही.

परंतु गेल्या २५/३० वर्षांतील तात्विक विचारसरणी, ध्येय, लोकशाही इ. संकल्पनांना राजकारणातील भल्याभल्यांनी मूठमाती व तिलांजली दिलेली दिसून येते. मतदारांनी आपल्याला कोणत्या वैचारिक भूमिकेमुळे लोकप्रतिनिधी म्हणून निवडून दिले आहे हे सोयिस्कररित्या विसरून केवळ स्वार्थापोटी आणि सत्तेच्या अभिलाषेने काही जण निवडून आल्यावर कपडे बदलावेत तसा झटकन पक्ष बदलण्यास लागले.

पक्षांतराचा हा रोग कायमस्वरूपी निकालात काढण्यासाठी संयुक्त महाराष्ट्र स्थापनेच्या वेळी

प्रयत्न झाले होते. त्या वेळी श्री. धनंजयराव गाडगीळ व शंकरराव देव यांनी पुढाकार घेऊन महाराष्ट्रातील राजकीय नेत्यांना एकत्र आणून भाटघरला एक बैठक आयोजित केली होती. सदर बैठकीत एकमताने सर्वसंमत आचारसंहिता तयार करण्यात आली. निवडणुकीच्या वेळी या आचारसंहितेची अंमलबजावणी करण्याचा अभ्यास करण्यात आला. परंतु ती त्या वेळी काही यशस्वी ठरली नाही. काही विरोधी पक्षाच्या नेत्यांनी भाटघर येथे केलेली आचारसंहिता ही प्रतिपक्षाला झोडण्यासाठी दिलेली आहे असे वाटले व तसा तिचा उपयोग करण्यात आला असे त्यांचे मत झाले. असे असले तरी पक्षांतराबाबतच्या बाबतीत एक महत्त्वाची गोष्ट या ठिकाणी मला नमूद करणे आवश्यक वाटते, सन १९७८ मध्ये श्री. यशवंतराव चव्हाण हे लोकसभेचे विरोधी पक्षनेते होते. मार्च, १९७८ या महिन्यात 'साधना' या साप्ताहिकाचे संपादक श्री. यदुनाथ थत्ते यांनी कै. यशवंतराव चव्हाण यांची नवी दिल्ली येथे भेट घेऊन याबाबत त्यांनी प्रश्न विचारले होते व त्यांना मतप्रदर्शन करण्याची विनंती केली होती. त्या प्रश्नावर श्री. यशवंतराव चव्हाण असे म्हणाले की, पक्षांतर विधेयकाचा विषय जनता पक्ष त्वरेने का आणत नाही, ते समजत नाही. विरोधी पक्ष म्हणून वावरत असतांना नुसता धोशा लावत होते. कोणत्याही पक्षाच्या वतीने कोणत्या विचाराबद्दल आपण जनतेला कौल मागितला हे विसरून माणसे किती लवकर पक्ष बदल करतात. वरील विचाराबद्दल त्या वेळी श्री. चव्हाण यांचा चिंतेचा सूर उमटत होता. त्याच वेळी १९७८ साली महाराष्ट्र राज्यातसुद्धा पक्षांतराचा घोळही सुरू होता व या घोळानुसार त्यावेळी श्री. यशवंतराव चव्हाण यांचे मानसपुत्र श्री. शरदचंद्र पवार यांनी काँग्रेसमधून फुटून आपला एक नवीन वेगळा गट स्थापन करून पुरोगामी लोकशाही आघाडी या पक्षाच्या नेतृत्वाखाली सरकार बनवून महाराष्ट्रात पहिले पक्षांतर घडविले. त्यावेळी पक्षांतर विरोधी कायदा हा अस्तित्वात नव्हता. या कायद्याबद्दल बोलतांना श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी असे विचार प्रकट केले की, अगदी निर्दोष, परिपूर्ण कायदा होत नसतो. कायद्यातही अनुभवांनंतर सुधारणा होत असतात. उगाच निर्दोष व परिपूर्ण कायदा करण्याच्या भरीस पडून घोंगडे भिजत ठेवण्यात अर्थ नाही. याबाबत त्वरित उपाययोजना केली नाही तर, सर्वत्र संधिसाधूपणा, स्वार्थ बोकाळेल. राजकारण आणि शासन यात अस्थिरता निर्माण होईल. पक्षांतराला आळा घालण्यासाठी आवश्यकता त्यावेळी त्यांनी निकडीने बोलून दाखविली.

पक्षांतराचा बहर हा प्रामुख्याने १९६७ ते १९७२ या कालात अधिकच बहरला. या काळात हजारोंचा संख्येने पक्षांतरे झाली. मंत्रिमंडळ गडगडले आणि मुख्यमंत्रिपद आणि मंत्रिपदे पटकावणाऱ्यांची संख्या अफाट वाढली.

सन १९७७-७८ या वर्षी भारतामध्ये सर्वत्र सार्वत्रिक निवडणुका होऊन त्यामध्ये इंदिरा काँग्रेसचा मोठ्या प्रमाणावर पराभव होऊन सर्व पक्षीय जनता सरकार दिल्लीत श्री. मोरारजी देसाई यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेले होते. अशा वेळी वर्षानुवर्षे काँग्रेसची निष्ठा असणारे, त्या पक्षाच्या ध्येयधोरणावर विश्वास असणारे आणि त्या तत्वावर आजतागायत सत्ता उपभोगलेले हरीयाणातील एक नेते श्री. भजनलाल यांनी आपल्या मंत्रिमंडळासह काँग्रेस पक्षाचा राजीनामा देऊन जनता पक्षात प्रवेश केला व जनता पक्षानेही त्यांना आपल्यामध्ये सामावून घेतले. श्री. भजनलाल हे "पक्षांतराचे भारतीय भीष्म" आहेत.

परंतु सन १९८५ मध्ये इंदिरा गांधींच्या दुर्दैवी निधनानंतर 'रेस पक्ष प्रचंड मताधिक्याने सत्तेवर आला व तत्कालीन पंतप्रधान कै. श्री. राजीव गांधी यांनी व त्यांच्या सरकारने पक्षांतर बंदी करण्याबाबतच्या विधेयकाचा पाठपुरावा करण्याचा निर्णय घेतला. १९८५ मध्ये भारतीय लोकसभेने ५२ वी घटना दुरुस्ती करून पक्षांतरावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला. तोच पक्षांतर बंदी कायदा म्हणून समजला जातो. तत्कालीन सरकारने संविधान (५२ वी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ च्या द्वारे सुधारणा करून पक्षांतर बंदी कायद्याचा घटनेत समावेश करण्यात आला असून तो १ मार्च १९८५ पासून कार्यान्वित करण्यात आला. संविधानामध्ये जी ५२ वी दुरुस्ती करण्यात आली होती, त्याचा मुख्य उद्देश कायदेशीररित्या नव्याने आलेल्या सरकारला स्थैर्य देणे एवढ्यापुरताच मर्यादित नव्हता, तर राजनैतिक अस्थैर्य आणि भ्रष्टाचार यांना परिणामकारकरित्या आळा घालून शासनाचे हात मजबूत करणे हा होता. सार्वमताच्या आधारे किंवा बहुमताच्या आधारावर कायदेशीररित्या स्थापन झालेल्या सरकारला जर आपला कारभार परिणामकारकरित्या करता आला नाही आणि सामाजिक व आर्थिक धोरणाच्या बाबतीत सत्तेवर आलेल्या पक्षाची धोरणे कार्यान्वित करता आली नाहीत, तर ज्या पक्षाला राज्यात सत्ता सोपविली असते, त्या मतदारांवर अन्याय केल्यासारखे होईल. घटनेतील ५२ वी सुधारणा करतांना केवळ राजकीय अनैतिकता संपुष्टात आणावी एवढाच मर्यादित उद्देश नव्हता, तर बोकाळलेल्या भ्रष्टाचारास आळा घालणे हा ही मुख्य उद्देश होता. सत्ताधारी पक्षाच्या प्रस्थापित राजनैतिक सुधारणांबाबत मतभेद झाल्यास, एखादा सदस्य निवृत्त होत असल्यास किंवा ज्या पक्षाच्या तिकिटावर तो निवडून आला त्या पक्षाखेरिज अन्य पक्षाच्या ध्येय-धोरणांशी निष्ठा ठेवू बघणाऱ्या सदस्याने राजीनामा देऊन पुन्हा निवडणुकीस सामोरे जावे असा एक संकेत आहे, परंतु तो सर्वमान्य नाही.

*****

(२) पक्षांतर विरोधी कायद्याचा पूर्व इतिहास

भारतीय प्रजासत्तकाने संसदीय लोकशाही प्रणालीचा स्वीकार केल्यामुळे "संसदीय संस्थांना" अतिशय महत्त्व व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. भारतीय संविधानानुसार, संसदीय लोकशाहीमध्ये दर पाच वर्षांनी सार्वत्रिक निवडणुका घेणे क्रमप्राप्त आणि बंधनकारक असल्यामुळे, आपल्या देशात सर्वसाधारणपणे काही अपवाद वगळता, लोकसभेच्या व राज्यांमध्ये विधानसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुका दर पाच वर्षांनी घेण्यात येतात. चवथ्या सार्वत्रिक निवडणुका झाल्यानंतर मार्च, १९६७ ते फेब्रुवारी, १९६८ या कालावधीत भारताच्या राजकीय मंचावर/पटलावर वेगवेगळ्या राज्यातील विधानमंडळाच्या सदस्यांनी (लेजिस्लेटर्स) आपल्या पक्षाच्या निष्ठेत बदल करण्याची म्हणजेच पक्षांतर करण्याची असंख्य उदाहरणे आढळून आलेली आहेत. या पक्षांतराच्या मागील कारणे व कारणनिर्मितीचा शोध घेतांना असे दिसून येते की, "मुख्यत्वेकरून सत्ता वा कुठले तरी पद मिळविण्याचे आमिष किंवा लालसा हे महत्त्वाचे कारण होते" यात सर्वात अस्वस्थ करणारी गोष्ट अशी की, "एकाच व्यक्तने किंवा अनेक व्यक्तित्वांच्या समुहाने वारंवार केलेले पक्षांतर. "यामध्ये हरियाणा राज्याचा उच्चांक प्रथम लागतो" या पक्षांतरावरून असे दिसून येते की, निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींमध्ये तत्वे, निष्ठा, नैतिकता व निवडून दिलेल्या लोकांच्या मताविषयी आदर, या सर्व बाबतीत कमालीची उदासिनता/बेपर्वाई होती. या सर्व गोष्टींना देशातील निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांत वेळोवेळी प्रकाशित होणाऱ्या ठळक बातम्यांनी पुष्टीच दिली होती.

वरील सर्व घटनाक्रमामुळे देशातील अनेक नेत्यांनी याबाबतीत गंभीर चिंता व्यक्त करणे साहजिकच होते आणि त्याचे पडसादही वृत्तपत्रात येणाऱ्या बातम्यांवरून संपूर्ण देशभर उमटत होते.

या सर्वांचे पडसाद संसदेमध्ये उमटून त्याचा परिपाक म्हणून दिनांक ११ ऑगस्ट १९६७ रोजी या वादग्रस्त प्रश्नावर अभ्यास करून, त्यावर उपाय सुचविण्यासाठी ए "उच्चस्तरीय समितीची" नेमणूक करण्याची शिफारस करणारा ठराव लोकसभेत मांडण्यात आला व या ठरावावर लोकसभेत दिनांक २४ नोव्हेंबर १९६७ आणि ८ डिसेंबर १९६७ रोजी सविस्तर चर्चा झाली आणि चर्चेअंती दिनांक ८ डिसेंबर १९६७ रोजी सभागृहात एकमताने खालीलप्रमाणे ठराव पारित करण्यात आला :-

"या सभागृहाचे असे मत आहे की, संसदेच्या व विधानमंडळाच्या सदस्यांनी आपल्या पक्षाची असलेली निष्ठा बदलून, वारंवार पक्षांतर करणे, या प्रश्नावर सर्वकष विचार करून, त्याबाबतीत उपाययोजना सुचविण्यासाठी शासनाने राजकीय पक्षांचे प्रतिनिधींची व घटनातज्ज्ञ यांचा समावेश असलेली एक "उच्चस्तरीय समिती" ताबडतोबीने गठीत/स्थापन करण्यात यावी."

वरील ठरावाच्या अनुषंगाने राजकीय पक्षांचे प्रतिनिधी व संविधान तज्ज्ञांचा समावेश असलेली आणि तत्कालीन गृहमंत्री, श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्या अध्यक्षतेखाली सदरहू प्रश्नावर विचार करण्यासाठी मार्च, १९६८ मध्ये एक समिती गठीत करण्यात आली.

सदरहू समितीकडे अभ्यास करून अहवाल देण्यासाठी खालील विषय सुपूर्द करण्यात आले होते :-

(अ) पक्षांतराला आळा घालण्यासाठी कडक व कायमस्वरुपाची उपाययोजना करण्याकरिता कोणतीही परिपूर्ण सोय किंवा व्यवस्था नाही. जेणेकरून पक्षांतर केल्यामुळे राजकीय बेजबाबदारपणा आणि संधीसाधूपणा निर्माण होऊन राज्यांमध्ये अस्थिरता निर्माण होते.

त्याच बरोबर लोकशाही संस्थांच्या किंवा संसदीय संस्थांच्या कामकाजात ते, लोकामध्ये/समाजामध्ये, अशा पक्षांतराच्या बाबी अनादर निर्माण करतात, त्याबाबतचे धोरण ठरविणे.

- (ब) त्याबाबत सुधारणा किंवा उपाययोजना करण्यासाठी नवीन साधने निर्माण करण्याची आवश्यकता व या गुंतागुंतीच्या समस्येचे काळजीपूर्वक निवारण करून लोकशाहीमध्ये राजकीय स्थिरता आणणेबाबत उपाय सुचविणे.
- (क) राजकीय पक्षांची मूलभूत वा घटनात्मक वाढ होण्याबाबतची नैसर्गिक पद्धती सुचविणे.
- (ड) संक्रमणाच्या कालावधीची अपरिहार्यता लक्षात घेऊन प्रथमदर्शनी समविचारी पक्षात असलेली एकजूट, त्यानंतर झालेले तात्विक मतभेद, याबाबतचे सुस्पष्ट धोरण व त्यात काही अनिश्चतता असल्यास त्याबाबतची सुस्पष्ट कारणमीमांसा सुचविणे.
- (इ) एखाद्या चांगल्या कारणामुळे, प्रामाणिकपणाने अथवा तात्विक स्वरूपाचे मतभेद झाल्यास एखाद्या सदस्याने पक्षांतर केले किंवा दुसऱ्या पक्षात सामील झाला तर फूट, संलग्नता बाबतचे नियम जाचक न ठेवता, लवचिक असावेत व तात्विक धृष्टिकरणाबाबतचे नियम अपरिहार्य कसे आहेत, याबाबतची कारणमीमांसा सुचविणे.

अशाप्रकारे वैधानिक किंवा घटनात्मक आयुधे वापरूनसुद्धा पक्षांतराला आळा घालण्यामध्ये यश येणार नाही, असे समितीला वाटते. म्हणून महत्वाची अशी गरज आहे की, मुळतः जे राजकीय पक्ष आहेत, त्यांनी सचोटी व नैतिकतेचे पालन करणे आवश्यक असून, सार्वजनिक जीवनामध्ये, शालीनतेचे वागणे असावे, जेणेकरून सार्वजनिक जीवनामध्ये आणि राजकीय पक्षांच्या लोकांमध्ये वा समूहात आणि देशातील नागरिकांमध्ये एकमेकांबद्दल कर्तव्य-भावना व अनुशासनाचे वातावरण निर्माण होईल.

या अनुषंगाने पक्षांतराला आळा घालण्याच्या विषयासंबंधी कार्य करीत असतांना दोन्ही बाजूने म्हणजेच, राजकीय, शैक्षणिक, तात्विक व नैतिकदृष्ट्या विचार करावा लागेल. त्याकरिता मोठ्या प्रमाणात "राजकीय शिक्षण" करून जनमानसात व लोकप्रतिनिधींमध्ये ज्यायोगे लोकशाहीचे महत्त्व व तत्त्वे प्रस्थापित करता येतील.

वरील प्रकारे विषय समितीकडे देऊन त्यानुसार योग्य त्या शिफारशी करण्यास सांगितले गेले. त्यानुसार समितीने वरील बाबींवर विषयानुक्रमानुसार साधकबाधक चर्चा करून खालील प्रमाणे शिफारशी केल्या.

(१) प्रतिनिधींची एक बैठक बोलवावी असे ठरले. असे करीत असतांना, यामध्ये कोणत्याही शासकीय कार्यालयाचा पुढाकार असता कामा नये, असे समितीचे मत होते. तसेच सदरहू आचार संहितेची अंमलबजावणी योग्यरितीने होते किंवा नाही याची सर्वस्वी जबाबदारी सर्व राजकीय पक्षांवर सोडलेली असून तिचे पालन किंवा अंमलबजावणी होते किंवा नाही त्याबाबत आपसात चर्चा करून निर्णय घ्यावेत.

(२) निवडून आलेल्या राजकीय प्रतिनिधींचे कार्य, चारित्र्य आणि कर्तव्य याबाबतची स्पष्ट कल्पना

देणेबाबत -

समितीने इतर देशातील परंपरा आणि गृहितांचा विचार करून अशी शिफारस केली की, राजकीय पक्षांची/संस्थांची/राजकीय प्रतिनिधींची कार्यपद्धती अंमलात आणतांना एखादी खूणगाठ पक्की करणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारताने "लोकशाहीची" पद्धती स्वीकारलेली असून ती राजकीय पक्षांच्या पद्धतीवर आधारभूत आहे. कृतीमध्ये ज्या राजकीय पक्षांच्या सदस्यांना निवडणूकीत बहुमताचा पाठिंबा आहे, ते विधानसभेत "राजकीय प्रतिनिधी ठरतात" निवडणूक लढविणे हे राजकीय पक्षांचे आद्य कर्तव्य असून, ती एकमेकांत लढविली जाते आणि ज्या-ज्या पक्षांचे उमेदवार उभे राहिलेले आहेत, ते-ते पक्ष आपल्या शक्तीनुसार किंवा कार्यानुसार, लोकसभेत किंवा विधानसभेत प्रतिनिधी निवडून आणण्याचे/पाठविण्याचे प्रयत्न करतात. हे सर्वस्वी पक्षाच्या कार्यपद्धती, कर्तृत्व आणि साधनसंपत्तीवर अवलंबून असते. याकरिता राजकीय पक्ष हे आपापल्या ध्येय धोरणानुसार आणि त्यांच्यावर निष्ठा असलेल्या उमेदवारांची निवडणूकीकरिता निवड करतात. ही निष्ठा शेवटी त्या पक्षाच्या कार्याला पूरक ठरते. जर अशा प्रकारची निष्ठा नसती तर अशाप्रकारे राजकीय पक्षाने स्थापन केलेले सरकार हे सशक्त किंवा स्थिर असू शकत नाही. जो सदस्य एखाद्या पक्षाच्या चिन्हावर किंवा तिकिटावर निवडून येतो किंवा जिंकून येतो, त्याने आपली निष्ठा पक्षाबरोबर ठेवलीच पाहिजे, असेही समितीने मत व्यक्त केले आहे.

(३) जर एखाद्या व्यक्तीने पक्षांतर केले आणि मंत्री झाला तर तो पुन्हा निवडून येईपर्यंत त्याला मंत्री न करणे :-

या संबंधात समितीने अशी शिफारस केली की, एखाद्या सदस्याने पक्षांतर करून मंत्री पद घेतले तर त्याला एक वर्षापर्यंत मंत्रीपद देऊ नये किंवा तो जोपर्यंत मतदारांना सामोरे जात नाही आणि पुन्हा निवडून येत नाही, किंवा जोपर्यंत तो "राजीनामा " देत नाही आणि स्वतःहून निवडून येत नाही तोपर्यंत त्याला मंत्रीपद, विधानसभेचे अध्यक्षपद, उपाध्यक्षपद किंवा उपमंत्रीपद देऊ नये किंवा त्याला कोणत्याही इतर शासकीय पदावर किंवा सार्वजनिक उपक्रमाच्या पदावर त्याची नेमणूक करण्यात येऊ नये की, "ज्याचे एकत्रित निधीतून पगाराचे वाटप केले जाते." ही शिफारस करित असतांना समितीने पक्षत्याग करणाऱ्यांची खालीलप्रमाणे सर्वानुमते व्याख्या केली.

"एखादा इसम ज्या पक्षाच्या निशाणीवर किंवा तिकिटावर निवडून आला असेल आणि तो जर लोकसभा, विधानसभा, विधानपरिषद किंवा केंद्रशासित प्रदेशात निवडून आला असेल आणि जर त्याने स्वतःहून किंवा स्वेच्छेने आपल्या राजकीय पक्षाचे सभासदत्व किंवा निष्ठा संपूर्णपणे सोडून दिली असेल किंवा पक्षाशी संबंध तोडले असतील, तर त्याने पक्षत्याग केला असे समजण्यात येईल. ही व्याख्या करित असतांना समितीने या व्याख्येला असे परंतुक लावले की, "जर एखाद्या पक्षाने पक्षांतर करण्याचा निर्णय घेतला तर त्याला ही व्याख्या लागू होणार नाही."

अशी व्याख्या करित असतांना समितीने अशीही शिफारस केली की, "जो एखादा सदस्य पक्षांतर करित असेल, तर त्याच्यावरच दंडात्मक कारवाई न करता, जे पक्ष अशा बंडखोरांना किंवा पक्षांतर करणाऱ्या सदस्यांना आपल्या पक्षात सामावून घेत असतील, त्यांच्यावरही दंडात्मक

कारवाई करण्यात यावी." या मतानुसार/विचारानुसार जर एखाद्या मान्यवर राजकीय पक्षाने वरील व्याख्येप्रमाणे आपल्या पक्षामध्ये एखाद्या सदस्याला सह सदस्य, सहयोगी सदस्य अथवा सदस्य म्हणून सामावून घेतले तर त्यांना निवडणुकीसाठी जी निशाणी दिली आहे, ती दोन वर्षांच्या काळाकरिता काढून घेण्यात यावी. परंतु हे मत प्रकट करित असताना याबाबत समितीच्या सदस्यांचे एकमत होऊ शकले नाही.

(४) मंत्रिमंडळाची सदस्य संख्या मर्यादित ठेवणे :-

समितीने मंत्रिमंडळ सीमित/मर्यादित ठेवणेबाबत शिफारस केली. मंत्रीमंडळाची अचूक संख्या किती असावी याबाबत एकमत नसल्याने समितीने कोणताही निर्णय घेतला नाही.

(५) सदस्य म्हणून परत बोलविण्याची तरतूद :-

जगातील काही राष्ट्रांच्या घटनेत उदा. स्वित्झर्लँड, रोमानिया, झेकोस्लाव्हाकीया, सोवियत युनियन आणि अमेरिकेच्या काही राज्यांमध्ये राजकीय किंवा सार्वजनिक क्षेत्रात काम करित असलेल्या किंवा निवडून आलेल्या सदस्याला त्यांचा कार्यकाल पूर्ण होण्यापूर्वी बोलविण्याची तरतूद आहे. याच पद्धतीवर/धर्तीवर आपल्या संविधानात वरील प्रकारची सुधारणा करून तरतूद केली तर ते योग्य होईल, अशी सूचना समितीसमोर आली होती. या सूचनेचा समितीतील काही सदस्यांनी जोरदार पुरस्कार केला. पण समिती पूर्णतः या मताशी सहमत झाली नाही. समितीच्या मते वरील सूचना ही भारतासारख्या देशाला व्यवहारीक आणि अनुकरणीय नाही असे समितीचे मत झाले.

(६) वैधानिक :- निरर्हताबाबतचे नियम

(१) संसदेच्या किंवा विधानमंडळाच्या सदस्याने पक्षत्याग केला तर त्याला सदस्य म्हणून राहू न देता निरर्ह करावे.

(२) जर एखाद्या सदस्याने लाच घेतल्याचा पुरावा मिळाला आणि त्याने एखादे लाभाचे पद घेतले तर त्याला सहा वर्षांकरिता निवडणूक लढविण्याबाबत अपात्र ठरविणे.

(३) वकिलांच्या एका संस्थेने एक अहवाल या समितीला दिला असून त्या अहवालामध्ये त्यांनी सूचविले की, जर एखाद्या सदस्याने पक्षांतर केले किंवा एका पक्षातून दुसऱ्या पक्षात सामील झाला किंवा तो ज्या पक्षाच्या चिन्हावर/तिकिटावर निवडून आला असेल त्या सदस्याला लोकसभेचा किंवा विधानसभेचा सदस्य म्हणून ठेवता कामा नये.

(४) त्याचबरोबर सदस्याने वरील प्रमाणे वर्तन केले असेल तर त्यांना पुन्हा कधीही निवडणूक लढण्याची संधी देण्यात येऊ नये.

समितीने आपल्या सूचनेमध्ये पुढे असेही म्हटले की, "जर एखाद्याने काही संपत्तिक लाभाकरिता लाभाचे पद घेतले असेल तर त्याला लोकसभेचा किंवा राज्य विधानसभेचा सदस्य म्हणून काही ठराविक काळासाठी निरर्ह करण्यात यावे." निवडणूक कायद्यामध्ये वरीलप्रकारे सुधारणा करून वरील सर्व कार्य करणाऱ्या सदस्यांना निरर्ह करण्यात यावे.

समितीने अशी ठोस शिफारस केली की, पंतप्रधानपदी व मुख्यमंत्रीपदी अशा सदस्याची निवड करावी की, जो थेट पद्धतीने निवडून आलेल्या सभागृहाचा सदस्य असावा.

सदरहू समितीने आपला अहवाल दि. १८ फेब्रुवारी १९६९ रोजी संसदेच्या पटलावर ठेवला.

पक्षांतराच्या संदर्भात संविधानिक तरतुदी करण्यासाठी नामदार यशवंतराव चव्हाण, यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीतील काही सदस्यांनी नोंदलेले विरोधी मत. "मिनिट्स ऑफ डिसेंट"

- (१) **प्रो.बलराज मधोक** :- तात्त्विकदृष्ट्या समानसुत्री व एकत्रित विचार करणाऱ्यांचा अभाव व मतदारांना राजकीय शिक्षण न देणे, या दोन कारणांमुळे आलेले सदस्य अनिर्बंधपणे वागतात. तेव्हा त्यावर कडक उपाय शोधून त्याची कठोर अंमलबजावणी करावी हाच मार्ग आहे.
- (२) **श्री. भूपेश गुप्ता** :- पक्षांतर म्हणजे त्या त्या वेळी उद्भवणारी धूसर राजकीय परिस्थिती व त्यातून निर्माण होणारे प्रश्न यांचा हा परिपाक असतो. तसेच पक्षांतराचे मूळ कारण हे व्यक्तिगत सत्ता मिळविणे व संपत्ती कमाविणे हे असते. त्याकरिता पक्षांतर करणाऱ्या आमदारास/खासदारास परत बोलाविणे (रि-कॉल) हा लोकशाहीवादी मार्ग ठरेल. त्याकरिता मतदारापैकी किमान २० टक्के लोकांचे मत ग्राह्य धरावे. तत्वहीन संधीसाधू पक्षांतर हा काही विशिष्ट राजकीय पक्ष, त्याचे धुरीण व हस्तक यांनी आपापले हितसंबंध पोसण्यासाठी केलेली अनैतिक बाब आहे. त्याकरिता समितीने सुचविलेली आचारसंहिता व स्थायी समितीचा विचार करावा. अपक्षांच्या बाबतीत प्रत्येक निवडणूकीनंतर लगेच मा.अध्यक्षांनी त्यांना समोर बोलावून, ते सत्ताधारी पक्षाला की, विरोधी पक्षाला पाठिंबा देणार हे स्पष्ट करायला सांगावे जेणेकरून पुढे त्यात बदल केल्यास ती बाब पक्षांतर समजण्यात यावी, अशी कल्पना देता येईल.
- (३) **श्री. एस.एन.द्विवेदी** :- यावर उत्तम प्रभावी उपाय म्हणजे कायद्यात अशी स्वच्छ तरतूद करावी की, पक्षांतर करणारी व्यक्ती ही आपोआप सदस्यत्व गमावेल, अशा सदस्याला पुन्हा निवडणूक लढविता येता येईल. त्याकरिता आचारसंहिता तयार करून कठोरपणे अंमलात आणणे योग्य ठरेल. कोणत्याही राजकीय पक्षाची निशाणी न घेता निवडून येणाऱ्या अपक्षांनासुद्धा वरील नियम लावावा. तसेच एका पक्षातून पक्षांतर करून येणाऱ्या सदस्यास दुसऱ्या पक्षाने घेतल्यास, निवडणूक आयोगाने त्या पक्षाचे चिन्ह रद्द करावे. तसेच आधीच म्हटल्याप्रमाणे प्रमाद करणाऱ्या सदस्यास परत बोलवावे (रि-कॉल).
- (४) **श्री. मधू लिमये** :- सर्व पक्षानी आचारसंहिता पाळावी त्याकरिता स्थायी समिती तयार करावी. या संहितेमध्ये राजकीय पक्षांना निधी कसा मिळतो व त्याचा लेखाजोखा दिला जातो किंवा कसे हे पाहण्याची जबाबदारी द्यावी. पक्षांतर करणाऱ्या सदस्यास किमान एक वर्षापर्यंत मंत्रिपद देऊ नये, तसेच कोणतेही आमिष, प्रलोभन स्वीकारून एका पक्षातून फुटलेल्या सदस्यास दुसऱ्या पक्षाने घेतल्यास त्यांनाही शिक्षा करावी. त्यांनी मा. श्री. जयप्रकाश नारायण यांनी सुचविलेल्या खालील व्याख्येचा आग्रह धरला ती अशी.

- (अ) "सभागृहात पक्षीय तिकिटावर व निशाणीवर निवडून आलेल्या सदस्याने स्वतःहून तो पक्ष सोडल्यास किंवा पक्षाशी संबंध तोडल्यास त्याने पक्षांतर केले असे मानावे. तथापि अशा सदस्याचा निर्णय त्याच्या पक्षाच्या निर्णयातून उद्भवलेला असल्यास तो अपवाद धरावा."
- (ब) "तसेच एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षातील सदस्यास सामील केल्यास किंवा सहयोगी सदस्यत्व दिल्यास अशा पक्षाची मान्यता व निशाणी दोन वर्षासाठी रद्द करण्यात यावी.
- (५) **श्री.पी.राममूर्ती** :- पक्षांतर करणाऱ्या सदस्याचे सदस्यत्व आपोआप संपुष्टात येईल व असा सदस्य ज्या पक्षात सामील झाला असेल त्या पक्षाच्या तिकिटावर नव्याने निवडून येईपर्यंत ही शिक्षा सुरू राहिल. भारतीय लोकशाहीत पक्षाच्या तिकिटावर व कार्यक्रमावर निवडून येणाऱ्या सदस्यांनी पक्षाच्या कार्यक्रमाप्रती निष्ठेची शपथ घेतलेली असते. सबब अशा सदस्याने पक्षांतर करून तो सदस्य म्हणून राहिल्यास तो मतदारांचा विश्वासघात ठरतो आणि म्हणून त्याने पुन्हा मतदारांना सामोरे जाऊन त्या पक्षाच्या कार्यक्रम व ध्येयधोरणानुसार निवडून येणे आवश्यक आहे.
- (६) **श्री.पी. वेंकटसुबय्या** :- मोठ्या प्रमाणात अपक्ष म्हणून निवडून येण्याच्या वाढत्या प्रवृत्तीचा निषेध सर्वच राजकीय पक्षांनी करणे आवश्यक आहे. त्यावर कडक व कठोर कारवाई करणे गरजेचे आहे.

त्या समितीच्या शिफारशीना मूळ स्वरूप देण्यासाठी केंद्र शासनाने लोकसभेमध्ये दिनांक १६ मे १९७२ रोजी संविधान सुधारणा विधेयक पुरस्थापित केले. त्या विधेयकाला जोडलेल्या उद्देश व कारणे यामध्ये असे म्हटले होते की,

"ज्या वेळेस पक्षांतरासंबंधी समितीचा अहवाल विचारात घेण्यात आला होता त्या वेळेस असे लक्षात आले की, एखाद्या पक्ष बदलू सदस्यास शासनाच्या अखत्यारीखालील कोणतेही विशेष लाभपद धारण करण्यासाठी अपात्र ठरविण्याची किंवा वंचित करण्याची शिफारस हा काही पुरेसा उपाय होणार नाही आणि म्हणून अशा पक्ष बदलू सदस्यास विधानमंडळाचा सदस्य म्हणून राहण्यास निरहं करण्यासाठी संविधानामध्ये योग्य ती सुधारणा करणे हे जास्त उचित होईल."

हे संविधान दुरुस्ती विधेयक दोन्ही सभागृहाच्या संयुक्त समितीकडे पाठविण्यात आले. परंतु या समितीने या विधेयकावर विचार करण्यापूर्वीच लोकसभा बरखास्त झाल्यामुळे सदरहू विधेयक व्यपगत झाले. त्यानंतर त्याच विषयावर दुसरे विधेयक पुढील लोकसभेत दिनांक २८ ऑगस्ट १९७८ रोजी पुरस्थापित करण्यात आले. परंतु या विधेयकाच्या पुरस्थापनेलाच काही राज्यकर्त्या सदस्यांनी व विरोधी पक्षांच्या सदस्यांनी विरोध केला. कारण या विधेयकातील काही तरतुदी त्यांच्या दृष्टीने समाधानकारक नव्हत्या. काही काळ चर्चा झाल्यानंतर या विधेयकाच्या पुरस्थापनेचा प्रस्ताव हा सभागृहाच्या अनुमतीने मागे घेण्यात आला.

*****

(३) संविधान (बावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५

डिसेंबर, १९८४ मध्ये सार्वत्रिक निवडणुका झाल्यानंतर ताबडतोब झालेल्या दोन्ही सभागृहाच्या संयुक्त अधिवेशनापुढे आपले अभिभाषण करीत असताना माननीय राष्ट्रपतींनी दिनांक १७ जानेवारी १९८५ रोजी असे सांगितले की, या अधिवेशनात पक्षांतराला आळा घालण्यासाठी केंद्र शासन एक विधेयक आणू इच्छिते आणि त्या आश्वासनानुसार केंद्र शासनाने लोकसभेमध्ये दिनांक २४ जानेवारी १९८५ रोजी संविधान (बावन्नावे विशोधन) विधेयक पुरस्थापित केले. त्या विधेयकाला जोडलेल्या उद्देश व कारणांमध्ये असे म्हटले होते की, "राजकीय पक्षांतराचा अमंगल प्रश्न हा संपूर्ण देशाच्या राजकीय चिंतेचा विषय आहे आणि यावर योग्य ते उपाय जर केले नाही तर ज्या तत्वांवर आपली लोकशाही पोषित झाली आहे ती तत्त्वे आणि आपल्या लोकशाहीचा पाया धोक्यात येण्याची शक्यता आहे. हे लक्षात घेऊन मा.राष्ट्रपतींनी संसदेसमोर केलेल्या अभिभाषणात असे आश्वासन दिले होते की, संसदेच्या चालू अधिवेशनात केंद्र सरकार पक्षांतर बंदी विधेयक संसदेत आणू इच्छिते. या विधेयकाचा उद्देश पक्षांतरावर निर्बंध घालणे आणि वरील आश्वासनांची पूर्ती करणे असा आहे."

हे विधेयक संविधानात सुधारणा करून अशी तरतूद करू इच्छिते की, संसदेचा किंवा राज्य विधानमंडळाचा एखादा निवडून आलेला सदस्य, जो कोणत्याही राजकीय पक्षाने उभा केलेला उमेदवार या नात्याने निवडून आला असेल, अशा सदस्याने जर अशा राजकीय पक्षाचे आपले सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले तर तो सभागृहाचा सदस्य म्हणून राहण्यास निरह होईल. संसदेचा किंवा राज्य विधानमंडळाचा नामनियुक्त सदस्य हा नामनियुक्ती होण्याच्या तारखेस कोणत्याही राजकीय पक्षाचा सदस्य असेल त्याबाबतीत तो अशा राजकीय पक्षाचा असल्याचे मानले जाईल किंवा ज्या तारखेस तो नामनियुक्त सदस्य म्हणून स्थानापन्न होईल, त्या तारखेपासून सहा महिने संपण्यापूर्वी तो ज्या राजकीय पक्षाचा सदस्य होईल किंवा प्रथमतः सदस्य होईल त्या पक्षाचा तो असल्याचे मानले जाईल. असा नामनियुक्त सदस्य ज्या तारखेस स्थानापन्न होईल त्या दिनांकापासून सहा महिने संपण्यापूर्वी तो इतर कोणत्याही राजकीय पक्षात सामील झाला तर, तो सभागृहाचा सदस्य म्हणून राहण्यास निरह होईल. अशा सदस्याने जर सभागृहामध्ये त्याच्या राजकीय पक्षाकडून दिलेल्या निदेशाविरुद्ध जाऊन मतदान केले किंवा मतदान करण्याचे वर्जिले असेल किंवा त्याला त्या पक्षातून काढून टाकण्यात आले असेल तर, तो सदस्य म्हणून राहण्यास निरह होईल. संसदेचा किंवा राज्य विधानमंडळाचा एखादा सदस्य त्याच्या निवडणुकीनंतर जर कोणत्याही राजकीय पक्षात सामील झाला तर तो त्या सभागृहाचा सदस्य म्हणून राहण्यास निरह होईल. या विधेयकामध्ये राजकीय पक्षात फूट आणि राजकीय पक्षांच्या विलीनीकरणाबाबत योग्य त्या तरतुदी केलेल्या आहेत. या विधेयकामध्ये एक विशेष तरतूद करून जी व्यक्ती सभागृहाचा एक पीठासीन अधिकारी म्हणून निवडली जाते अशा व्यक्तीस त्याच्या निवडीनंतर त्याच्या पक्षातून आपले संबंध विच्छेद करण्याची मुभा दिलेली आहे. संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य किंवा राज्य विधानमंडळाचा सदस्य हा निरहतेस पात्र ठरला आहे किंवा काय असा प्रश्न उद्भवला तर अशा सभागृहाच्या पीठासीन अधिकाऱ्याद्वारे त्यावर निर्णय घेतला जाईल आणि ज्या वेळेस असा प्रश्न पीठासीन अधिकाऱ्यांच्या बाबतीतच निर्माण होईल तर तो प्रश्न या संदर्भात सभागृहाने निवडून दिलेल्या सदस्याद्वारे त्यावर निर्णय घेतला जाईल.

वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी हे विधेयक प्रस्तुत करण्यात आलेले आहे. या विधेयकावर राजकीय सहमती व्हावी म्हणून त्या वेळच्या पंतप्रधानांनी वेगवेगळ्या विरोधी पक्षांच्या/गटांच्या नेत्यांशी प्रदीर्घकाळ विचार-विनिमय केला. जर एखाद्या सदस्याला त्याच्या सभागृहाबाहेरील वर्तणुकीसाठी त्याच्या पक्षातून काढून टाकले तर, तो निरहतेस पात्र ठरतो अशा प्रकारचे वादग्रस्त कलम या विधेयकातून काढून टाकण्याची मागणी चर्चेअंती केंद्र सरकारने स्विकारली. सदरहू विधेयक दिनांक ३० जानेवारी १९८५ रोजी लोकसभेने पारित केले आणि दिनांक ३१ जानेवारी १९८५ रोजी राज्यसभेने पारित केले. दिनांक १५ फेब्रुवारी १९८५ रोजी माननीय राष्ट्रपतींनी त्या विधेयकाला अनुमती दिली आणि शासकीय राजपत्रात अधिसूचना प्रसिद्ध झाल्यानंतर हा कायदा दिनांक १ मार्च १९८५ पासून अंमलात आला. संविधान (बावन्नावे विशोधन) सुधारणा, अधिनियम, १९८५ द्वारे सदस्यांच्या जागा रिक्त होणे, सदस्यत्वाबाबत निरहता आणि संसदेच्या किंवा विधानमंडळाच्या सभागृहातील सदस्यत्वाबाबत निरहता या संबंधातील संविधानातील अनुच्छेद १०१, १०२, १९० व १९१ मध्ये सुधारणा करण्यात आली आणि संविधानात एका नवीन अनुसूचीचा (१० वी अनुसूची) समावेश करण्यात आला ज्यामध्ये पक्षांतर केल्यास निरह होण्याबाबत विशेष तरतुदी करण्यात आल्या. त्याचा उहापोह पुढील प्रकरणात केला आहे.

संविधान (बावन्नावे विशोधन) अधिनियम, १९८५ ज्याला "पक्षांतर बंदी कायदा" या नावाने प्रसिद्धी मिळाली. तो कायदा अस्तित्वात आल्यापासूनच वादाच्या भोवऱ्यात सापडला आणि वेगवेगळ्या कारणांसाठी या कायद्याच्या बाबतीत प्रश्नचिन्ह उभे केले गेले. जसे की, हा कायदा संविधानाने प्रदत्त केलेल्या मूळ मूलभूत अधिकाराचे हनन करणारा आहे आणि हा संसदेच्या अधिकारीतेच्या बाहेरील विषय आहे. कारण तत्वापेक्षा स्वहिताला त्यात जास्त प्राधान्य दिले गेले आहे. संसदेत हा कायदा पारित होण्यापूर्वीच या कायद्याच्या घटनात्मक वैधतेबाबत आणि औचित्याबाबत गंभीर शंका उपस्थित केली गेली होती आणि अशा प्रकारची वैधानिक उपाययोजना ही पक्षांतरासारख्या रोगावर परिणामकारक उपाय होऊ शकणार नाही ही धारती त्या वेळी व्यक्त केली गेली. सन १९६९ आणि १९७४ मध्ये "पक्षांतराचे राजकारण" या विषयावर प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथात अनेक राजकीय, संविधानात्मक आणि कायदेशीर मुद्दे उपस्थित केले गेले, ज्याच्या आधारावर या पक्षांतर बंदी कायद्याला आव्हान देता येऊ शकेल. त्या वेळेला उपस्थित केले गेलेले मुद्दे खालीलप्रमाणे :-

१. लोक पक्षांच्या ध्येय-धोरणाला व कार्यक्रमाला अनुसरून मतदान करतात की, व्यक्ती बधून मतदान करतात ? आणि जर ते व्यक्ती बधून मतदान करीत असतील तर पक्षीय संबंधांना घटनात्मक मान्यता व संरक्षण देणे योग्य होईल काय ?
२. ज्या पक्षाच्या चिन्हावर एखाद्या सदस्याने निवडूनक लढविली त्या पक्षाशी त्या सदस्याचे अतूट संबंध आहेत काय ? एखादा सदस्य व त्याचा पक्ष किंवा एखादा सदस्य आणि त्याच्या मतदार संघातील लोक ज्याचे तो प्रतिनिधित्व करतो त्यांच्यापैकी कोणाशी त्याची मूळ बांधिलकी असावी.
३. व्यक्तीने केलेले पक्षांतर आणि गटाने केलेल्या पक्षांतरामध्ये फरक करणे हे योग्य आहे काय ? कारण गटांनी आपल्या सोयीसाठी केलेली पक्षफूट किंवा विलीनीकरण या मागे असलेली भूमिका ही पक्षांतर करण्यासाठी असलेल्या मूळ भूमिकेपेक्षा वारंवार वेगळी असू

शकेलच असे नाही. परंतु एखादया पक्ष बदलू व्यक्तीस पक्ष फुटीच्या किंवा विलीनीकरणाच्या नावाखाली मोकळे सोडून दयावे काय ?

४. पक्ष -बदलूंना मंत्रिपद स्विकारण्यास मनाई करणाऱ्या चव्हाण समितीच्या शिफारशी न स्विकारण्यामागे कोणती अन्य भूमिका आहे काय ? विशिष्ट परिस्थितीमध्ये एखादा पक्ष बदलू सदस्य हा निरर्हतेस पात्र होऊ शकेल. परंतु संविधानात्मकरित्या आणि कायदेशीररित्या जर सभागृह बरखास्त होणार असेल तर त्या परिस्थितीत अथवा पुढील निवडणूक होईपर्यंत तो सदस्य कमीत-कमी ६ महिन्यांपर्यंत मंत्री होऊ शकेल किंवा मंत्रिपदावर राहू शकेल, असे घडू शकणार नाही काय ?
५. पक्षांतर बंदी निरर्हतेसंबंधात केलेल्या तरतूदीमुळे या संविधानाने प्रदत्त केलेल्या भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार, अधिसंघ व संघ बनवण्याचा अधिकार इत्यादी मूलभूत अधिकारांना बाधा येत नाही काय ? तसेच संविधानाच्या अनुच्छेद १०५ व ११४ अन्वये संसदेची सभागृहे व त्याचे सदस्य यांचे विशेषाधिकार जसे की, भाषण स्वातंत्र्य यावर निर्बंध घातल्यासारखे होणार नाही काय ? असा एखादा कायदा किंबहुना संविधान सुधारणा, जी एखादया सदस्यांच्या सभागृहात मतदान करण्याच्या हक्कांवर निर्बंध आणीत असेल त्यामुळे तो कायदा लोकशाही संकेताची पायमल्ली करणारा व संविधानाच्या मूळ चौकटीत बदल करणारा होणार नाही काय?
६. पक्षांतराच्या कारणावरून सदस्यांना निरर्ह केल्यास न्यायालयाकडे धाव घेणाऱ्या सदस्यांची संख्या वाढून अशी परिस्थिती निर्माण होईल की, सदस्यांना संसदेतील व विधानमंडळातील त्यांच्या अधिकारांबाबत न्यायालयाकडून दाद मागण्याची वेळ येईल काय ? (या कायदयात निरर्हतेशी निगडीत असलेल्या बाबींच्या संबंदात कोणत्याही न्यायालयाला कोणतीही अधिकारीता असणार नाही अशी तरतूद आहे.)

१० व्या अनुसूचितील न्यायालयाच्या अधिकारीतेस आडकाठी आणणारा परिच्छेद-७ हा संविधानाच्या शक्तीबाहेर आहे असे सांगून पंजाब व हरियाणाच्या उच्च न्यायालयाने रद्दबातल ठरविला होता आणि त्या आदेशाच्या विरुद्ध केंद्र सरकारने सर्वोच्च न्यायालयात एक अपिल दाखल केले होते. तसेच सर्वोच्च न्यायालयात आणि वेगवेगळ्या उच्च न्यायालयामध्ये या १९८५ च्या पक्षांतर बंदी कायद्याला आव्हान देण्याच्या व त्याच्या संविधानात्मक वैधतेला आव्हान देणाऱ्या वेगवेगळ्या याचिका दाखल केल्या होत्या. केंद्र सरकारला असे वाटले की, या वेगवेगळ्या याचिकांमध्ये भरीव व महत्वाचे कायदेशीर मुद्दे उपस्थित केलेले असल्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाने त्यावर निर्णय दयावा. केंद्र सरकारच्या विनंतीवरून सर्वोच्च न्यायालयाने वेगवेगळ्या उच्च न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेल्या सर्व याचिका आपल्याकडे हस्तांतरीत करून घेतल्या. त्या वेळेस जे महत्वाचे मुद्दे उपस्थित करण्यात आले ते खालीलप्रमाणे आहेत :

"पक्षांतर आणि "भिन्न मत" हे समान अर्थी शब्द नाहीत या दोन्ही शब्दांना वेगळा अर्थ आहे. पक्षाने दिलेला आदेश झुगारणे याचा अर्थ पक्षांतर असा न होता भिन्न मत होणे असा होऊ शकेल. सर्वाना माहित आहे की, इंग्लंड, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया आणि न्यूझिलंड, या देशामध्ये

भारतासारखी संसदीय लोकशाही अस्तित्वात आहे, तेथे पक्षादेशाच्या विरुद्ध जाऊन सदस्य कधी-कधी मतदान करतात, परंतु त्यासाठी त्यांना शिक्षा केली जात नाही. वस्तुतः या सर्व देशांमध्ये भिन्न मताने एक अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावलेली आहे. वर उल्लेखित देशांमध्ये किंवा इंग्लंड मध्ये भिन्न मत असलेल्या सदस्याला कधीही अपात्र ठरविण्याचा प्रश्न उद्भवलेला किंवा उपस्थितही केला गेलेला नाही. पक्षाच्या आदेशाचे पालन न करणे हे राजकीय पक्षांतर आहे असे कधीही समजले जाऊ नये. कारण अशा सदस्याने आपला पक्ष बदललेला नाही व तो त्याच पक्षाचा सदस्य म्हणून समजला जातो.

भारतामध्ये मतदारांना वेगवेगळ्या राजकीय पक्षातून कोठल्यातरी पक्षाची निवड करण्याचे सांगितले जात नाही. आपण अशाप्रकारची व्यवस्था स्विकारली आहे की, ज्या अंतर्गत संसदेचा किंवा विधानमंडळाचा सदस्य हा देशाचे किंवा राज्याचे प्रतिनिधीत्व करीत असतो. त्यामुळे आपण हे नाकारू शकत नाही की, निवडून आलेल्या प्रतिनिधीची मुख्यतः निष्ठा ही त्याच्या मतदारांशी आणि पक्षाशी असते आणि तो त्याच्या पक्षाच्या जाहिरनाम्याच्या आधारावर निवडून आलेला असल्यामुळे त्याच्या पक्षाच्या जाहिरनाम्यात विनिर्दिष्टित केलेली मूलभूत धोरणे आणि कार्यक्रम यांच्याशी त्याची बांधिलकी व निष्ठा असते. जर त्याच्या संसदेतील किंवा विधानमंडळातील पक्षाच्या नेत्यांच्या वागणुकीमध्ये आणि कृतीमध्ये आणि देशाच्या व लोकांच्या हितांमध्ये संघर्ष निर्माण झाला किंवा जर त्याच्या पक्षातील नेत्यांनी लोकांना दिलेल्या वचनांचा भंग केला तर अशा परिस्थितीत निवडून आलेल्या सदस्याची काय जबाबदारी किंवा भूमिका असेल ? लोकांच्या हितांचे संरक्षण करणे हा त्या सदस्याचा हक्क नाही काय? त्याने त्याच्या पक्षाच्या जाहिरनाम्याशी बांधिलकी ठेवणे हे त्याचे कर्तव्य नाही काय? जर भाषणामुळे किंवा वादविवादामुळे मतांमध्ये (vote) बदल होणार नसेल तर संसदीय लोकशाहीचा काय उपयोग आहे? संसदेतील व विधानमंडळातील चर्चा व वादविवाद या नेहमी मतदानाच्या दिशा निश्चित करण्यात मदत करीत असतात. भारतामध्ये अशी गोष्ट सांगितली जाते की, श्री. जवाहरलाल नेहरू यांनी आणलेल्या एका विधेयकातील तरतुदीचे जोरदार समर्थन करीत असताना भाषणांच्या शेवटी असे उद्गार काढले होते की, या विषयावर या सभागृहातील बहुमत त्यांच्या बरोबर आहे व त्यावेळेस सी राजगोपालाचारी, जे त्यांच्या प्रसंगावधानतेबाबत प्रसिद्ध होते, यांनी श्री. नेहरूचे म्हणणे खोडून काढून शेवटी असे सांगितले की, आज या विषयावर बहुमत नेहरूंच्या बरोबर जरी आले तरी तर्कशास्त्र त्यांच्या बरोबर होते. नेहरूंनी मोठेपणाने सी. राजगोपालाचारी यांचे मत मान्य केले. जर संसदेतील आणि विधानमंडळातील वादविवादामुळे व चर्चेमुळे मतदानाच्या दिशेवर परिणाम होणार असेल तरच संसदीय लोकशाहीला काही अर्थ उरेल. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १०५ व १९४ अन्वये दिलेल्या भाषण व मत स्वातंत्र्याचा अधिकार, तसेच अनुच्छेद ७५ व ११३ मध्ये विशद केलेल्या सामूहिक जबाबदारीच्या तत्त्वानुसार संसदीय लोकशाहीमध्ये शासनाने संसदेस किंवा विधानमंडळास सतत उत्तरदायी असण्याचे संसदीय लोकशाहीमधील हे एक अत्यंत उत्कृष्ट उदाहरण आहे. परंतु संविधान बावन्नाव्या विशोधनामुळे ह्या उत्तरदायित्वात घट झाली आहे. आता शासनाने फक्त त्यांच्या सदस्यांना पक्षादेश काढणे एवढेच काम करावयाचे आहे. भारतीय संविधानांतर्गत संसदेला काही विशिष्ट बाबतीत त्यांच्या अधिकारांचा वापर करावयाचा असतो व जे अधिकार न्यायिकवत (क्वासी-ज्युडिशियल)

स्वरुपाचे असतात, उदा. अनुच्छेद ६१ (राष्ट्रपतींवरील महाभियोगाची कार्यपद्धती), अनुच्छेद १२४ (४), (सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशास त्याच्या पदावरून दूर करण्याबाबत), अनुच्छेद १४८ (१), (भारताच्या नियंत्रक व महालेखापरिक्षकास पदावरून दूर करण्याबाबत), अनुच्छेद २१७ (१) (ख), उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशास त्याच्या पदावरून दूर करण्याबाबत आणि अनुच्छेद ३२४ (५), (मुख्य निवडणूक आयुक्तास त्याच्या पदावरून दूर करण्याबाबत.) संसदेत उपरोल्लेखित विषयांबाबत होणारी कार्यवाही ही न्यायिकवत (क्वासी-ज्युडिशियल) स्वरुपाची असल्यामुळे संविधान (बावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ मधील परिच्छेद २ अन्वये पक्षाने दिलेल्या निदेशामुळे जर प्रभाव पडला तर ते नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांविरुद्ध होईल.

*****

(४) भारतीय संविधानातील तरतूदी व दहावी अनुसूची

EXTRACTS OF CONSTITUTION OF INDIA**190.** Vacation of seats.—(1) and (2) * * * * *

(3) If a member of a House of the Legislature of a State -

(a) becomes subject to any of the disqualifications mentioned in clause (1) or clause (2) of article 191; or

(b) resigns his seat by writing under his hand addressed to the speaker or the Chairman, as the case may be, and his resignation is accepted by the Speaker or the Chairman, as the case may be,

his seat shall thereupon become vacant:

Provided that in the case of any resignation referred to in sub-clause (b), if from information received or otherwise and after making such inquiry as he thinks fit, the Speaker or the Chairman, as the case may be, is satisfied that such resignation is not voluntary or genuine, he shall not accept such resignation.

(4) * * * * *

Article - 191. Disqualification for Membership.

(1) x x x x x

(2) A person shall be disqualified for being a member of the Legislative Assembly or Legislative Council of a State if he is so disqualified under the Tenth Schedule.

Tenth Schedule.

[Article 102 (2) and 191 (2)]

Provision as to disqualification on ground of defection.

1. Interpretation. -In this Schedule, unless the context otherwise requires,-

(a) 'House' means either, House of Parliament or the Legislative Assembly or, as the case may be, either House of the Legislature of a State ;

(b) 'Legislature party' in relation to a House belonging to any political party in accordance with the provisions of paragraph 2 or paragraph 3 or, as the case may be, paragraph 4, means the group consisting of all the members of that House for the time being belonging to that political party in accordance with the said provisions ;

(c) 'Original political party', in relation to a member of a House, means the political party to which he belongs for the purposes of sub- paragraph (1) of paragraph 2;

(d) 'paragraph' means a paragraph of this Schedule.

2. Disqualification on ground of defection-(1) Subject to the provisions of paragraph 3,4 and 5, a member of a House belonging to any political party shall be disqualified for being a member of the House-

(a) if he has voluntarily given up his membership of such political party, or

(b) if he votes or abstains from voting in such House contrary to any direction issued by the political party to which he belongs or by any person or authority authorised by it in this behalf, without obtaining, in either case, the prior permission of such political party, person or authority and such voting or abstention has not been condoned by such political party, person or authority within fifteen days from the date of such voting or abstention.

Explanation - For the purposes of the sub-paragraph, --

(a) an elected member of a House shall be deemed to belong to the political party, if any, by which he was set up as a candidates for election as such member;

(b) a nominated member of a House shall,-

(i) where he is a member of any political party on the date of his nomination as such member, be deemed to belong to such political party,

(ii) in any other case, be deemed to belong to the political party of which he becomes, or, as the case may be, first becomes a member before the expiry of six months from the date on which he takes his seat after complying with the requirement of article 99 or, as the case may be, article 188.

(2) An elected member of a House who has been elected as such otherwise than as a candidate set up by any political party shall be disqualified for being a member of the House if he joins any political party after such election.

(3) A nominated member of a House shall be disqualified for being a member of the House if he joins any political party after the expiry of six months from the date on which he takes his seat after complying with the requirements of article 99 or, as the case may be, article 188.

(4) Notwithstanding anything contained in the foregoing provisions of this paragraph, a person who, on the commencement of the Constitution (Fifty-second Amendment) Act, 1985, is a member of a House (Whether elected or nominated as such) shall,

(i) where he was a member of a political party immediately before such commencement, be deemed, for the purposes of sub-paragraph (1) of this paragraph, to have been elected as a member of such House as a candidate set up by such political party;

(ii) in any other case, be deemed to be an elected member of the House who has been elected as such otherwise than as a candidate set up by any political party for the purposes of sub-paragraph (2) of this paragraph or, as the case may be, be deemed to be a nominated member of the House for the purposes of sub-paragraph (3) of this paragraph.

3. * * * * *

4. Disqualification on ground of defection not to apply in case of merger - (1) A member of a House shall not be disqualified under sub-paragraph (1) of paragraph 2, where his original political party merges with another political party and he claims that he and any other members of his original political party

(a) have become members of such other political party or, as the case may be, of a new political party formed by such merger; or

(b) have not accepted the merger and opted to function as a separate group, and from the time of such merger, such other political party or new political party or group, as the case may be, shall be deemed to be the political party to which he belongs for

the purposes of sub-paragraph (1) of paragraph 2 and to be his original political party for the purposes of this sub-paragraph.

(2) For the purposes of sub-paragraph (1) of this paragraph, the merger of the original political party of a member of a House shall be deemed to have taken place if, and only if, not less than two-thirds of the members of the Legislature party concerned have agreed to such merger.

5. Exemption - Notwithstanding anything contained in this Schedule, a person who has been elected to the office of the Speaker or the Deputy Speaker of the House of the people or the Deputy Chairman of the Council of States or the Chairman or the Deputy Chairman of the Legislative Council of State or the Speaker or the Deputy Speaker of the Legislative Assembly of a State, shall not be disqualified under this Schedule.

(a) if he, by reason of his election to such office, voluntarily gives up the membership of the political party to which he belonged immediately before such election and does not, so long as he continues to hold such office thereafter rejoin that political party or become a member of another political party; or

(b) if he, having given up by reason of his election to such office his membership of the political party to which he belonged immediately before such election, rejoins such political party after he ceases to hold such office.

6. Decision on questions as to disqualification on ground of defection- (1) If any question arises as to whether a member of House has become subject to disqualification under this Schedule, the question shall be referred for the decision of the Chairman or, as the case may be, the Speaker of such House and his decision shall be final:

Provided that where the question which has arisen is as to whether the Chairman or the Speaker of a House has become subject to such disqualification, the question shall be referred for the decision of such member of the House as the House may elect in this behalf and his decision shall be final.

(2) All proceedings under sub-paragraph (1) of this paragraph in relation to any question as to disqualification of a member of a House under this Schedule shall be deemed to be proceedings in Parliament within the meaning of article 122, or, as the case may be, proceedings in the Legislature of a State within the meaning of article 212.

7. Bar of Jurisdiction of Courts. - Notwithstanding anything in this Constitution, no court shall have any jurisdiction in respect of any matter connected with the disqualification of a member of a House under this Schedule.

8. Rules - (1) Subject to the provisions of sub-paragraph (2) or this paragraph, the Chairman or the Speaker of a House may make rules for giving effect to the provisions of this Schedule, and in particular, and without prejudice to the generality of the forgoing, such rules may provide for --

(a) the maintenance of Registers or other records as to the political parties, if any, to which different members of the House belong;

(b) the report which the leader of a Legislature party in relation to a member of a House shall furnish with regard to any condonation of the nature referred to in clause (b) of sub-paragraph (1) of paragraph 2 in respect of such member, the time within which and the authority to whom such report shall be furnished;

(c) the report which a political party shall furnish with regard to admission to such political party of any members of the House and the officer of the House to whom such report shall be furnished; and

(d) the procedure for deciding any question referred to in sub- paragraph (1) of paragraph 6 including the procedure for any inquiry which may be made for the purpose of deciding such question.

(2) The rules made by the Chairman or the Speaker of a House under sub-paragraph (1) of this paragraph shall be laid as soon as may be after they are made before the House for a total period of thirty days which may be comprised in one session or in two or more successive sessions and shall take effect upon the expiry of the said period of thirty days unless they are sooner approved with or without modifications or disapproved by the House and where they are so approved, they shall take effect on such approval in the form in which they were laid or in such modified form, as the case may be, and where they are so disapproved they shall be of no effect.

(3) The Chairman or the Speaker of a House may, without prejudice to the provisions of article 105 or, as the case may be, article 194, and to any other power which he may have under this Constitution direct that any willful contravention by any person of the rules made under this paragraph may be dealt within the same manner as a breach of privilege of the House.

भारतीय संविधानातील उतारे

अनुच्छेद - १९०. जा ग रिक्त र े-

(१) ते (२) * * * *

(३) राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभा गृहाचा सदस्य-

( ) अनुच्छेद १९१ चा ंड (१) िं वा ंड (२) यामध्ये उल्लेिलेल्यांपैी े त्याही निरर्हतेस पात्र होईल तर ; िं वा

(१) अध्या गाला िं वा, यथास्थिती, सभापतीला संबोधून लिहिलेल्या स्वा गरित ले गद्वारे आपल्या गाेचा राजीनामा देईल आि अध्या ग िं वा, यथास्थिती, सभापती त्याचा राजीनामा स्वी गरील तर,

तदनंतर त्याची जा ग रिक्त होईल :

परंतु, उप ंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या े त्याही राजीनाम्याच्या बाबतीत, मिळालेल्या माहितीवरून िं वा अन्यथा, आि स्वतःला यो य वाटेल अशी चौ शी ेल्यानंतर जर, असा राजीनामा स्वेच्छापूर्व िं वा प्रामािि प े दिलेला नाही अशी अध्या गची िं वा, यथास्थिती, सभापतीची गत्री झाली तर, तो असा राजीनामा स्वी गर गार नाही.

(४) * * * *

अनुच्छेद - १९१. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.

(१) * * *

(२) ए गदी व्यक्ती ए गद्या राज्याच्या विधानसभेची िं वा विधानपरिषदेची सदस्य म्हूून राह यास दहाव्या अनुसूचीअन्वये अपात्र असेल तर, ती यासाठी अपात्र होईल.

दहावी अनुसूची

[अनुच्छेद १०२ (२) आणि १९१ (२)]

प तांतराच्या ार ावरून निरर्ह हो यासंबंधी उपबंध

१. निर्वाचन - या अनुसूचीत, संदर्भानुसार अन्यथा अपेित नसेल तर,-

( ) "सभा ाह" याचा अर्थ, संसदेचे े तेही सभा ाह िं वा राज्याची विधानसभा िं वा, यथास्थिती, त्याच्या विधानमंडळाचे े तेही सभा ाह असा आहे ;

(१) परिच्छेद २ िं वा * * * * परिच्छेद ४ याच्या उपबंधानुसार े त्याही राज िय प ाचा सदस्य असलेला असा जो े ि सभा ाहाचा सदस्य असेल त्याच्या संबंघात "विधानमंडळ प १" याचा अर्थ, त्या सभा ाहांचे जे सदस्य त्या त्या वेळी उक्त तरतुदीनुसार त्या प ाचे असतील असे सर्व सदस्य मिळून बनलेला ाट असा आहे;

(१) सभा ाहाच्या ए ाद्या सदस्याच्या संबंघात "मूळ राज िय प १" याचा अर्थ, परिच्छेद २ मधील उप-परिच्छेद (१) च्या प्रयोजनार्थ तो सदस्य ज्या प ाचा असेल तो राज िय प १ असा आहे;

(घ) "परिच्छेद" याचा अर्थ, या अनुसूचीचा परिच्छेद असा आहे.

२. प तांतराच्या ार ावरून अपात्र हो े - (१) परिच्छेद ४ व ५ यातील उपबंधाच्या अधीनतेने, े त्याही राज िय प ाचा सदस्य असलेल्या सभा ाह सदस्याने,-

( ) जर अशा राज िय प ाचे आपले सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले तर; िं वा

(१) तो ज्या प ाचा आहे त्या राज िय प ा डून िं वा त्या प ाने या संबंघात प्राधिृ त ेलेल्या े त्याही व्यक्ती डून आर प्राधि र ा डून दे यात आलेल्या े त्याही निदेशाविरुद्ध जाऊन, जर दोहोपै ी े त्याही बाबतीत अशा राज िय प ाची, व्यक्तीची िं वा प्राधि र ाची पूर्वपरवान ि घेतल्याशिवाय, अशा सभा ाहात मतदान ेले िं वा र याचे वर्जिले असेल आणि अशा मतदानापासून िं वा वर्जनापासून पंधरा दिवसाच्या आत अशा राज िय प ाने िं वा व्यक्तीने िं वा प्राधि र ाने असे मतदानाचे िं वा वर्जनाचे ृ त्य ामापित ेलेले नसेल तर;

तो सभा ाहाचा सदस्य म्ह ाून राह यास अपात्र होईल.

स्पष्टी र १ - या उप-परिच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ,-

( ) सभा ाहाचा निवडून आलेला सदस्य हा, त्याला ज्या प ाने अशा सदस्यत्वाच्या निवड ाु िसाठी उमेदवार म्ह ाून उभे ेले होते त्या राज िय प ाचा असल्याचे मानले जाईल;

(१) सभा ाहाचा नामनियुक्त सदस्य हा,-

(ए) असा सदस्य म्ह ाून आपली नामनियुक्ती हो याच्या दिनां ास े त्याही राज िय प ाचा सदस्य असेल त्या बाबतीत, तो अशा राज िय प ाचा असल्याचे मानले जाईल.

(दोन) अन्य ा त्याही बाबतीत, अनुच्छेद ९९ िंवा, यथास्थिती, अनुच्छेद १८८ च्या आवश्यक तांचे पालन ेल्यानंतर ज्या दिनां ास स्थानापन्न होईल त्या दिनां ापासून सहा महिने संप यापूर्वी तो ज्या राज िय प ाचा सदस्य होईल िंवा, यथास्थिती, प्रथमतः सदस्य होईल त्या प ाचा तो असल्याचे मानले जाईल.

(१) सभा ाहाचा निवडून आलेला जो सदस्य ा त्याही राज िय प ाने उभा ेलेला उमेदवार या नात्याने नव्हे तर अन्यथा असा सदस्य म्ह ाून निवडून आला असेल तो अशा निवड ानंतर ा त्याही राज िय प ात सामील झाला तर, तो त्या सभा ाहाचा सदस्य म्ह ाून राह यास अपात्र होईल.

(२) सभा ाहाचा नामनियुक्त सदस्य अनुच्छेद ९९ िंवा, यथास्थिती, अनुच्छेद १८८ च्या आवश्यक तांचे पालन ेल्यानंतर ज्या दिनां ास स्थानापन्न होईल त्या दिनां ापासून सहा महिने संप यापूर्वी तो ा त्याही राज िय प ात सामील झाला तर, तो त्या सभा ाहाचा सदस्य म्ह ाून राह यास अपात्र होईल.

(३) या परिच्छेदातील ार्वगामी तरतुदीमध्ये ाहीही अंतर्भूत असले तरी, जी व्यक्ती "संविधान (बावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५" याच्या प्रारंभास सभा ाहाचा सदस्य असेल (मा ती असा सदस्य म्ह ाून निवडून आलेली असो वा नामनियुक्त झालेली असो) ती व्यक्ती -

(ए) अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी ए ाद्या राज िय प ाचा सदस्य असेल त्या बाबतीत, ती अशा राज िय प ाने उभा ेलेला उमेदवार या नात्याने सभा ाहाचा सदस्य म्ह ाून निवडून आलेली आहे, असे या परिच्छेदातील उप-परिच्छेद (१) च्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल;

(दोन) अन्य ा त्याही बाबतीत, ा त्याही राज िय प ाने उभा ेलेला उमेदवार या नात्याने नव्हे तर अन्यथा निवडून आलेला असा सभा ाहाचा निर्वाचित सदस्य आहे असे या परिच्छेदातील उप-परिच्छेद (२) च्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल िंवा, यथास्थिती, तो सभा ाहाचा नामनियुक्त सदस्य आहे असे या परिच्छेदातील उप-परिच्छेद (३) च्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल.

३. * * * * *

४. प ांतराच्या ार ावरून ये ारी अपात्रता विलीनी र ाच्या बाबतीत ााू नाही -

(१) जर सभा ाहाच्या ए ाद्या सदस्याचा मूळ राज िय प ा अन्य ए ाद्या राज िय प ात विलीन झ ाला आि त्या सदस्याने असा दावा ेला ि, तो स्वतः व त्याच्या मूळ राज िय प ाचे अन्य ाही सदस्य,-

( ) हे अशा अन्य राज िय प ाचे िंवा, यथास्थिती, अशा विलीनी र ामुळे बनलेल्या नवीन प ाचे सदस्य झाले आहेत; िंवा

(१) यांनी विलीनी र ा स्वी रलेले नाही व स्वतंत्र ाट म्ह ाून ार्य र याचा पर्याय स्वी रलेला आहे,

तर परिच्छेद २ च्या पोट-परिच्छेद (१) अन्वये तो निरह ठरार नाही आणि अशा विलीनी र ाच्या वेळेपासून, असा अन्य राज िय प ा िं वा नवीन राज िय प ा िं वा, प्र र ापरत्वे, ाट म्ह ाजे तो सदस्य ज्या प ाचा आहे असा राज िय प ा होय असे परिच्छेद २ मधील पोट-परिच्छेद (१) च्या प्रयोजनार्थ आणि तो त्याचा मूळ राज िय प ा होय असे या परिच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल.

(२)जर सभा ाह-सदस्याच्या विधानमंडळ प ापै िं मान दोन-तृतीयांश एवढ्या सदस्यांनी मूळ राज िय प ांच्या विलीनी र ास संमती दिली तर व तरच फक्त संबंधित प ाचे विलीनी र ा घडून आले असे या परिच्छेदातील पोट-परिच्छेद (१) च्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल.

५. सूट - या अनुसूचीत ाहीही अंतर्भूत असले तरी, जी व्यक्ती लो सभेचा अध्यक्ष िं वा उपाध्य ा अथवा राज्यसभेचा उपसभापती अथवा ए ाद्या राज्याच्या, विधानपरिषदेचा सभापती िं वा उपसभापती अथवा ए ाद्या राज्याच्या विधानसभेचा अध्यक्ष िं वा उपाध्य ा म्ह ाून त्या पदावर निवडून आलेली आहे ती व्यक्ती,-

( ) जर अशा पदावर निवडून आल्यामुळे अशा निवड ा िच्या ल ातपूर्वी ती ज्या राज िय प ाची होती त्या प ाचे सदस्यत्व तिने स्वेच्छेने सोडून दिले आणि त्यानंतर जोवर ती असे पद धार ा रीत आहे तोवर त्या राज िय प ात पुन्हा सामील झाली नाही िं वा अन्य राज िय प ाचा सदस्य झाली नाही तर; िं वा

(ा) अशा पदावर निवडून आल्यामुळे, अशा निवड ा िच्या ल ातपूर्वी ती ज्या प ाची होती त्या राज िय प ाचे आपले सदस्यत्व तिने सोडून दिल्यावर जेव्हा ती असे पद धार ा र याचेच बंद होईल तेव्हा ती अशा राज िय प ात पुन्हा सामील झाली तर; ती या अनुसूची अन्वये अपात्र ठरार नाही.

६. प ांतराच्या ार ावरून ये ाऱ्या अपात्रतेसंबंधीच्या प्रश्नांचा नि िय - (१) सभा ाहाचा ए ादा सदस्य या अनुसूचीअन्वये अपात्रतेस पात्र ठरला आहे िं वा ाय असा े ाताही प्रश्न उद्भवला तर, तो प्रश्न अशा सभा ाहाचा सभापती िं वा, यथास्थिती, अध्यक्ष ा यांच्या डे नि ियार्थ निर्देशित े ला जाईल व त्याचा नि िय अंतिम असेल ;

परंतु, सभा ाहाचा सभापती िं वा अध्यक्ष ा अपात्र झाला आहे िं वा ाय असा प्रश्न उद्भवला असेल त्याबाबतीत, तो प्रश्न या संबंधात सभा ाह निवडून देईल अशा सभा ाह सदस्या डे नि ियाचे निर्देशित े ला जाईल व त्याचा नि िय अंतिम असेल.

(२)या अनुसूचीअन्वये सभा ाहाच्या ए ाद्या सदस्याच्या अपात्रतेबाबतच्या े ा त्याही प्रश्नांसंबंधी या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये े ले जा ारे सर्व ाम ाज म्ह ाजे अनुच्छेद १२२ च्या अर्थानुसार संसदेतील ाम ाज होय िं वा, यथास्थिती, अनुच्छेद २१२ च्या अर्थानुसार राज्य विधानमंडळातील ाम ाज होय असे मानले जाईल.

७. न्यायालयाच्या अधि ारितेस आड ाठी - या संविधानात ाहीही अंतर्भूत असले तरी, या अनुसूचीअन्वये सभा ाहाच्या ए ाद्या सदस्याच्या अपात्रतेशी नि ाडित असलेल्या े ा त्याही बाबींच्या संबंधात े ा त्याही न्यायालयाला े ातीही अधि ारिता अस ार नाही.

८. नियम - (१) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (२) मधील तरतुदींच्या अधीनतेने, सभा गृहाचा सभापती किंवा अध्यक्ष या अनुसूचीतील तरतुदींची अंमलबजावणी कर यासाठी नियम रूशेल, आणि विशेषतः व मागील तरतुदींच्या व्यापकतेला बाधा न येता, अशा नियमांमध्ये पुढील गोष्टींसाठी तरतुद रता येईल :-

( ) सभा गृहाचे वेळेवेळी सदस्य ज्या पदांचे आहेत असे तो तेही राजीय पदा असल्यास त्याबाबत नोंदपुस्तके किंवा अन्य अभिलेख ठेव यासंबंधी;

(१) एका विधानमंडळ पदाच्या नेत्याला सभागृहाच्या एका सदस्याच्या संबंधात परिच्छेद २, उप-परिच्छेद (१) च्या अंश (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्यानुसार अशा सदस्यांबाबत तो तेही समापन कर याविषयी जो अहवाल द्यावा लागेल आणि असा अहवाल किती मुदतीत व तो त्या प्राधिकाऱ्याकडे सादर करावा लागेल त्यासंबंधी;

(१) एका राजीय पदाला, सभागृहाच्या तो त्याही सदस्यांना अशा राजीय पदात प्रवेश दे याबाबत जे अहवाल द्यावे लागतील आणि असे अहवाल संसदेच्या तो त्या अधिकाऱ्यांकडे सादर करावे लागतील त्यासंबंधी; आणि

(घ) परिच्छेद ६ च्या उप-परिच्छेद (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तो त्याही प्रश्नाचा निर्णय कर याच्या कार्यपद्धतीसंबंधी - अशा प्रश्नाचा निर्णय कर यासाठी जी चौ शी कर यात येईल अशा तो त्याही चौ शीची कार्यपद्धती धरुन;

(२) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये सभागृहाच्या सभापतीने किंवा अध्यक्षांनी केलेले नियम, ते कर यात आल्यानंतर शक्य होईल तितक्या लवकर, सभागृहापुढे ते एका सत्राने किंवा दोन ामवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एका तीस दिवसांच्या आलावधीसाठी सत्रासीन असताना मांड यात येतील आणि तीस दिवसांचा उक्त आलावधी संपल्यानंतर ते नियम प्रभावी होतील - मात्र तत्पूर्वी सभागृहाने ते फेरबदलांसह किंवा त्याशिवाय मान्य केले अथवा त्याने अमान्य केले तर गोष्ट वेगळी-आणि सभागृहाने ते याप्रमाणे मान्य केले तर, अशा मान्यतेनंतर ते ज्या रूपात मांडले गेले होते त्या किंवा, यथास्थिती, अशा फेरबदलांसहीत रूपातच प्रभावी होतील आणि जर ते याप्रमाणे अमान्य कर यात आले तर, ते मुळीच प्रभावी होणार नाहीत.

(३) एका सभागृहाचा सभापती किंवा अध्यक्ष, अनुच्छेद १०५ किंवा, यथास्थिती, अनुच्छेद ११४ याच्या तरतुदीस आणि या संविधानातील त्याला जी इतर तो तेही शक्ती असेल तिला बाधा न येता, असे निर्देशित करू शकतील, या परिच्छेदातील कर यात आलेल्या नियमांचे तो त्याही व्यक्तीकडून हेतुपुरस्पर उल्लंघन झाल्यास त्याबद्दल सभागृहाच्या विशेषाधिकारभंगीच्या बाबतीत जशी कार्यवाही कर यात येते तशाच पद्धतीने कार्यवाही कर यात येईल.

नमुना चार
[नियम ५ (१) पहा]

सदस्याचे नांव (ठळक अक्षरात)	वडिलांचे/पतीचे नांव	वयमचा पत्ता	ज्या मतदारसंघातून निवडून आला त्याचे नाव	निवडणुकीचा/ नामनिर्देशनाचा दिनांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)

विधानसभेत पद ग्रहण क्याचा दिनांक	पदावधीच्या प्रारंभाचा दिनांक	तो ज्या राजकीय पक्षाचा असेल त्या पक्षाचे नाव	तो ज्या विधानमंडळ पक्षाचा असेल त्या पक्षाचे नाव	शेरा
(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)

४

प्रधान सचिव,
महाराष्ट्र विधानसभा.

(५) संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३

पक्षांतर बंदी कायद्यातील तरतूदींच्या अंमलबजावणी मध्ये येणाऱ्या विविध अडचणी, मा.सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेले न्यायनिर्णय व संविधान तज्ञ यांनी वेळोवेळी केलेल्या सूचनांचा विचार करून संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ अन्वये संविधानातील विविध अनुच्छेदांमध्ये सुधारणा करण्यात आल्या. तसेच दहाव्या अनुसूचीमधील पक्षात पडलेल्या फुटी संदर्भातील परिच्छेद ३ वगळण्यात आला. तसेच मंत्रिमंडळातील मंत्र्यांची संख्या ही राज्यातील विधानसभेच्या एकूण सदस्यांच्या १५ टक्यापेक्षा जास्त असणार नाही अशी तरतूद करण्यात आली व अपात्र ठरलेल्या सदस्यांना लाभाचे पद स्वीकारण्यास काही बंधने घालण्यात आली.

उपरोक्त संविधान सुधारणांमुळे पक्षांतर बंदी कायदा बळकट होण्यास निश्चितच मदत होईल व पक्षांतरावर नियंत्रण ठेवण्यास बऱ्यापैकी यश मिळू शकेल असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

*****

THE CONSTITUTION (NINETY-FIRST AMENDMENT) ACT, 2003

An Act further to amend the Constitution of India.

BE it enacted by Parliament in the Fifty-fourth Year of the Republic of India as follows:-

1. This Act may be called the Constitution (Ninety-first Amendment) Act, 2003.

2. In article 75 of the Constitution, after clause (1), the following clauses shall be inserted, namely :-

(1A) The total number of Ministers, including the Prime Minister, in the Council of Ministers shall not exceed fifteen percent of the total number of members of the House of the People.

(1B) A member of either House of Parliament belonging to any political party who is disqualified for being a member of that House under paragraph 2 of the Tenth Schedule shall also be disqualified to be appointed as a Minister under clause (1) for duration of the period commencing from the date of his disqualification till the date on which the term of his office as such member would expire or where he contests any election to either House of Parliament before the expiry of such period, till the date on which he is declared elected, whichever is earlier.”

3. In article 164 of the Constitution, after clause (1), the following clauses shall be inserted, namely :-

(1A) The total number of Ministers, including the Chief Minister, in the Council of Ministers in a State shall not exceed fifteen per cent. of the total number of members of the Legislative Assembly of that State:

Provided that the number of Ministers, including Chief Minister in a State shall not be less than twelve :

Provided further that where the total number of Ministers including the Chief Minister in the Council of Ministers in any State at the commencement of the Constitution (Ninety-first Amendment) Act, 2003 exceeds the said fifteen per cent or the number specified in the first proviso, as the case may be, then, the total number of Ministers in that State shall be brought in conformity with the provisions of this clause within six months from such date as the President may by public notification appoint.

(1B) A member of Legislative Assembly of a State or either House of the Legislature of a State having Legislative Council belonging to any political party who is disqualified for being a member of that House under paragraph 2 of the Tenth Schedule shall also be disqualified to be appointed as a Minister under clause (1) for duration of the period commencing from the date of his disqualification till the date on which the term of his office as such member would expire or where he contests any election to the Legislative Assembly of a State or either House of the Legislature of a State having Legislative Council, as the case may be, before the expiry of such period, till the date on which he is declared elected, whichever is earlier.”.

4. After article 361A of the Constitution, the following article shall be inserted, namely:--

361B. Disqualification for appointment on remunerative political post :- A member of a House belonging to any political party who is disqualified for being a member of the House under paragraph 2 of the Tenth Schedule shall also be disqualified to hold any remunerative political post for duration of the period commencing from the date of his disqualification till the date on which the term of his office as such member would expire or till the date on which he contests an election to a House and is declared elected, whichever is earlier.

Explanation - For the purposes of this article,--

(a) the expression “House” has the meaning assigned to it in clause (a) of paragraph 1 of the Tenth Schedule;

(b) the expression “remunerative political post” means any office—

(i) under the Government of India or the Government of a State where the salary or remuneration for such office is paid out of the public revenue of the Government of India or the Government of the State, as the case may be; or

(ii) under a body, whether incorporated or not, which is wholly or partially owned by the Government of India or the Government of a State and the salary or remuneration for such office is paid by such body,

except where such salary or remuneration paid is compensatory in nature.’

5. In the Tenth Schedule to the Constitution,--

(a) in paragraph 1, in clause (b), the words and figure "paragraph 3 or, as the case may be," shall be omitted;

(b) in paragraph 2, in sub-paragraph (1), for the words and figures "paragraphs 3, 4 and 5", the words and figures "paragraphs 4 and 5" shall be substituted;

(c) paragraph 3 shall be omitted.

T. K. VISWANATHAN,
Secretary to the Govt. of India

*****

OBJECTS AND REASONS OF THE BILL

Demands have been made from time to time in certain quarters for strengthening and amending the Anti-defection Law as contained in the Tenth Schedule to the Constitution of India, on the ground that these provisions have not been able to achieve the desired goal of checking defections. The Tenth Schedule has also been criticised on the ground that it allows bulk defections while declaring individual defections as illegal. The provisions for exemption from disqualification in case of splits as provided in paragraph 3 of the Tenth Schedule to the Constitution of India has, in particular, come under severe criticism on account of its destabilising effect on the Government.

The Committee on Electoral Reforms (Dinesh Goswami Committee) in its report of May, 1990, the Law Commission of India in its 170th Report on "Reform of Electoral Laws" (1999) and the National Commission to Review the Working of the Constitution (NCRWC) in its report of March 31, 2002 have, *inter alia*, recommended omission of said paragraph 3 of the Tenth Schedule to the Constitution of India pertaining to exemption from disqualification in case of splits. The NCRWC is also of the view that a defector should be penalised for his action by debarring him from holding any public office as a Minister or any other remunerative political post for at least the duration of the remaining term of the existing Legislature or until, the next fresh elections whichever is earlier. It is proposed to accept these suggestions.

The NCRWC has also observed that abnormally large Councils of Ministers were being constituted by various Governments at Centre and States and this practice had to be prohibited by law and that a ceiling on the number of Ministers in a State or the Union Government be fixed at the maximum of 10% of the total strength of the popular House of the Legislature.

In the light of the above, it is proposed to amend the Constitution by omitting paragraph 3 of the Tenth Schedule to the Constitution of India and to provide that the size of the Council of Ministers should not be more than 10% of the strength of House or Houses concerned whether Unicameral or Bicameral. However, in case of smaller States like Sikkim, Mizoram and Goa having 32, 40 and 40 Members in the Legislative Assemblies respectively, a minimum strength of seven Ministers is proposed.

The Bill seeks to achieve the objects mentioned above.

Legislative History

The Constitution (Ninety-first Amendment) Act, 2003, when introduced in the Lok Sabha on 5 May 2003, was titled as the Constitution (Ninety-seventh Amendment) Bill, 2003⁶²¹. The Bill sought to amend articles 75 and 164 and to insert a new article 361B in the Constitution. The Bill was referred to the Standing Committee on Home Affairs. The Committee presented its Report to the Rajya Sabha and laid it on the table of the Lok Sabha on 5 December 2003. Thereafter, the Bill was considered by the Lok Sabha on 16 December 2003. During consideration of the Bill, certain amendments including those recommended by the Committee on Home Affairs, were moved by the Minister of Law and Justice, Shri Arun Jaitley and adopted by the House:

Article 75

Accepting the recommendation of the Standing Committee on Home Affairs, the proposed new clause (1A) in article 75 was substituted to replace the words "ten per cent of the total number of members of both House of Parliament" by the words "fifteen per cent of the total members of the House of the People" in connection with the ceiling on the number of Ministers in the Council of Ministers at the Centre with a view to ensure uniformity of law in the country'.

Accepting the recommendation of the Standing Committee, the proposed new clause (1B) in article 75 was also substituted. Clause (1B), as introduced in the Lok Sabha, provided as follows:

A member of either House of Parliament belonging to any political party who is disqualified for being member of that House under Paragraph 2 of the Tenth Schedule shall also be disqualified to be appointed as a Minister under clause (1) for duration of the period commencing from the date of his disqualification till the date on which the term of his office as such member would expire or till the date on which he contests an election to any House of Parliament or Legislature of a State, whichever is earlier.

The aforesaid clause was substituted so as to provide for the words "or where he contests any election to either House of Parliament before the expiry of such period, till the date on which he is declared elected, whichever is earlier" in place of the words "or till the date on which he contests an election to any House of Parliament or Legislature of a State, whichever is earlier". This was done with a view to provide that the disqualification on ground of defection as specified under Paragraph 2 of Tenth Schedule shall be removed only when the member wins an election to any House of Parliament.

Article 164

As recommended by the Standing Committee on Home Affairs, the proposed new clause (1A) in article 164 in connection with the ceiling on the number of Ministers in the Council of Ministers in a State was substituted to replace the words, "ten per cent of the total number of members of the Legislative Assembly of that State or, in case of a State having a Legislative Council, the total number of both Houses of the Legislature of that State" by the words "fifteen per cent of the total number of members of the Legislative Assembly of that State" with a view to ensure uniformity of law in the country. In the proviso to the said clause, for the figure "seven", "twelve" was substituted now providing that the number of Ministers including the Chief Minister in a State shall not be less than twelve. This was done keeping in mind the equal workload, gamut of functions, etc. in all the States irrespective of their size.

The Government also proposed and moved a motion for insertion of a new proviso to the proposed new clause (1A) in article 164. Accordingly, a new proviso was inserted to clause (1A), which read as follows:

Provided further that where the total number of Ministers, including the Chief Minister, in the Council of Ministers in any State at the commencement of the Constitution (Ninety-first Amendment) Act, 2003 exceeds the said fifteen per cent or the number specified in the first proviso, as the case may be, then the total number of Ministers in that State shall be brought in conformity with the provisions of this clause within six months from such date as the President may by public notification appoint.

Accepting the recommendation of the Standing Committee on Home Affairs, the proposed new clause (1B) in article 164 was also substituted. Clause (1B), as introduced in the Lok Sabha, provided as follows:

A member of the Legislative Assembly of a State or either House of the Legislature of a State having Legislative Council belonging to any political party who is disqualified for being a member of that House under Paragraph 2 of the Tenth Schedule shall also be disqualified to be appointed as a Minister under clause (1) for duration of the period commencing from the date of his disqualification till the date on which the term of his office as such member would expire or till the date on which he contests an election to any House of Parliament or Legislature of a State, whichever is earlier.

The aforesaid clause was substituted to replace the words "or where he contests any election to the Legislative Assembly of a State or either House of the Legislature of a State

having Legislative Council as the case may be, before the expiry of such period, till the date on which he is declared elected, whichever is earlier" by the words "or till the date on which he contests an election to any House of Parliament or Legislature of a State, whichever is earlier". This was done with a view to provide that the disqualification on ground of defection as specified under Paragraph 2 of Tenth Schedule is removed only when he/she wins an election to the Legislature of a State.

Article 361B

Accepting the recommendations of the Standing Committee on Home Affairs, the proposed new article 361B was also substituted. The said article, as introduced in the Lok Sabha, read as follows :

361B. Disqualification for appointment on remunerative political post :-A member of a House belonging to any political party who is disqualified for being a member of the House under Paragraph 2 of the Tenth Schedule shall also be disqualified to hold any remunerative political post for duration of the period commencing from the date of his disqualification till the date on which the term of his office as such member would expire or till the date on which he contests an election to a House, whichever is earlier.

The aforesaid article was substituted so as to replace the words "to a House, whichever is earlier" by the words "to a House and is declared elected, whichever is earlier". This was done with a view to provide that the disqualification on ground of defection as given under Paragraph 2 of Tenth Schedule is removed only when he / she wins an election to any House of Parliament or Legislature of a State.

Further, in the Explanation to article 361B, the expression "-remunerative political post" was added which reads as follows:

(b) The expression "remunerative political post" means any office :

(i) under the Government of India or the Government of a State where the salary or remuneration for such office is paid out of the public revenue of the Government of India or the Government of the State, as the case may be; or

(ii) under a body, whether incorporated or not, which is wholly or partially owned by the Government of India or the Government of a State and the salary or remuneration for such office is paid by such body.

except where such salary or remuneration paid is compensatory, in nature.

The Bill, as amended, was passed by Lok Sabha on 16 December 2003 with a formal amendment changing the short title from "Ninety- seventh" to "Ninety-first". The Bill, as passed by the Lok Sabha, was considered and passed by the Rajya Sabha on 18 December 2003.

Important Provisions of the Act

Article 75 of the Constitution has been amended so as to insert new clauses (1A) and (1B). Clause (1A) has provided that the total number of Ministers, including the Prime Minister, in the Council of Ministers shall not exceed fifteen per cent of the total number of members of the House of the People. Under clause (1B), a member of either House of Parliament belonging to any political party who is disqualified for being a member of that House under Paragraph 2 of the Tenth Schedule, shall also be disqualified to be appointed as a Minister under clause (1) for duration of the period commencing from the date of his disqualification till the date on which the term of his office as such member would expire or where he contests any election to either House of Parliament before the expiry of such period, till the date on which he is declared elected, whichever is earlier. (Section 2)

Two new clauses (1A) and (1B) have also been inserted in article 164 of the Constitution. Clause (1A), *inter alia*, provides that the total number of Ministers, including the Chief Minister, in a State shall not exceed fifteen per cent of the total number of members of the Legislative Assembly of that State. The number of Ministers, including Chief Minister, in a State shall not be less than twelve.

Under clause (1B), a member of the Legislative Assembly of a State or either House of the Legislature of a State having Legislative Council, belonging to any political party who is disqualified for being a member of that House under Paragraph 2 of the Tenth Schedule, shall also be disqualified to be appointed as a Minister under clause (1) for duration of the period commencing from the date of his disqualification till the date on which the term of his office as such member would expire or where he contests any election to the Legislative Assembly of a State or either House of the Legislature of a State having Legislative Council, as the case may be, before the expiry of such period, till the date on which he is declared elected, whichever is earlier. (Section 3)

A new article 361B has been inserted which, *inter alia*, provides that a member of a House, belonging to any political party, who is disqualified for being a member of the House under Paragraph 2 of the Tenth Schedule shall also be disqualified to hold any remunerative political post for duration of the period commencing from the date of his

disqualification till the date on which the term of his office as such member would expire or till the date on which he contests an election to a House and is declared elected, whichever is earlier. (Section 4)

The expression "remunerative political post" means any office under the Government of India or the Government of a State where the salary or remuneration for such office is paid out of the public revenue of the Government of India or the Government of the State, as the case may be or under a body, whether incorporated or not, which is wholly or partially owned by the Government of India or the Government of a State and the salary or remuneration for such office is paid by such body, except where such salary or remuneration paid is compensatory in nature. (Section 4)

The Act provides for omission of Paragraph 3 of the Tenth Schedule to the Constitution thereby withdrawing the protection from disqualification on the ground of defection in case of split in the political party. Accordingly, the words and figures, "Paragraph 3, or, as the case may be," have been omitted from clause (b) in Paragraph 1. In Paragraph 2, sub-paragraph (1), the words and figures "Paragraphs 3, 4 and 5", have been substituted by "Paragraphs 4 and 5". (Section 5)

*****

(६) महाराष्ट्र विधानपरिषद सदस्य (पक्षांतराच्या कारणावरून निरर्हता)
नियम, १९८६.

**THE MEMBERS OF MAHARASHTRA LEGISLATIVE COUNCIL
(DISQUALIFICATION ON GROUND OF DEFECTION) RULES, 1986**

महाराष्ट्र विधानपरिषद सदस्य
(पक्षांतराच्या कारणावरून निरर्हता) नियम, १९८६
(संविधानातील संबंधित तरतुदीच्या उतान्यांसह)

MAHARASHTRA LEGISLATURE SECRETARIAT

Vidhan Bhavan, Mumbai - 400 032.

MAHARASHTRA LEGISLATURE SECRETARIAT

Vidhan Bhavan, Bombay 400032 dated the 8th August 1986.

NOTIFICATION

No. 26947/E-1.-The following Rules which have been made under paragraph 8 of the Tenth Schedule to the Constitution of India and placed on the Table of the Maharashtra Legislative Council on 16th June 1986 and which have become effective from 16th July 1986 are published for general information :-

THE MEMBERS OF MAHARASHTRA LEGISLATIVE COUNCIL**(DISQUALIFICATION ON GROUND OF DEFECTION) RULES, 1986.**

In exercise of the powers conferred by paragraph 8 of the Tenth Schedule to the Constitution of India, the Chairman, Maharashtra Legislative Council hereby makes the following rules, namely :-

1. Short title -These rules may be called the Members of Maharashtra Legislative Council (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986.

2. Definitions - In these rules, unless the context otherwise requires,-

(a) "Bulletin" means the Bulletin of the Maharashtra Legislative Council.

(b) "Committee" means the Committee of Privileges of the Maharashtra Legislative Council.

(c) "Council" means the Maharashtra Legislative Council.

(d) "Form" means a form appended to these rules.

(e) "Date of Commencement" in relation to these rules, means the date on which these rules take effect under sub-paragraph (2) of paragraph 8 of the Tenth-Schedule.

(f) "Leader" in relation to a legislature party, means a member of the party chosen by it as its leader and includes any other member of the party authorised by the party to act in the absence of the leader as, or discharge the functions of the leader of the party for the purposes of these rules.

(g) "Member" means a member of the Maharashtra Legislative Council.

(h) "Tenth Schedule" means the Tenth Schedule to the Constitution of India.

(i) "Secretary" means the Secretary to the Maharashtra Legislative Council and includes any person for the time being performing the duties of the Secretary.

3. Information to be furnished by leader of a Legislature party - (1) The leader of each legislature party (other than a legislature party consisting of only one member) shall within thirty days from the date of commencement of these rules or where such legislature party is formed after such date within thirty days from the date of its formation or, in either case, within such further period as the Chairman may for sufficient cause allow, furnish the following to the Chairman, namely:-

(a) a statement (in writing) containing the names of members of such legislature party together with other particulars regarding such members as in Form I. and the names and designations of the members of such party who have been authorised by it for communicating with the Chairman for purpose of these rules :

(b) a copy of the rules and regulations (whether known as such or as constitution or by any other name) of the political party concerned ; and

(c) Where such legislature party has any separate set of rules and regulations (whether known as such or as constitution or by any other name) also a copy of such rules and regulations.

(2) Where a legislature party consists of only one member, such member shall furnish a copy of the rules and regulations mentioned in clause (b) of sub-rule (1) to the Chairman within thirty days after the 1st sitting of the House, or, where he has become a member of the Council after such date, within thirty days from the date on which he has taken his seat in the Council or, in either case, within such further period as the Chairman may for sufficient cause allow.

(3) In the event of any increase in the strength of a legislature party consisting of only one member, the provisions of sub-rule (1) shall apply in relation to such legislature party as if such legislature party had been formed on the first date on which its strength increased.

(4) Whenever any change takes place in the information furnished by the leader of the legislature party under sub-rule (1) or by a member under sub-rule (2), he shall, as soon as may be thereafter and in any case within thirty days from the date on which such change has taken place or within such further period as the Chairman may for sufficient cause allow, furnish in writing information to the Chairman with respect of such change.

(5) Where a member belonging to any political party votes or abstains from voting in the Council contrary to any direction issued by such political party or by any person or authority authorised by it in this behalf, without obtaining, in either case, the prior permission of such political party, person or authority, the leader of the Legislature party concerned or, where such member is the leader, or as the case may be the sole member of such legislature party, such member, shall as soon as may be after the expiry of fifteen days from the date of such voting or abstention and in any case within thirty days from the date of such voting or abstention, inform the Chairman as in Form II whether such voting or abstention has or has not been condoned by such political party, person or authority.

Explanation — A member may be regarded as having abstained from voting only when he, being entitled to vote, voluntarily refrained from voting.

4. Information, etc. to be furnished by members.— (1) Every member who has taken his seat in the Council before the date of commencement of these rules shall furnish to the Secretary within thirty days from such date or within such further period as the Chairman may for sufficient cause allow, a statement of particulars and declaration as in form III.

(2) Every member who takes his seat in the Council after the commencement of these rules shall, before making and subscribing an oath or affirmation under article 188 of the Constitution and taking his seat in the Council, deposit with the Secretary his election certificate or, as the case may be, a certified copy of the notification nominating him as a member and also furnish to the Secretary a statement of particulars and declaration as in Form III.

Explanation.— For the purposes of this sub-rule, "Election Certificate" means the certificate of election issued under the Representation of the People Act, 1951 (43 of 1951) and the rules made thereunder.

(3) A summary of the information furnished by the members under this rule shall be published in the Bulletin and if any discrepancy therein is pointed out to the satisfaction of the Chairman necessary corrigendum shall be published in the Bulletin.

5. Register of information as to members — (1) The Secretary shall maintain, as in Form IV a register based on the information furnished under rules 3 and 4 in relation to the members.

(2) The information in relation to each member shall be recorded on a separate page in the register.

6. Reference to be made by petitions— (1) No reference of any question as to whether a member has become subject to disqualification under the Tenth Schedule shall be made except by a petition in relation to such member made in accordance with the provisions of this rule.

(2) A petition in relation to a member may be made in writing to the Chairman by any other member.

Provided that, a petition in relation to the chairman shall be addressed to the Secretary.

(3) Before making any petition in relation to any member, the petitioner shall satisfy himself that there are reasonable grounds for believing that a question has arisen as to whether such member has become subject to disqualification under the Tenth Schedule.

(4) Every petition, -

(a) shall contain a concise statement of the material facts on which the petitioner relies; and

(b) shall be accompanied by copies of the documentary evidences, if any on which the petitioner relies and where the petitioner relies on any information furnished to him by any person, a statement containing the names and addresses of such persons and the gist of such information as furnished by each such person.

(5) Every petition shall be signed by the petitioner and verified in the manner laid down in the Code of Civil Procedure, 1908 (5 of 1908) for the verification of pleadings.

(6) Every annexure to the petition shall also be signed by the petitioner and verified in the same manner as the petition.

7. Procedure — (1) On receipt of a petition under rule 6, the Chairman shall consider whether the petition complies with the requirements of that rule.

(2) If the petition does not comply with the requirements of rule 6, the Chairman shall dismiss the petition and intimate the petitioner accordingly.

(3) If the petition complies with the requirements of rule 6, the Chairman shall cause the petition and of the annexures there to be forwarded—

(a) to the member in relation to whom the petition has been made ; and

(b) Where such member belongs to any legislature party and such petition has not been made by the leader thereof, also to such leader ;

and such member or leader shall within seven days of the receipt of such copies, or within such further period as the Chairman may for sufficient cause allow, forward his comments in writing there on to the Chairman.

(4) After considering the comments, if any, in relation to the petition, received under sub-rule (3) within the period allowed (whether originally or on extension under the sub-rule), the Chairman may either proceed to determine the question or, if he is satisfied, having regard to the nature and circumstances of the case that it is necessary or expedient so to do, refer the petition to the committee for making a preliminary inquiry and submitting a report to him.

(5) The Chairman shall, as soon as may be after referring a petition to the Committee under sub-rule (4), intimate the petition accordingly and make an announcement with respect to such reference in the House or, if the House is not then in session, cause the information as to the reference to be published in the Bulletin.

(6) Where the Chairman makes a reference under sub-rule (4) to the Committee, he shall proceed to determine the question as soon as may be after receipt of the report from the Committee.

(7) The procedure which shall be followed by the Chairman for determining any question and the procedure which shall be followed by the committee for the purpose of making a preliminary inquiry under sub-rule (4) shall be so far as may be, the same as the procedure applicable for the determination by the Committee of any question as to breach of privilege of the Council by a member, and neither the Chairman nor the Committee shall come to any finding that a member has become subject to disqualification under the Tenth Schedule without affording a reasonable opportunity to such member to represent his case to be heard in person.

8. Decision of petitions— (1) At the conclusion of the consideration of the petition, the Chairman shall be order in writing.-

(a) dismiss the petition, or

(b) declare that the member in relation to whom the petition has been made has become subject to disqualification under the Tenth Schedule, and cause copies of the order to be delivered or forwarded to the petitioner, the member in relation to whom the petition has been made and to the leader of the Legislature party, if any, concerned.

(2) Every decision declaring a member to have become subject to disqualification under the Tenth Schedule shall be reported to the Council forthwith if the Council is in session and if the Council is not in session immediately after the Council reassembles.

(3) Every decision referred to in sub-rule (1) shall be published in the Bulletin and notified in the *Official Gazette* and copies of such decision shall be forwarded by the Secretary to the Election Commission of India and the Chief Electoral Officer, Maharashtra State.

9. Directions as to detail working of these rules.—The Chairman may, from time to time, issue such directions as he may consider necessary in regard to the detailed working of these rules.

*****

FORM I

[See Rule 3 (1)]

Name of the Legislature Party :

Name of the corresponding political party :

Serial No.	Name of the Member (in block letters)	Father's/ Husband's Name	Permanent Address	Name of the Constituency From which elected
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)

Date:

Signature of Leader of the
Legislature Party.

FORM II

[See Rule 3 (5)]

To,

The Chairman,

Maharashtra Legislative Council.

Sir,

At the sitting of the Council held on .....(date)

during voting on .....(Subject-matter)

<p>*Shri....., M .L.C. member of ..... (Name of the political party) and member of ..... (Name of the Legislature party) had voted/abstained from voting.</p>	<p>*I ..... (Name of the member), M .L.C. Member of ..... (Name of the political party) and leader of/sole member of ..... (Name of the Legislature party) had voted/abstained from voting.</p>
---	---

contrary to the direction issued by ..... ** (* person/authority/party)
without obtaining the prior permission of the said *person/authority/party.

2. On (date) .....the aforesaid matter was
considered by ..... ** (*person/authority/party)
and the said voting */abstention was condoned */was not condoned by him */it.

Yours faithfully,

Date :

(Signature)

FORM III

[See Rule 4]

- 1. Name of the member (in block letters) :
- 2. Father's/Husband's Name :
- 3. Permanent Address :
- 4. Date of election/nomination :
- 5. Party affiliation as on — :
- (i) date of election/nomination. :
- *(ii) the 28th February 1986 :
- (iii) date of signing this form :

DECLARATION

I, ..., hereby declare that the information given above is true and correct.

In the event of any change in the information above, I undertake to inform the Chairman immediately.

Date :

Signature/Thumb,
Impression of Member.

FORM IV

[See Rule 5 (1)]

Name of the Members (in block letters)	Father's/ husband's name	Permanent Address	Name of the Constituency from which elected	Date of Election nomination	Date of taking seat in the Council	Date of commencement of term of office	Name of political party to which he belongs	Name of Legislature party to which he belongs	Remarks
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)

१२

Principal Secretary,
Maharashtra Legislative Council.

महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय

विधान भवन, मुंबई ४०० ०३२, दिनांकित ८ ऑगस्ट १९८६.

अधिसूचना

क्रमांक २६९४७/ई-१.—भारताच्या संविधानाच्या दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद-८ द्वारे तयार करण्यात आलेले आणि दिनांक १६ जून १९८६ रोजी महाराष्ट्र विधानपरिषदेच्या पटलावर ठेवण्यात आलेले आणि जे दिनांक १६ जुलै १९८६ पासून अंमलात आलेले आहेत असे पुढील नियम सर्वसाधारण माहितीकरिता प्रसिद्ध केले आहेत.

महाराष्ट्र विधानपरिषद सदस्य (प गांतराच्या ार ावरून निरर्हता) नियम, १९८६

भारताच्या संविधानाच्या दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद ८ द्वारे प्रदान र यात आलेल्या अधि ारांचा वापर रून, सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद, याद्वारे, पुढील नियम रीत आहेत :-

१. **संज्ञित नाव**—या नियमांस, "महाराष्ट्र विधानपरिषद सदस्य (प गांतराच्या ार ावरून निरर्हता) नियम, १९८६" असे म्ह ावे.

२. **व्या या**—या नियमांत, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेित नसेल तर --

(अ) "बुलेटिन" म्ह ाजे, महाराष्ट्र विधानपरिषदेचे बुलेटिन ;

(ब) "समिती" म्ह ाजे, महाराष्ट्र विधानपरिषदेची विशेषाधिकार समिती ;

( ) "विधानपरिषद" म्ह ाजे, महाराष्ट्र विधानपरिषद;

(ड) "नमुना" म्ह ाजे, या नियमांसोबत जोडलेला नमुना ;

(ई) "प्रारंभाचा दिनां " याचा या नियमाच्या संदर्भातील अर्थ, दहाव्या अनुसूचीचा परिच्छेद ८, उप परिच्छेद (२) अन्वये हे नियम ज्या दिनां ास अंमलात येतील तो दिनां असा होतो;

(फ) "नेता" याचा, विधानमंडळ प ाच्या संबंधातील अर्थ, त्या प ाचा सदस्य असलेली व त्या प ाने आपला नेता म्ह ाून निवडून दिलेली व्यक्ती असा असून त्यामध्ये, या नियमांच्या प्रयोजनासाठी त्या प ाने नेत्याच्या अनुपस्थितीत नेता म्ह ाून ाम र यास िं वा प ा नेत्यांनी ामे पार पाड यास ज्यास प्राधिृ त ेले असेल असा प ाचा अन्य े ाताही सदस्य, यांचा समावेश होतो ;

(ग) "सदस्य" म्ह ाजे, महाराष्ट्र विधानपरिषद सदस्य;

(ह) "दहावी अनुसूची" म्ह ाजे, भारताच्या संविधानाची दहावी अनुसूची;

(आय) "सचिव" म्ह ाजे महाराष्ट्र विधानपरिषदेचा सचिव व त्यामध्ये त्या त्या वेळी सचिवाची र्तव्ये पार पाड ाच्या े ात्याही व्यक्तीचा समावेश होतो.

३. विधानमंडळ प ाच्या नेत्याने पुरवावयाची माहिती—(१) (ज्यात ेवळ ए च सदस्य असेल असा विधानमंडळ प ा व ाळता) प्रत्ये विधानमंडळ प ाचा नेता या नियमांच्या प्रारंभाच्या दिनां ापासून तीस दिवसांच्या आत िं वा, असा विधानमंडळ प ा अशा दिनां ांनंतर अस्तित्वात आला असल्यास, तो अस्तित्वात आल्याच्या दिनां ापासून तीस दिवसांच्या आत, िं वा यापै ि े ात्याही प्र र िी, सभापती, पुरेशा ार ावरून मुभा देईल अशा आ ा िी ालावधीत सभापतीस पुढील माहिती पुरवील :-

(अ) अशा विधानमंडळ प ाच्या सदस्यांची नावे व नमुना ए मध्ये दिल्याप्रमा े अशा सदस्यांसंबंधीचा इतर तपशील दे ारे (ले िी) निवेदन व या नियमांच्या प्रयोजनांसाठी सभापतींशी संपर् साध या रिता, प ाने प्राधिृ त ेलेल्या अशा प ाच्या सदस्यांची नावे व पदनामे;

(ब) संबंधित राज िय प ाचे नियम व विनियम (म ा ते त्या नावाने ओळ ा यात येत असोत िं वा घटना म्ह ाून िं वा अन्य े ात्याही नावाने ओळ ा यात येत असोत) यांची ए ाप्रत; आि

( ) अशा विधानमंडळ प ाचे नियम व विनियम (त्या नावाने िं वा घटना म्ह ाून िं वा अन्य े ात्याही नावाने ओळ ा यात ये ारे) यांचे े ातेही स्वतंत्र संच असल्यास, अशा नियम व विनियमांची ए ाप्रत.

(२) विधानमंडळ प ा ेवळ ए ाच सदस्याचा मिळून बनलेला असेल त्या बाबतीत, असा सदस्य, या नियमांच्या प्रारंभाच्या दिनां ापासून तीस दिवसांच्या आत िं वा तो अशा दिनां ांनंतर विधानपरिषद सदस्य झाला असल्यास त्याने विधानपरिषदेत आपले पद धार ा ेलेल्याच्या दिनां ापासून तीस दिवसांच्या आत िं वा त्यापै ि े ात्याही प्र र िी, सभापतींनी पुरेशा ार ावरून मुभा दिली असेल अशा आ ा िी मुदतीत पोट-नियम (१) च्या ांड (ब) मध्ये उल्लेि ालेले नियम व विनियम याची ए ाप्रत सभापतीस सादर ाील.

(३) ेवळ ए च सदस्य असलेल्या विधानमंडळ प ाच्या सं याबळात े ातीही वाढ झाल्यास त्या बाबतीत, ज्या दिनां ाला त्या प ाचे सं याबळ वाढले त्याच दिनां ाला तो प ा अस्तित्वात आला असल्याप्रमा े पोट-नियम (१) च्या तरतुदी अशा विधानमंडळ प ाच्या संबंधात ााू होतील.

(४) पोट नियम (१) अन्वये विधानमंडळ प ाच्या नेत्याने पुरविलेल्या िं वा पोट-नियम (२) अन्वये ए ाद्या सदस्याने पुरविलेल्या माहितीत े ाताही बदल झाल्यास, तो, त्यानंतर शक्य तितक्या लव र व े ात्याही प्र र िी, असा बदल झाल्याच्या दिनां ापासून तीस दिवसांच्या आत िं वा सभापती, पुरेशा ार ावरून मुभा देईल अशा आ ा िी मुदतीत, अशा बदलासंबंधाची माहिती सभापतीस ले िी सादर ाील.

(५) े ात्याही राज िय प ाचा सदस्य जेव्हा अशा राज िय प ाने िं वा त्या प ाने याबाबतीत प्राधिृ त ेले असेल अशा े ात्याही व्यक्तीने िं वा प्राधिृ त्याने दिलेल्या निदेशाविरुद्ध मत दे याच्या िं वा मत दे याचे वर्जि याच्या बाबतीत असा राज िय प ा, व्यक्ती

विवा प्राधिारी यांच्या पूर्व परवान गीशिवाय विधानपरिषदेत मतदान रील विवा मत दे याचे वर्जित रील विवा संबंधित राजीय पाचा नेता विवा यथास्थिती असा सदस्य हाच नेता असेल विवा अशा विधानमंडळ पाचा ए मेव सदस्य असेल त्याबाबतीत असा सदस्य, त्यानंतर शक्य तितक्या लव र व े त्याही प्र र गी अशा मतदानाच्या विवा वर्जनाच्या दिनां ापासून तीस दिवसांच्या आत, सभापतीस असे मतदान विवा वर्जन अशा राजीय पाचाने, व्यक्तीने विवा प्राधिान्याने ामापित ेले आहे विवा नाही याबाबत नमुना दोन मध्ये दिल्याप्रमा े ळवील.

स्पष्टी र १—ए ादा सदस्य, त्यास मतदानाचा हक् असतानाही स्वेच्छेने मतदान र याचे वर्जिल त्या बाबतीतच ेवळ त्याने मतदान र याचे वर्जिले असल्याचे समज यात येईल.

४. सदस्याने सादर रावयाची माहिती, इत्यादी—(१) या नियमांच्या प्रारंभाच्या दिनां ापूर्वी विधानपरिषदेत आपले पद धार ा र ारा प्रत्ये सदस्य, अशा दिनां ापासून तीस दिवसांच्या आत विवा सभापती, पुरेशा ार ावरून मुभा देईल अशा पुढील मुदतीत नमुना तीनमध्ये असल्याप्रमा े तपशीलांचे विवर ा व घोष ापत्र सचिवास सादर रील.

(२) या नियमांच्या प्रारंभानंतर विधानपरिषदेत आपले पद धार ा र ारा प्रत्ये सदस्य, संविधानाच्या अनुच्छेद १८८ अन्वये शपथ घेऊन व प्रतिज्ञा थनांवर स्वाारी रुन विधानपरिषदेत आपले पद ारह ा र यापूर्वी सचिवां डे आपले निवडू प्रमा ापत्र विवा यथाकथती, त्याला सदस्य म्ह ाून नामनिर्देशित र ान्या अधिसूचनेची ए प्रमा ाित प्रत तसेच, नमुना तीनमध्ये असल्याप्रमा े तपशीलांचे विवर ा व प्रतिज्ञापत्र सादर रील.

स्पष्टी र १—या पोट-नियमाच्या प्रयोजना रिता "निवडू प्रमा ापत्र" याचा अर्थ, "लो -प्रतिनिधित्व अधिनियम, १९५१" (१९५१ चा ४३) व त्या ाली र यात आलेले नियम याअन्वये दे यात आलेले निवडू प्रमा ापत्र असा आहे.

(३) या नियमान्वये सदस्यांनी सादर ेलेल्या माहितीचा ाषवारा बुलेटिनमध्ये प्रसिद्ध र यात येईल व त्यामध्ये ेतीही विसंती असल्याचे सभापतींच्या निदर्शनास आ ाून देऊन त्याबद्दल त्यांची ात्री रुन दिल्यास, आवश्यक ते शुद्धिपत्र बुलेटिनमध्ये प्रसिद्ध र यात येईल.

५. सदस्यांच्या संबंधातील माहिती विषयीची नोंदवही—(१) सदस्यांच्या संबंधात नियम ३ व ४ अन्वये सादर र यात आलेल्या माहितीच्या आधारे सचिव, नमुना चारमध्ये ए नोंदवही ठेवील.

(२) प्रत्ये सदस्याच्या संबंधातील माहितीची नोंदवहीत स्वतंत्र ानावर नोंद र यात येईल.

६. विनंती अर्जाद्वारे निर्देश र े—(१) अनुसूची दहा अन्वये सदस्य अनर्ह झाला आहे विवा से याबद्दल ेताही निर्देश र यात ये ार नाही. मात्र, या नियमाच्या तरतुदीनुसार अशा सदस्याच्या संबंधात विनंतीअर्जाद्वारे असा निर्देश र यात आला असेल तर ती ाष्ट यास अपवाद राहिल.

(२) ए ाद्या सदस्याच्या संबंधातील विनंतीअर्ज हा अन्य े त्याही सदस्यास सभापतीं डे ले ि रता येईल.

(३) े त्याही सदस्याच्या संबंधात विनंतीअर्ज र यापूर्वी विनंतीअर्जदार असा सदस्य दहाव्या अनुसूची अन्वये अनर्ह झाला आहे िं वा से याबद्दल प्रश्न उपस्थित झाल्याचे समज यात वाजवी र े आहेत याबद्दल स्वतःची ात्री रुन घेईल.

(४) (अ) प्रत्ये विनंतीअर्जात, विनंती अर्जदाराचा ज्या महत्त्वाच्या वस्तुस्थितीवर भर आहे त्याबद्दलचे संिप्त निवेदन असेल, आि

(ब) े ाताही ादोपत्री पुरवा असल्यास तो प्रत्ये विनंतीअर्जासोबत जोड यात येईल व विनंती अर्जदाराचा त्यास े त्याही यक्तीने पुरविलेल्या माहितीवर भर असेल त्याबाबतीत अशा व्यक्तींची नावे व पत्ते व अशा प्रत्ये व्यक्तीने पुरविलेल्या अशा माहितीचा सारांश असलेले ए निवेदन अशा प्रत्ये विनंतीअर्जासोबत जोड यात येईल.

(५) प्रत्ये विनंतीअर्जावर विनंती अर्जदाराची स्वा ारी असेल व फिर्यादी पडताळ ि रिता दिवा ि प्रि या संहिता, १९०८ (१९०८ चा ५) मध्ये घालून दिलेल्या रीतीने त्याची पडताळ ि र यात येईल.

(६) विनंतीअर्जासोबत जोडलेल्या प्रत्ये जोडपत्रावर विनंतीअर्जदार स्वा ारी रील व याची विनंतीअर्जदारप्रमा ेच पडताळ ि र यात येईल.

७. ार्यपद्धती—(१) नियम ६ अन्वये विनंतीअर्ज मिळाल्यावर तो विनंतीअर्ज त्या नियमाच्या आवश्यक ता पूर् ि रतो िं वा नाही हे सभापती विचारात घेईल.

(२) विनंतीअर्जात नियम ६ अन्वयेच्या आवश्यक ाष्टी पूर् ि र यात आल्या नसल्यास सभापती तो विनंतीअर्ज फेटाळून लावील व विनंतीअर्जदारास तसे ळवील.

(३) विनंतीअर्जात नियम ६ अन्वयेच्या आवश्यक ाष्टी पूर् ि रल्या असल्यास सभापती विनंतीअर्जाच्या व त्यासोबत जोडलेल्या जोडपत्राच्या प्रती,-

(अ) ज्याच्या संबंधात असा विनंतीअर्ज र यात आला आहे अशा सदस्या डे, आि

(ब) असा सदस्य े त्याही विधानमंडळ प ाचा सदस्य असेल व असा विनंतीअर्ज त्या प ाच्या नेत्याने ेलेला नसेल त्याबाबतीत त्या नेत्या डेही पाठवि याची व्यवस्था रील;

आि असा सदस्य िं वा नेता अशा प्रती त्यास मिळाल्यापासून सात दिवसांच्या आत िं वा सभापती त्यास पुरेशा र ावरून मुभा देईल अशा पुढील मुदतीत त्यावरील आपला अभिप्राय सभापतीस ले ि ळवील.

(४) पोटनियम (३) अन्वये अनुज्ञेय मुदतीत (म ा अशी मुदत मुळातच दे यात आलेली असो वा त्या पोटनियमान्वये वाढवून मिळालेली असो) मिळालेल्या विनंतीअर्जाच्या संबंधात

ये तेही अभिप्राय असल्यास त्यावर विचार घेतल्यानंतर सभापती एतर त्या प्रश्नाचा निर्याय देयाची तरवाई सुरु करील किंवा त्या प्रश्नाचे स्वरूप व परिस्थिती लक्षात घेता प्रारंभितपास गीसाठी तो विनंतीअर्ज समिती डे पाठविणे इष्ट व आवश्यक आहे याबद्दल त्याची पात्री झाल्यास तो त्या समिती डे अर्ज पाठवील व तिला तिचा अहवाल सादर करयास फर्मावील.

(५) सभापती पोटनियम (४) अन्वये, समिती डे विनंतीअर्ज पाठवि यात आल्यानंतर तदनुसार शक्य होईल तितक्या लवकर, विनंतीअर्जदाराला त्याबाबत ळवील आणि सभा गृहामध्ये अशा निर्देशाबाबत घोषणा करील किंवा जर, सभा गृहाचे अधिवेशन त्यावेळी चालू नसेल तर ती माहिती बुलेटिनमध्ये प्रसिद्ध करयाची व्यवस्था करील.

(६) पोटनियम (४) अन्वये जेथे सभापती, समिती डे अर्ज पाठवील तेथे, तो समिती डून त्याबाबतचा अहवाल मिळाल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर त्या प्रश्नावर निर्याय घेयाबाबत तर्यवाही करील.

(७) सभापती डून येत्याही प्रश्नाचा निर्याय घेयासाठी अनुसरली जाणारी तर्यपद्धती आणि पोटनियम (४) अन्वये प्रारंभित चौशी करयाच्या प्रयोजना रिता समिती डून अनुसरली जाणारी तर्यपद्धती ही, शक्य होईल तेथवर, सदस्या डून सभा गृहाचा विशेषाधिाराचा भंग करयाच्या येत्याही प्रश्नाच्या बाबतीत निर्याय घेयासाठी समितीने रावयाच्या तर्यपद्धती प्रमाणेच असेल, आणि सभापती अथवा समिती या दोहोंपेी येेगीही ए, अशा सदस्यास, त्याचे म्हणणे व्यक्तीशः सादर करयाची वाजवी संधी मिळवून दिल्याशिवाय दहाव्या अनुसूची अन्वये सदस्य अनर्हताप्राप्त आहे अशा येत्याही निष्कर्षाप्रत येऊ शार नाही.

८. विनंती अर्जावरील निर्याय.—(१) विनंती अर्जाचा विचार करून निष्कर्ष ाढल्यानंतर, सभापती, लेगी आदेशाद्वारे --

(अ) विनंतीअर्ज फेटाळू शकेल, किंवा

(ब) ज्याच्यासंबंधी विनंतीअर्ज करयात आला आहे तो सदस्य दहाव्या अनुसूचीस अधीन राहून अनर्ह आहे असे घोषित करू शकेल आणि विनंती अर्जदार, ज्याच्यासंबंधी विनंतीअर्ज करयात आला आहे तो सदस्य व विधानमंडळ पााचा, जर येेगीही संबंधित सदस्य व विधानमंडळ पााचा, जर येेगीही संबंधित नेता असल्यास, त्यांना आदेशाच्या प्रती देयाची किंवा पाठवि याची व्यवस्था करील.

(२) दहाव्या अनुसूचीस अधीन राहून सदस्यास अनर्ह म्हणून घोषित करणारा प्रत्ये निर्याय, विधानपरिषदेचे अधिवेशन चालू असल्यास ताबडतोब विधानपरिषदेस ळविला पाहिजे व जर विधानपरिषदेचे अधिवेशन चालू नसेल तर त्यानंतर जेव्हा पुन्हा हे अधिवेशन भरेल तेव्हा तात ाळ ळविला पाहिजे.

(३) पोटनियम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेला प्रत्ये निर्याय बुलेटिनमध्ये प्रसिद्ध झाला पाहिजे व शासकीय राजपत्रात अधिसूचित केला पाहिजे आणि अशा निर्याच्या प्रती, सचिवांनी भारतीय निवडू आयोा व मुय निवडू अधिारी, महाराष्ट्र राज्य यांच्या डे पाठविल्या पाहिजेत.

९. या नियमानुसार रावयाच्या तपशीलवार ाम ाजाबाबतचे निदेश—या नियमानुसार रावयाच्या तपशीलवार ाम ाजाच्या संबंथात सभापती, त्याला आवश्यक वाटेल त्याप्रमाे वेळोवेळी निदेश देऊ शे ल.

*****

नमुना ए
[नियम ३ (१) पहा]

विधानमंडळ प ाचे नाव :

तत्सम राज िय प ाचे नाव :

अनु- मां (१)	सदस्याचे नाव (ठळ अ ारामध्ये) (२)	वडिलांचे/पतीचे नाव (३)	ायमचा पत्ता (४)	ज्या मतदार संघातून निवडून आला त्याचे नाव (५)

६०

दिनां :

स्वा री.

नमुना दोन

[नियम ३ (५) पहा]

प्रति

सभापती

महाराष्ट्र विधानपरिषद,

यांस,

महोदय,

..... (विषय) यावर मतदान घे यासाठी
(दिनां) ..... रोजी भरलेल्या विधानपरिषदेच्या बैठकीत,

*श्री .....
वि.प.स. .... (राज्यीय
पक्षाचे नाव) चा सदस्य व
.....
(विधानमंडळ पक्षाचे नाव) चा सदस्य यांनी

*मी .....
(सदस्याचे नाव), वि.प.स. ....
.....(राज्यीय पक्षाचे नाव)
चा सदस्य व .....
(विधानमंडळ पक्षाचे नाव) चा नेता/एवढे
सदस्य यांनी

** ..... (*व्यक्ती/प्राधिकाारी/पक्ष) यांनी दिलेल्या निदेशाच्या उलट मतदान,
उक्त ..... ची परवानगी न घेता ले/ र यापासून परावृत्त राहिले. उक्त मतदान
र ले/मतदान र यापासून परावृत्त राहिले हे त्या *व्यक्तीने/प्राधिकाार्याने/पक्षाने मापित ले
होते/* मापित ले नव्हते.

२. (दिनां) ..... रोजी पूर्वोक्त विषय, ...
(व्यक्ती/प्राधिकाारी/पक्ष) यांच्या डून विचारात घेतला गेला व उक्त मतदान र ले/मतदान र यापासून
परावृत्त राहिले या बाबतीत त्यांच्या डून *मा र यात आली/मा र यात आलेली नाही.

आपला विश्वासू,

दिनां :

(स्वाक्षरी)

*अयो य असलेला शब्द/मजूर ओडून टाळावा.

** येथे यथाकथती ज्याने निदेश दिले असतील त्या व्यक्तीचे/अधिकाार्याचे/पक्षाचे नाव नमूद रावे.

नमुना तीन

[नियम ४ पहा]

१. सदस्याचं नाव (ठळ अारात) ..
२. वडिलांचे/पतीचे नांव ..
३. आयमचा पत्ता ..
४. निवड जुीचा/नामनिर्देशनाचा दिनां ..
५. खालील दिनांकास असल्याप्रमाणे पक्ष संलग्नीकरण --
(ए) निवड जुीच्या/नामनिर्देशनाच्या
दिनांास
(दोन) *२८ फेब्रुवारी १९८५ रोजी.
(तीन) या नमुन्यावर स्वाारी `ल्याच्या
दिनांास

प्रतिज्ञापन

मी, ... याद्वारे प्रतिज्ञापित रतो / करते
ी, वर दिलेली माहिती सत्य व बरोबर आहे.

वरील माहितीमध्ये ेताही बदल होईल त्या प्रसंी, मी सभापतींना तात ाळ माहिती दे याची
हमी देत आहे.

दिनां : _____

सदस्याची स्वाारी/अंाठयाचा ठसा.

नमुना चार
[नियम ५ (१) पहा]

सदस्याचे नांव (ठळक अक्षरात)	वडिलांचे/पतीचे नांव	वयमचा पत्ता	ज्या मतदारसंघातून निवडून आला त्याचे नाव	निवडणुकीचा नामनिर्देशनाचा दिनांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)

विधानसभेत पद ग्रहण केल्याचा दिनांक	पदावधीच्या प्रारंभाचा दिनांक	तो ज्या राजकीय पक्षाचा असेल त्या पक्षाचे नाव	तो ज्या विधानमंडळ पक्षाचा असेल त्या पक्षाचे नाव	शेरा
(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)

३

**प्रधान सचिव,
महाराष्ट्र विधानपरिषद.**

(७) महाराष्ट्र विधानसभा सदस्य (पक्षांतराच्या कारणावरून निरर्हता) नियम, १९८६

**THE MEMBERS OF MAHARASHTRA LEGISLATIVE ASSEMBLY
(DISQUALIFICATION ON GROUND OF DEFECTION) RULES, 1986**

महाराष्ट्र विधानसभा सदस्य
(पक्षांतराच्या कारणावरून निरर्हता) नियम, १९८६
(संविधानातील संबंधित तरतुदींच्या उताऱ्यांसह)

MAHARASHTRA LEGISLATURE SECRETARIAT

Vidhan Bhavan, Mumbai 400 032.

MAHARASHTRA LEGISLATURE SECRETARIAT

Vidhan Bhavan, Bombay-400032 dated 4th April 1987.

NOTIFICATION

No.12885/A-2.-The following Rules which have been made under paragraph 8 of the Tenth Schedule to the Constitution of India and placed on the Table of the Maharashtra Legislative Assembly on 24th November 1986 and which have become effective from 4th April, 1987 are published for general information :—

**THE MEMBERS OF MAHARASHTRA LEGISLATIVE ASSEMBLY
(DISQUALIFICATION ON GROUND OF DEFECTION) RULES, 1986.**

In exercise of the powers conferred by paragraph 8 of the Tenth Schedule to the Constitution of India, the Speaker, Maharashtra Legislative Assembly hereby makes the following rules, namely :-

1. Short title—These rules may be called the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986.

2. Definitions—In these rules, unless the context otherwise requires,-

(a) "Bulletin" means the Bulletin of the Maharashtra Legislative Assembly.

(b) "Committee" means the Committee of Privileges of the Maharashtra Legislative Assembly.

(c) "Assembly" means the Maharashtra Legislative Assembly.

(d) "Form" means a form appended to these rules.

(e) "Date of Commencement" in relation to these rules, means the date on which these rules take effect under sub-paragraph (2) of paragraph 8 of the Tenth-Schedule.

(f) "Leader" in relation to a Legislature party, means a member of the party chosen by it as its leader and includes any other member of the party authorised by the party to act in the absence of the leader as, or discharge the functions of the leader of the party for the purposes of these rules.

(g) "Member" means a member of the Maharashtra Legislative Assembly.

(h) "Tenth Schedule" means the Tenth Schedule to the Constitution of India.

(i) "Secretary" means the Secretary to the Maharashtra Legislative Assembly and includes any person for the time being performing the duties of the Secretary.

3. Information to be furnished by leader of a Legislature party—(1) The leader of each legislature party (other than a legislature party consisting of only one member) shall within thirty days from the date of commencement of these rules or where such legislature party is formed after such date within thirty days from the date of its formation or, in either case, within such further period as the Speaker may for sufficient cause allow, furnish the following to the Speaker, namely:-

(a) a statement (in writing) containing the names of members of such legislature party together with other particulars regarding such members as in Form I. and the names and designations of the members of such party who have been authorised by it for communicating with the Speaker for purpose of these rules :

(b) a copy of the rules and regulations (whether known as such or as constitution or by any other name) of the political party concerned ; and

(c) Where such legislature party has any separate set of rules and regulations (whether known as such or as constitution or by any other name) also a copy of such rules and regulations.

(2) Where a legislature party consists of only one member, such member shall furnish a copy of the rules and regulations mentioned in clause (b) of sub-rule (1) to the Speaker within thirty days from the date of commencement of these rules, or, where he has become a member of the Assembly after such date, within thirty days from the date on which he has taken his seat in the Assembly or, in either case, within such further period as the Speaker may for sufficient cause allow.

(3) In the event of any increase in the strength of a legislature party consisting of only one member, the provisions of sub-rule (1) shall apply in relation to such legislature party as if such legislature party had been formed on the first date on which its strength increased.

(4) Whenever any change takes place in the information furnished by the leader of the legislature party under sub-rule (1) or by a member under sub-rule (2), he shall, as soon as may be thereafter and in any case within thirty days from the date on which such change has taken place or within such further period as the Speaker may for

sufficient cause allows, furnish in writing information to the Speaker with respect of such change.

(5) Where a member belonging to any political party votes or abstains from voting in the Assembly contrary to any direction issued by such political party or by any person or authority authorised by it in this behalf, without obtaining, in either case, the prior permission of such political party, person or authority, the leader of the Legislature party concerned or, where such member is the leader, or as the case may be the sole member of such legislature party, such member, shall as soon as may be thereafter and in any case within thirty days from the date of such voting or abstention, inform the Speaker as in Form II whether such voting or abstention has or has not been condoned by such political party, person or authority.

Explanation—A member may be regarded as having abstained from voting only when he, being entitled to vote, voluntarily refrained from voting.

4. Information, etc. to be furnished by members—(1) Every member who has taken his seat in the Assembly before the date of commencement of these rules shall furnish to the Secretary within thirty days from such date or within such further period as the Speaker may for sufficient cause allow, a statement of particulars and declaration as in form III.

(2) Every member who takes his seat in the Assembly after the commencement of these rules shall, before making and subscribing an oath or affirmation under article 188 of the Constitution and taking his seat in the Assembly, deposit with the Secretary his election certificate or, as the case may be, a certified copy of the notification nominating him as a member and also furnish to the Secretary a statement of particulars and declaration as in Form III.

Explanation.—For the purposes of this sub-rule, "Election Certificate" means the certificate of election issued under the Representation of the people Act, 1951 (43 of 1951) and the rules made thereunder.

(3) A summary of the information furnished by the members under this rule shall be published in the Bulletin and if any discrepancy there is pointed out to the satisfaction of the Speaker necessary corrigendum shall be published in the Bulletin.

5. Register of information as to members—(1) The Secretary shall maintain, as in Form IV a register based on the information furnished under rules 3 and 4 in relation to the members.

(2) The information in relation to each member shall be recorded on a separate page in the register.

6. Reference to be made by petitions—(1) No reference of any question as to whether a member has become subject to disqualification under the Tenth Schedule shall be made except by a petition in relation to such member made in accordance with the provisions of this rule.

(2) A petition in relation to a member may be made in writing to the Speaker by any other member.

(3) Before making any petition in relation to any member, the petitioner shall satisfy himself that there are reasonable grounds for believing that a question has arisen as to whether such member has become subject to disqualification under the Tenth Schedule.

(4) Every petition,—

(a) shall contain a concise statement of the material facts on which the petitioner relies; and

(b) shall be accompanied by copies of the documentary evidences, if any on which the petitioner relies and where the petitioner relies on any information furnished to him by any person, a statement containing the names and addresses of such persons and the gist of such information as furnished by each person.

(5) Every petition shall be signed by the petitioner and verified in the manner laid down in the Code of Civil Procedure, 1908 (5 of 1908) for the verification of pleadings.

(6) Every annexure to the petition shall also be signed by the petitioner and verified in the same manner as the petition.

7. Procedure—(1) On receipt of a petition under rule 6, the Speaker shall consider whether the petition complies with the requirements of that rule.

(2) If the petition does not comply with the requirements of rule 6, the Speaker shall dismiss the petition and intimate the petitioner accordingly.

(3) If the petition complies with the requirements of rule 6, the Speaker shall cause the petition and of the annexures there to be forwarded.—

(a) to the member in relation to whom the petition has been made ; and

(b) Where such member belongs to any legislature party and such petition has not been made by the leader thereof, also to such leader;

and such member or leader shall within seven days of the receipt of such copies, or within such further period as the Speaker may for sufficient cause allow, forward his comments in writing there on to the Speaker.

(4) After considering the comments, if any, in relation to the petition, received under sub-rule (3) within the period allowed (whether originally or on extension under that sub-rule), the Speaker may either proceed to determine the question or, if he is satisfied, having regard to the nature and circumstances of the case that it is necessary or expedient so to do, refer the petition to the committee for making a preliminary inquiry and submitting a report to him.

(5) The Speaker shall, as soon as may be after referring a petition to the Committee under sub-rule (4), intimate the petition accordingly and make an announcement with respect to such reference in the House or, if the House is not then in session, cause the information as to the reference to be published in the Bulletin.

(6) Where the Speaker makes a reference under sub-rule (4) to the Committee, he shall proceed to determine the question as soon as may be after receipt of the report from the Committee.

(7) The procedure which shall be followed by the Speaker for determining any question and the procedure which shall be followed by the committee for the purpose of making a preliminary inquiry under sub-rule (4) shall be so far as may be, the same as the procedure applicable for the determination by the Committee of any question as to breach of privilege of the Assembly by a member, and neither the Speaker nor the Committee shall come to any finding that a member had become subject to disqualification under the Tenth Schedule without affording a reasonable opportunity to such member to represent his case to be heard in person.

8. Decision of petitions— (1) At the conclusion of the consideration of the petition, the Speaker shall by order in writing.—

(a) dismiss the petition, or

(b) declare that the member in relation to whom the petition has been made has become subject to disqualification under the Tenth Schedule, and cause copies of the order to be delivered or forwarded to the petitioner, the member in relation to whom the petition has been made and to the leader of the Legislature party, if any, concerned.

(2) Every decision declaring a member to have become subject to disqualification under the Tenth Schedule shall be reported to the Assembly forthwith if the Assembly is in session and if the Assembly is not in session immediately after the Assembly reassembles.

(3) Every decision referred to in sub-rule (1) shall be published in the Bulletin and notified in the *Official Gazette* and copies of such decision shall be forwarded by the Secretary to the Election Commission of India and the Chief Electoral Officer, Maharashtra State.

9. Directions as to detail working of these rules.—The Speaker may, from time to time, issue such directions as he may consider necessary in regard to the detailed working of these rules.

*****

FORM I

[See Rule 3 (1)]

Name of the Legislature Party :

Name of the corresponding political party :

Serial No. (1)	Name of the Member (in block letters) (2)	Father's/ Husband's Name (3)	Permanent Address (4)	Name of the Constituency From which elected (5)

Date:

Signature of Leader of the
Legislature Party.

FORM II

[See Rule 3 (5)]

To,

The Chairman,

Maharashtra Legislative Council.

Sir,

At the sitting of the Council held on .....(date)

during voting on .....(Subject-matter)

<p>*Shri....., M .L.A. member of ..... (Name of the political party) and member of ..... (Name of the Legislature party) had voted/abstained from voting.</p>	<p>*I ..... (Name of the member), M .L.A. Member of ..... (Name of the political party) and leader of/sole member of ..... (Name of the Legislature party) had voted/abstained from voting.</p>
---	---

contrary to the direction issued by ..... ** (* person/authority/party)
without obtaining the prior permission of the said *person/authority/party.

3. On (date) .....the aforesaid matter was
considered by ..... ** (*person/authority/party)
and the said voting */abstention was condoned */was not condoned by him */it.

Yours faithfully,

Date :

(Signature)

FORM III

[See Rule 4]

- 1. Name of the member (in block letters) :
- 2. Father's/Husband's Name :
- 3. Permanent Address :
- 4. Date of election/nomination :
- 5. Party affiliation as on — :
- (i) date of election/nomination. :
- *(ii) the 28th February 1986 :
- (iii) date of signing this form :

DECLARATION

I, ..., hereby declare that the information given above is true and correct.

In the event of any change in the information above, I undertake to inform the Chairman immediately.

Date :

Signature/Thumb,
Impression of Member.

*****

महाराष्ट्र विधानसभा सदस्य (प्रांतराच्या वार पावरुन निरर्हता) नियम, १९८६

भारताच्या संविधानाच्या दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद ८ द्वारे प्रदान केलेल्या अर्थाने वार पावरुन, अध्याय १, महाराष्ट्र विधानसभा, याद्वारे, पुढील नियम प्रारंभित आहेत :-

१. **संगित्त नाव**—या नियमांस, "महाराष्ट्र विधानसभा सदस्य (प्रांतराच्या वार पावरुन निरर्हता) नियम, १९८६" असे म्हणवे.

२. **व्याख्या**.—या नियमात, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर --

(अ) "बुलेटिन" म्हणजे, महाराष्ट्र विधानसभेचे बुलेटिन ;

(ब) "समिती" म्हणजे, महाराष्ट्र विधानसभेची विशेषाधिकार समिती ;

(क) "विधानसभा" म्हणजे, महाराष्ट्र विधानसभा ;

(ड) "नमुना" म्हणजे, या नियमांसोबत जोडलेला नमुना ;

(ई) "प्रारंभाचा दिनांक" याचा या नियमाच्या संदर्भातील अर्थ, दहाव्या अनुसूचीचा परिच्छेद ८, उपपरिच्छेद (२) अन्वये हे नियम ज्या दिनांकास अमलात येतील तो दिनांक असा होतो;

(फ) "नेता" याचा, विधानमंडळ पत्राच्या संबंधातील अर्थ, त्या पत्राचा सदस्य असलेली व त्या पत्राने आपला नेता म्हणून निवडून दिलेली व्यक्ती असा असून त्यामध्ये, या नियमांच्या प्रयोजनासाठी त्या पत्राने नेत्याच्या अनुपस्थितीत नेता म्हणून काम करू शकतो किंवा नेत्यांनी कामे पार पाडू शकतील असा प्राधिकार देण्यात येतो ;

(ग) "सदस्य" म्हणजे, महाराष्ट्र विधानसभा सदस्य;

(ह) "दहावी अनुसूची" म्हणजे, भारताच्या संविधानाची दहावी अनुसूची;

(आय) "सचिव" म्हणजे महाराष्ट्र विधानसभेचा सचिव व त्यामध्ये त्या वेळी सचिवाची कार्ये पार पाडण्यासाठी त्या व्यक्तीचा समावेश होतो.

३. **विधानमंडळ पत्राच्या नेत्याने पुरवावयाची माहिती**—(१) (ज्या वेळी सदस्य असेल असा विधानमंडळ पत्रा वळता) प्रत्येक विधानमंडळ पत्राचा नेता या नियमांच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या आत किंवा, असा विधानमंडळ पत्रा अशा दिनांकांनंतर अस्तित्वात आला असल्यास, तो अस्तित्वात आल्याच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या आत, किंवा यापेक्षा जास्त वेळी त्याची प्रत, अध्याय १, पुरेशा वार पावरुन मुभा देईल अशा आदेशाने त्याला वधीत अध्याय १स पुढील माहिती पुरवील :-

(अ) अशा विधानमंडळ पत्राच्या सदस्यांची नावे व नमुना ए मध्ये दिल्याप्रमाणे अशा सदस्यांसंबंधीचा इतर तपशील देणारे (लेखी) निवेदन व या नियमांच्या प्रयोजनांसाठी

अध्यक्षांशी संपर्क साधण्या रीत्या, पणाने प्राधिकृत केलेल्या अशा पणाच्या सदस्यांची नावे व पदनामे;

(ब) संबंधित राज्याच्या पणाचे नियम व विनियम (माते त्या नावाने ओळखता येत असोत किंवा घटना म्हणून किंवा अन्य कोत्याही नावाने ओळखता येत असोत) यांची एकाप्रत; आणि

(क) अशा विधानमंडळ पणाचे नियम व विनियम (त्या नावाने किंवा घटना म्हणून किंवा अन्य कोत्याही नावाने ओळखता येत नसले) यांचे कोतेही स्वतंत्र संच असल्यास, अशा नियम व विनियमांची एकाप्रत.

(२) विधानमंडळ पणाकडून एकाच सदस्याचा मिळून बनलेला असेल त्या बाबतीत, असा सदस्य, या नियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या आत किंवा तो अशा दिनांकांनंतर विधानसभा सदस्य झाला असल्यास त्याने विधानसभेत आपले पद धारण केलेल्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या आत किंवा त्यापेक्षा कोत्याही प्रकारे, अध्यक्षाने पुरेशा कारणे दाखवून मुभा दिली असेल अशा आदेशाने मुदतीत पोट-नियम (१) च्या कड (ब) मध्ये उल्लेखिलेले नियम व विनियम याची एकाप्रत अध्यक्ष सादर करील.

(३) कडून एकाच सदस्य असलेल्या विधानमंडळ पणाच्या संख्याबळात कोत्याही वाढ झाल्यास त्या बाबतीत, ज्या दिनांकाला त्या पणाचे संख्याबळ वाढले त्याच दिनांकाला तो पणा अस्तित्वात आला असल्याप्रमाणे पोट-नियम (१) च्या तरतुदी अशा विधानमंडळ पणाच्या संबंधात लागू होतील.

(४) पोट नियम (१) अन्वये विधानमंडळ पणाच्या नेत्याने पुरविलेल्या किंवा पोट-नियम (२) अन्वये एकाद्या सदस्याने पुरविलेल्या माहितीत कोत्याही बदल झाल्यास, तो, त्यानंतर शक्य तितक्या लवकर कोत्याही प्रकारे, असा बदल झाल्याच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या आत किंवा अध्यक्षाने, पुरेशा कारणे दाखवून मुभा देईल अशा आदेशाने मुदतीत, अशा बदलासंबंधाची माहिती अध्यक्षाले सादर करील.

(५) कोत्याही राज्याच्या पणाचा सदस्य जेव्हा अशा राज्याच्या पणाने किंवा त्या पणाने याबाबतीत प्राधिकृत केले असेल अशा कोत्याही व्यक्तीने किंवा प्राधिकाऱ्याने दिलेल्या निदेशाविरुद्ध मत देण्याची किंवा मत देण्याचे वर्जित याच्या बाबतीत असा राज्याच्या पणा, व्यक्ती किंवा प्राधिकाऱ्या यांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय विधानसभेत मतदान करील किंवा मत देण्याचे वर्जित करील किंवा संबंधित राज्याच्या पणाचा नेता किंवा यथास्थिती असा सदस्य हाच नेता असेल किंवा अशा विधानमंडळ पणाचा एकाच सदस्य असेल त्याबाबतीत असा सदस्य, त्यानंतर शक्य तितक्या लवकर कोत्याही प्रकारे अशा मतदानाच्या किंवा वर्जनाच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या आत, अध्यक्ष असे मतदान किंवा वर्जन अशा राज्याच्या पणाने, व्यक्तीने किंवा प्राधिकाऱ्याने मापित केले आहे किंवा नाही याबाबत नमुना दोन मध्ये दिल्याप्रमाणे करील.

स्पष्टी र १—ए ादा सदस्य, त्यास मतदानाचा हक् असतानाही स्वेच्छेने मतदान र याचे वर्जिल त्या बाबतीतच ँवळ त्याने मतदान र याचे वर्जिले असल्याचे समज यात येईल.

४. सदस्याने सादर रावयाची माहिती, इत्यादी—(१) या नियमांच्या प्रारंभाच्या दिनां ापूर्वी विधानसभेत आपले पद धार ा र ारा प्रत्ये सदस्य, अशा दिनां ापासून तीस दिवसांच्या आत िं वा अघ्य ा, पुरेशा ार ावरून मुभा देईल अशा पुढील मुदतीत नमुना तीनमध्ये असल्याप्रमा ाे तपशीलांचे विवर ा व घोष ापत्र सचिवास सादर ाील.

(२) या नियमांच्या प्रारंभानंतर विधानसभेत आपले पद धार ा र ारा प्रत्ये सदस्य, संविधानाच्या अनुच्छेद १८८ अन्वये शपथ घेऊन व प्रतिज्ञा थनांवर स्वा ारी रुन विधानसभेत आपले पद ारह ा र यापूर्वी सचिवां डे आपले निवडूू प्रमा ापत्र िं वा यथास्थिती, त्याला सदस्य म्ह ाून नामनिर्देशित र ान्या अधिसूचनेची ए ा प्रमा ाित प्रत तसेच, नमुना तीनमध्ये असल्याप्रमा ाे तपशीलांचे विवर ा व प्रतिज्ञापत्र सादर ाील.

स्पष्टी र १- या पोट-नियमाच्या प्रयोजना ारिता "निवडूू प्रमा ापत्र" याचा अर्थ, "लो - प्रतिनिधित्व अधिनियम, १९५१" (१९५१ चा ४३) व त्या ाली र यात आलेले नियम याअन्वये दे यात आलेले निवडूू प्रमा ापत्र असा आहे.

(३) या नियमान्वये सदस्यांनी सादर ँलेल्या माहितीचा ाषवारा बुलेटिनमध्ये प्रसिद्ध र यात येईल व त्यामध्ये ाे ातीही विसं ाती असल्याचे अघ्य ांच्या निदर्शनास आ ाून देऊन त्याबद्दल त्यांची ात्री रुन दिल्यास, आवश्यक ते शुद्धिपत्र बुलेटिनमध्ये प्रसिद्ध र यात येईल.

५. सदस्यांच्या संबंधातील माहिती विषयीची नोंदवही—(१) सदस्यांच्या संबंधात नियम ३ व ४ अन्वये सादर र यात आलेल्या माहितीच्या आधारे सचिव, नमुना चारमध्ये ए ा नोंदवही ठेवील.

(२) प्रत्ये सदस्याच्या संबंधातील माहितीची नोंदवहीत स्वतंत्र ानावर नोंद र यात येईल.

६. विनंती अर्जाद्वारे निर्देश र ाे—(१) अनुसूची दहा अन्वये सदस्य अनर्ह झाला आहे िं वा से याबद्दल ाे ाताही निर्देश र यात ये ार नाही. मात्र, या नियमाच्या तरतुदींनुसार अशा सदस्याच्या संबंधात विनंतीअर्जाद्वारे असा निर्देश र यात आला असेल तर ती ाोष्ट यास अपवाद राहिल.

(२) ए ाद्या सदस्याच्या संबंधातील विनंतीअर्ज हा अन्य ाे ात्याही सदस्यास अघ्य ा डे ले ाी रता येईल.

(३) ाे ात्याही सदस्याच्या संबंधात विनंतीअर्ज र यापूर्वी विनंतीअर्जदार असा सदस्य दहाव्या अनुसूची अन्वये अनर्ह झाला आहे िं वा से याबद्दल प्रश्न उपस्थित झाल्याचे समज यात वाजवी ार ाे आहेत याबद्दल स्वतःची ात्री रुन घेईल.

(४) (अ) प्रत्ये विनंतीअर्जात, विनंती अर्जदाराचा ज्या महत्त्वाच्या वस्तुस्थितीवर भर आहे त्याबद्दलचे संक्षिप्त निवेदन असेल, आणि

(ब) तो त्याही जादोपत्री पुरवा असल्यास तो प्रत्ये विनंतीअर्जासोबत जोड यात येईल व विनंती अर्जदाराचा त्यास तो त्याही व्यक्तीने पुरविलेल्या माहितीवर भर असेल त्याबाबतीत अशा व्यक्तीची नावे व पत्ते व अशा प्रत्ये व्यक्तीने पुरविलेल्या अशा माहितीचा सारांश असलेले ए निवेदन अशा प्रत्ये विनंतीअर्जासोबत जोड यात येईल.

(५) प्रत्ये विनंतीअर्जावर विनंती अर्जदाराची स्वाक्षरी असेल व फिर्यादी पडताळणी रिता दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ (१९०८ चा ५) मध्ये घालून दिलेल्या रीतीने त्याची पडताळणी कर यात येईल.

(६) विनंतीअर्जासोबत जोडलेल्या प्रत्ये जोडपत्रावर विनंतीअर्जदार स्वाक्षरी रील व याची विनंतीअर्जदारप्रमाणेच पडताळणी कर यात येईल.

७. कार्यपद्धती—(१) नियम ६ अन्वये विनंतीअर्ज मिळाल्यावर तो विनंतीअर्ज त्या नियमाच्या आवश्यकता पूर्ण करतो किंवा नाही हे अर्जदाराच्या विचारात घेईल.

(२) विनंतीअर्जात नियम ६ अन्वयेच्या आवश्यकता पूर्ण कर यात आल्या नसल्यास अर्जदाराच्या विनंतीअर्ज फेटाळून लाविले जाईल व विनंतीअर्जदारास तसे द्यावे.

(३) विनंतीअर्जात नियम ६ अन्वयेच्या आवश्यकता पूर्ण केल्या असल्यास अर्जदाराच्या विनंतीअर्जाच्या व त्यासोबत जोडलेल्या जोडपत्राच्या प्रती,-

(अ) ज्याच्या संबंधात असा विनंतीअर्ज कर यात आला आहे अशा सदस्यास देईल, आणि

(ब) असा सदस्य तो त्याही विधानमंडळ पत्राचा सदस्य असेल व असा विनंतीअर्ज त्या पत्राच्या नेत्याने घेतला नसेल त्याबाबतीत त्या नेत्यास देईल किंवा पाठवि याची व्यवस्था करील;

आणि असा सदस्य किंवा नेता अशा प्रती त्यास मिळाल्यापासून सात दिवसांच्या आत किंवा अर्जदाराच्या पुरेशा वेळात तक्रार करून मुभा देईल अशा पुढील मुदतीत त्यावरील आपला अभिप्राय अर्जदारास लेखी द्यावे.

(४) पोटनियम (३) अन्वये अनुज्ञेय मुदतीत (म्हणजे अशी मुदत मुळातच दे यात आलेली असो किंवा त्या पोटनियमान्वये वाढवून मिळालेली असो) मिळालेल्या विनंतीअर्जाच्या संबंधात तो त्याने अभिप्राय असल्यास त्यावर विचार केल्यानंतर अर्जदाराच्या विनंतीअर्जाच्या निमित्त दे याची तक्रार सुरु करील किंवा त्या प्रकरणाचे स्वरूप व परिस्थिती लक्षात घेता प्रारंभिक तपासणीसाठी तो विनंतीअर्ज समितीस दे पाठवेली इष्ट व आवश्यक आहे याबद्दल त्याची तक्रार झाल्यास तो त्या समितीस दे अर्ज पाठविले जाईल व तिला तिचा अहवाल सादर कर यास फर्माविले जाईल.

(२) अध्यक्ष पोटनियम (४) अन्वये, समिती डे विनंतीअर्ज पाठवि यात आल्यानंतर तदनुसार शक्य होईल तितक्या लव र, विनंतीअर्जदाराला त्याबाबत ळवील आणि सभा गृहामध्ये अशा निर्देशाबाबत घोषणा रील िं वा जर, सभा गृहाचे अधिवेशन त्यावेळी चालू नसेल तर ती माहिती बुलेटिनमध्ये प्रसिद्ध र याची व्यवस्था रील.

(३) पोटनियम (४) अन्वये जेथे अध्यक्ष, समिती डे अर्ज पाठवील तेथे, तो समिती डून त्याबाबतचा अहवाल मिळाल्यानंतर शक्य तितक्या लव र त्या प्रश्नावर निर्णय घे याबाबत िर्यवाही रील.,

(४) अध्यक्ष ग डून े त्याही प्रश्नाचा निर्णय घे यासाठी अनुसरली जा ारी िर्यपद्धती आणि पोटनियम (४) अन्वये प्रारंभि चौ शी र याच्या प्रयोजना रित्त समिती डून अनुसरली जा ारी िर्यपद्धती ही, शक्य होईल तेथवर, सदस्या डून सभा गृहाचा विशेषाधि ाराचा भं ा र याच्या े त्याही प्रश्नाच्या बाबतीत निर्णय घे यासाठी समितीने ावयाच्या िर्यपद्धती प्रमा णेच असेल, आणि अध्यक्ष अथवा समिती या दोहोंपै ि े िही ए , अशा सदस्यास, त्याचे म्ह ा े व्यक्तीशः सादर र याची वाजवी संधी मिळवून दिल्याशिवाय दहाव्या अनुसूची अन्वये सदस्य अनर्हताप्राप्त आहे अशा े त्याही निष्कर्षाप्रत येऊ श ार नाही.

८. विनंती अर्जावरील निर्णय. — (१) विनंती अर्जाचा विचार रुन निष् र्ष ाढल्यानंतर, अध्यक्ष, ले ि आदेशाद्वारे —

(अ) विनंतीअर्ज फेटाळू शे ल, िं वा

(ब) ज्याच्यासंबंधी विनंतीअर्ज र यात आला आहे तो सदस्य दहाव्या अनुसूचीस अधीन राहून अनर्ह आहे असे घोषित रु शे ल आणि विनंती अर्जदार, ज्याच्यासंबंधी विनंतीअर्ज र यात आला आहे तो सदस्य व विधानमंडळ प ाचा, जर े िही संबधित सदस्य व विधानमंडळ प ाचा, जर े िही संबधित नेता असल्यास, त्यांना आदेशाच्या प्रती दे याची िं वा पाठवि याची व्यवस्था रील.

(२) दहाव्या अनुसूचीस अधीन राहून सदस्यास अनर्ह म्ह ाून घोषित र ारा प्रत्ये निर्णय, विधानसभेचे अधिवेशन चालू असल्यास ताबडतोब विधानसभेस ळविला पाहिजे व जर विधानसभेचे अधिवेशंन चालू नसेल तर त्यानंतर जेव्हा पुन्हा हे अधिवेशन भरेल तेव्हा तात् ाळ ळविला पाहिजे.

(३) पोटनियम (१) मध्ये निर्दिष्टे लेला प्रत्ये निर्णय बुलेटिनमध्ये प्रसिद्ध झाला पाहिजे व शास िय राजपत्रात अधिसूचिते लेला पाहिजे आणि अशा निर्णयाच्या प्रती, सचिवांनी भारतीय निवडू आयो ा व मु य निवडू अधि ारी, महाराष्ट्र राज्य यांच्या डे पाठविल्या पाहिजेत.

९. या नियमानुसार ावयाच्या तपशीलवार ाम ाजाबाबतचे निदेश—या नियमानुसार ावयाच्या तपशीलवार ाम ाजाच्या संबधात अध्यक्ष, त्याला आवश्यक वाटेल त्याप्रमा े वेळोवेळी निदेश देऊ शे ल.

नमुना ए
[नियम ३ (१) पहा]

विधानमंडळ प ाचे नाव :

तत्सम राज िय प ाचे नाव :

अनु- मां (१)	सदस्याचे नाव (ठळ अ ारामध्ये) (२)	वडिलांचे/पतीचे नाव (३)	ायमचा पत्ता (४)	ज्या मतदार संघातून निवडून आला त्याचे नाव (५)

विधानमंडळ प ाच्या नेत्याची

८१

दिनां :

स्वा गरी.

नमुना दोन

[नियम ३ (५) पहा]

प्रति

सभापती

महाराष्ट्र विधानपरिषद,

यांस,

महोदय,

..... (विषय) यावर मतदान घे यासाठी
(दिनां) ..... रोजी भरलेल्या विधानपरिषदेच्या बैठकीत,

*श्री .....
वि.प.स. .... (राज्यीय
पक्षाचे नाव) चा सदस्य व
.....
(विधानमंडळ पक्षाचे नाव) चा सदस्य यांनी

*मी .....
(सदस्याचे नाव), वि.प.स. ....
.....(राज्यीय पक्षाचे नाव)
चा सदस्य व .....
(विधानमंडळ पक्षाचे नाव) चा नेता/एवढे
सदस्य यांनी

** ..... (*व्यक्ती/प्राधिकाारी/पक्ष) यांनी दिलेल्या निदेशाच्या उलट मतदान,
उक्त ..... ची परवानगी न घेता ले/ र यापासून परावृत्त राहिले. उक्त मतदान
र ले/मतदान र यापासून परावृत्त राहिले हे त्या *व्यक्तीने/प्राधिकाार्याने/पक्षाने मापित ले
होते/* मापित ले नव्हते.

३. (दिनां) ..... रोजी पूर्वोक्त विषय, ...
(व्यक्ती/प्राधिकाारी/पक्ष) यांच्या डून विचारात घेतला गेला व उक्त मतदान र ले/मतदान र यापासून
परावृत्त राहिले या बाबतीत त्यांच्या डून *मा र यात आली/मा र यात आलेली नाही.

आपला विश्वासू,

दिनां :

(स्वारी)

*अयोय असलेला शब्द/मजूर डून टाळावा.

** येथे यथाकथती ज्याने निदेश दिले असतील त्या व्यक्तीचे/अधिकाार्याचे/पक्षाचे नाव नमूद रावे.

नमुना तीन

[नियम ४ पहा]

१. सदस्याचं नाव (ठळ अारात) ..
२. वडिलांचे/पतीचे नांव ..
३. आयमचा पत्ता ..
४. निवड जुीचा/नामनिर्देशनाचा दिनां ..
५. खालील दिनांकास असल्याप्रमाणे पक्ष संलग्नीकरण —
(ए) निवड जुीच्या/नामनिर्देशनाच्या
दिनांास
(दोन) *२८ फेब्रुवारी १९८५ रोजी.
(तीन) या नमुन्यावर स्वाारी ळ्याच्या
दिनांास

प्रतिज्ञापन

मी, ... याद्वारे प्रतिज्ञापित रतो / करते
ी, वर दिलेली माहिती सत्य व बरोबर आहे.

वरिल माहितीमध्ये ेताही बदल होईल त्या प्रसंी, मी सभापतींना तात ळ माहिती दे याची
हमी देत आहे.

दिनांा :

सदस्याची स्वाारी/अंाठयाचा ठसा.

*****

८. माननीय सर्वोच्च न्यायालयाचे काही निवडक न्यायनिर्णय

SUPREME COURT CASES

I. *Kihota Hollohon v. Zachilhu*,
AIR 1993 SC 412: 1992 Supp (2) SCC 651:

(1992) 1 SCR 686

In this case the constitutional validity of the Tenth Schedule of the Constitution introduced by the Constitution (Fifty-Second Amendment) Act, 1985, was challenged. The Supreme Court with a majority of 3:2 upheld the constitutional validity of the amendment and of the provisions of the Tenth Schedule, except for Paragraph 7 which was declared invalid.

Decided On: 18-2-1992

Hon'ble Judges: L.M. Sharma J., M.N. Venkatachaliah J., J.S. Verma J., K. Jayachandra Reddy J. and S.C. Agrawal J.

Majority: Venkatachaliah J., Reddy J. and Agrawal J.

Minority: Lalit Mohan Sharma J. and J.S. Verma J.

Facts - List of Dates:

08-12-1967 Lok Sabha passed a unanimous resolution and set up a high-level Committee consisting of representatives of political parties and constitutional experts to consider the problem of Legislators changing their allegiance from one party to another and their frequent crossing of the floor in all its aspects and make recommendations in this regard.

07-01-1967 The committee gave its report and *inter-alia*, observed
"Following the Fourth General Election, in the short period between March 1967 and February, 1968, the Indian political scene was characterised by numerous instances of change of party allegiance by Legislators in several States. Compared to roughly 542 cases in the entire period between the First and Fourth General Election, at least 438 defections occurred in these 12 months alone. Among Independents, 157 out of a total of 376 elected joined various parties in this period. That the lure of office played a dominant part in decisions of Legislators to defect was obvious from the fact that out of 210 defecting Legislators of the States of Bihar, Haryana, Madhya Pradesh, Punjab, Rajasthan, Uttar

Pradesh and West Bengal, 116 were included in the Council of Ministers which they helped to bring into being by defections. The other disturbing features of this phenomenon were: multiple acts of defections by the same person or set of persons (Haryana affording a conspicuous example); few resignations of the membership of the Legislature or explanations by individual defectors, indifference on the part of defectors to political proprieties, constituency preference or public opinion; and the belief held by the people and expressed in the press that corruption and bribery were behind some of these defections."

- 16-05-1973** Keeping in view the recommendations of the committee on defections, the Constitution 32nd Amendment Bill was introduced in the Lok Sabha. It provided for disqualifying a Member from continuing as a Member of either House of Parliament or the State Legislature on his voluntarily giving up his membership of the political party by which he was set up as a candidate at such election or of which he became a Member after such election, or on his voting or abstaining from voting in such House contrary to any direction issued by such political party or by any person or authority authorised by it in this behalf without obtaining prior permission of such party, person or authority. The said Bill, however, lapsed on account of dissolution of the House.
- 01-03-1985** The Constitution (Fifty-second Amendment) Act, 1985 comes into force. The Bill was passed by Lok Sabha and Rajya Sabha on 30 and 31 January, 1985 and received the President's assent on 15 February 1985.
- 12-11-1991** A number of Writ Petitions, Transfer Petitions, Civil Appeals, Special Leave Petitions were filed and heard together by the Supreme Court as they raised a common question namely the constitutional validity of the Constitution (52nd Amendment) Act, 1985, in so far as it sought to introduce the Tenth Schedule in the Constitution of India. The Supreme Court gave an order pronouncing their findings and conclusions and upholding the constitutional validity of the amendment and of the provisions of the Tenth Schedule, except for paragraph 7 which was declared invalid for want of ratification in terms of and as required by the proviso to article 368(2) of the Constitution. See (1992) 1 SCC 309

In the order dated 12-11-1991 only the Constitutional Bench's conclusions were set out. The reasons for the conclusions were set out in the judgment.

Issues:

The Constitution Bench itself framed the following issues -

(A) The Constitution (Fifty-Second Amendment) Act, 1985, insofar as it seeks to introduce the Tenth Schedule is destructive of the basic structure of the Constitution as it is violative of the fundamental principles of Parliamentary democracy, a basic feature of Indian constitutionalism and is destructive of the freedom of speech, right to dissent and freedom of conscience as the provisions of the Tenth Schedule seek to penalize and disqualify elected representatives for the exercise of these rights and freedoms which are essential to the sustenance of the system of Parliamentary democracy.

(B) Having regard to the legislative history and evolution of the principles underlying the Tenth Schedule, paragraph 7 thereof in terms and in effect, brings about a change in the operation and effect of articles 136, 226 and 227 of the Constitution of India and, therefore, the Bill introducing the amendment attracts the proviso to article 368(2) of the Constitution and would require to be ratified by the Legislatures of the States before the Bill is presented for Presidential assent.

(C) In view of the admitted non-compliance with the proviso to article 368(2) not only paragraph 7 of the Tenth Schedule, but also the entire Bill resulting in the Constitution (Fifty-second Amendment) Act, 1985, stands vitiated and the purported amendment is abortive and does not in law bring about a valid amendment.

Or whether, the effect of such non-compliance invalidates paragraph 7 alone and the other provisions which, by themselves, do not attract the proviso do not become invalid.

(D) That even if the effect of non-ratification by the Legislature of the States is to invalidate paragraph 7 alone, the whole of the Tenth Schedule fails for non-severability. Doctrine of severability, as applied to ordinary statutes to promote their constitutionality, is inapplicable to constitutional amendments.

Even otherwise, having regard to legislative intent and scheme of the Tenth Schedule, the other provisions of the Tenth Schedule, after the severance and excision of paragraph 7, become truncated, and unworkable and cannot stand and operate independently. The

Legislature would not have enacted the Tenth Schedule without paragraph 7 which forms its heart and core.

(E) That the deeming provision in paragraph 6(2) of the Tenth Schedule attracts the immunity under articles 122 and 212. The Speaker and the Chairman in relation to the exercise of the powers under the Tenth Schedule shall not be subjected to the jurisdiction of any Court.

The Tenth Schedule seeks to and does create a new and non-justiciable area of rights, obligations and remedies to be resolved in the exclusive manner envisaged by the Constitution and is not amenable to, but constitutionally immune from curial adjudicative processes.

(F) That even if paragraph 7 erecting a bar on the jurisdiction of Courts is held inoperative, the Courts' jurisdiction is, in any event, barred as paragraph 6(1) which imparts a constitutional 'finality' to the decision of the Speaker or the Chairman, as the case may be, and that such concept of 'finality' bars examination of the matter by the Courts.

(G) The concept of free and fair elections as a necessary concomitant and attribute of democracy which is a basic feature includes an independent impartial machinery for the adjudication of the electoral disputes. The Speaker and the Chairman do not satisfy these incidents of an independent adjudicatory machinery.

The investiture of the determinative and adjudicative jurisdiction in the Speaker or the Chairman, as the case may be, would, by itself, vitiate the provision on the ground of reasonable likelihood of bias and lack of impartiality and therefore denies the imperative of an independent adjudicatory machinery. The Speaker and Chairman are elected and hold office on the support of the majority party and are not required to resign their Membership of the political party after their election to the office of the Speaker or Chairman.

(H) That even if paragraph 7 of the Tenth Schedule is held not to bring about a change or affect articles 136, 226 and 227 of the Constitution, the amendment is unconstitutional as it erodes and destroys judicial review which is one of the basic features of the Constitution.

Contentions of parties on Issue 'A'

The petitioners contended that the provisions of the Tenth Schedule constituted a flagrant violation of those fundamental principles and values which are basic to the sustenance of the very system of Parliamentary democracy.

The Tenth Schedule, it was urged, negates the foundational assumptions of parliamentary democracy namely-

- Freedom of speech;
- Right to dissent; and
- Freedom of conscience.

Furthermore, unprincipled political defections may be an evil, but it will be the beginning of much greater evils if the remedies, graver than the disease itself, are adopted. The Tenth Schedule seeks to throw away the baby with the bath- water. It was argued that 'crossing the floor,' as it has come to be called, mirrors the meanderings of a troubled conscience on issues of political morality and to punish an elected representative for what really amounts to an expression of conscience negates the very democratic principles which the Tenth Schedule is supposed to preserve and sustain. [Relied upon *Edmund Bruke, Speech to the Electors of Bristol, 1774* See: *Parliament Functions, Practice & Procedures* by JAG Griffith and Michael Ryle, 1989 Edn., page 70]

The petitioners further relied upon certain observations of Lord Shaw in *Amalgamated Society of Railway Servants v. Osborne*, 1910 AC 87 to contend that a provision which seeks to attach a liability of disqualification of an elected Member for freely expressing his views on matters of conscience, faith and political belief are restraints on the freedom of speech. These restraints are opposed to public policy.

Another contention raised by the petitioner was that the rights and immunities under article 105(2) of the Constitution which according to him are placed by judicial decisions even higher than the fundamental-right in article 19(1)(a), have violated the Tenth Schedule.

It was then urged that the distinction between the conception of "defection" and "split" in the Tenth Schedule is so thin and artificial that the differences on which the distinction rests are indeed an outrageous defiance of logic. If floor-crossing by one Member is an evil, then a collective perpetration of it by 1/3rd of the elected Members of a party is no better and should be regarded as an aggravated evil both logically and from the part of its aggravated consequences. But the Tenth Schedule employs its own inverse ratiocination and perverse logic to declare that where such evil is perpetrated collectively by an artificially classified group of not less than 1/3rd or 2/3rd Members of that political party that would not be a "defection" but a permissible "split" or "merger."

Judgment on Issue 'A'

The Supreme Court acknowledged that the petitioners had raised questions of far reaching significance and great constitutional importance. The court observed that on the one hand there was the real and imminent threat to the very fabric of Indian democracy posed by certain levels of political behaviour conspicuous by their utter and total disregard of well recognised political proprieties and morality. These trends were seen to degrade the tone of political life and, in their wider propensities, were and still are dangerous to and undermine the very survival of the cherished values of democracy.

On the other hand, there was, as in all political and economic experimentations, certain side-effects and fall-out which might affect and hurt even honest dissenters and conscientious objectors. These are the usual plus and minus of all areas of experimental legislation. In these areas the distinction between what is constitutionally permissible and what is outside it is marked by a 'hazy grey-line' and it is the Court's duty to identify, "darken and deepen" the demarcating line of constitutionality. This was a task in which some element of Judges' own perceptions of the constitutional ideals inevitably participate. It was held that there is no single litmus test of constitutionality. Any suggested sure decisive test might after all furnish a 'transitory delusion of certitude' where the 'complexities of the strands in the web of constitutionality which the Judge must alone disentangle' do not lend themselves to easy and sure formulations one way or the other. It is here that it becomes difficult to refute the inevitable legislative element in all constitutional adjudications. All distinctions of law, even Constitutional law are, in the ultimate analyses, "matters of degree". At what line the 'white' fades into the 'black' is essentially a legislatively perceived demarcation. [**See** *Oliver Wendell Holmes - Free Speech and the Living Constitution* (1991 Edition: New York University Publication)]

Thereafter the Supreme Court went on to reject the contention of the petitioner that the rights and immunities under article 105(2) of the Constitution which according to him are placed by judicial decisions even higher than the fundamental-right in article 19(1)(a), had violated the Tenth Schedule. The Supreme Court had two objections to the acceptability of this contention. The first was that the Tenth Schedule does not impinge upon the rights or immunities under article 105(2). The freedom of speech of a Member is not an absolute freedom. That apart, the provisions of the Tenth Schedule do not purport to make a Member of a House liable in any 'Court' for anything said or any vote given by him in Parliament. It is difficult to conceive how article 105(2) is a source of immunity from the consequences of unprincipled floor-crossing.

For the second objection reference was made to *Joti Basu v. Debi Ghosa* wherein it was observed:

"A right to elect, fundamental though it is to democracy, is, anomalously enough, neither a fundamental right nor a Common Law Right. It is pure and simple, a statutory right. So is the right to be elected. So is the right to dispute an election. Outside of statute, there is no right to elect, no right to be elected and no right to dispute an election. Statutory creations they are, and therefore, subject to statutory limitation."

Thereafter the court concluded by stating that democracy is a basic feature of the Constitution. Whether any particular brand or system of Government by itself, has this attribute of a basic feature, as long as the essential characteristics that entitle a system of government to be called democratic are otherwise satisfied is not necessary to be gone into. It was further observed that elections conducted at regular, prescribed intervals are essential to the democratic system envisaged in the Constitution. So is the need to protect and sustain the purity of the electoral process. That may take within it the quality, efficacy and adequacy of the machinery for resolution of electoral disputes. From that it does not necessarily follow that the rights and immunities under sub-article (2) of article 105 of the Constitution, are elevated into fundamental rights and that the Tenth Schedule would have to be struck down for its inconsistency with article 105(2) as urged by the petitioners. The contention stood rejected on both these grounds.

Parliamentary democracy envisages that matters involving implementation of policies of the Government should be discussed by the elected representatives of the people. Debate, discussion and persuasion are, therefore, the means and essence of the democratic process. During the debates the Members put forward different points of view. Members belonging to the same political party may also have, and may give expression to, differences of opinion on a matter. Not unoften the views expressed by the Members in the House have resulted in substantial modification, and even the withdrawal, of the proposals under consideration. Debate and expression of different points of view, thus, serve an essential and healthy purpose in the functioning of parliamentary democracy. At times such an expression of views during the debate in the House may lead to voting or abstinence from voting in the House otherwise than on party lines.

But a political party functions on the strength of shared beliefs. Its own political stability and social utility depends on such shared beliefs and concerted action of its Members in furtherance of those commonly held principles. Any freedom of its Members to vote as they

please independently of the political party's declared policies will not only embarrass its public image and popularity but also undermine public confidence in it which, in the ultimate analysis, is its source of sustenance — nay, indeed, its very survival. Intra-party debates are of course a different thing. But a public image of disparate stands by Members of the same political party is not looked upon, in political tradition, as a desirable state of things.

Clause (b) of sub-Para (1) of Paragraph 2 of the Tenth Schedule gives effect to this principle and sentiment by imposing a disqualification on a Member who votes or abstains from voting contrary to "any directions" issued by the political party. The provision, however, recognises two exceptions: one when the Member obtains from the political party prior permission to vote or abstain from voting and the other when the Member has voted without obtaining such permission but his action has been condoned by the political party. This provision itself accommodates the possibility that there may be occasions when a Member may vote or abstain from voting contrary to the direction of the party to which he belongs. This, in itself again, may provide a clue to the proper understanding and construction of the expression "Any Direction" in clause (b) of paragraph 2(1) — whether really all directions or whips from the party entail the statutory consequences or whether having regard to the extraordinary nature and sweep of the power and the very serious consequences that flow including the extreme penalty of disqualification the expression should be given a meaning confining its operation to the contexts indicated by the objects and purposes of the Tenth Schedule.

Indeed, in a sense an anti-defection law is a statutory variant of its moral principle and justification underlying the power of recall. What might justify a provision for recall would justify a provision for disqualification for defection. Unprincipled defection is a political and social evil. It is perceived as such by the legislature. People, apparently, have grown distrustful of the emotive political exultations that such floor-crossings belong to the sacred area of freedom of conscience, or of the right to dissent or of intellectual freedom. The anti-defection law seeks to recognise the practical need to place the proprieties of political and personal conduct — whose awkward erosion and grotesque manifestations have been the base of the times — above certain theoretical assumptions which in reality have fallen into a morass of personal and political degradation. We should defer to this legislature wisdom and perception. The choices in constitutional adjudications quite clearly indicate the need for such deference.

The bench rejected the contention that the distinction between the conception of "defection" and "split" in the Tenth Schedule is so thin and artificial that the differences on

which the distinction rests are an outrageous defiance of logic. The Supreme Court observed that this submission was so attractively articulated but on closer examination does not hold good. The underlying premise in declaring an individual act of defection as forbidden is that lure of office or money could be presumed to have prevailed. Legislature has made this presumption on its own perception and assessment of the extant standards of political proprieties and morality. At the same time legislature envisaged the need to provide for such "floor-crossing" on the basis of honest dissent. That a particular course of conduct commended itself to a number of elected representatives might, in itself, lend credence and reassurance to a presumption of *bona fides*. The court summarized its rejection of this contention by stating that—

"The presumptive impropriety of motives progressively weakens according as the numbers sharing the action and there is nothing capricious and arbitrary in this legislative perception of the distinction between 'defection' and 'split'. Where is the line to be drawn? What number can be said to generate a presumption of bona fides? Here again the Courts have nothing else to go by except the legislative wisdom and, again, as Justice Holmes said, the Court has no practical criterion to go by except "what the crowd wanted". We find no substance in the attack on the statutory distinction between 'defection' and 'split'. "

The court on issue A for reasons stated above held:

- That the paragraph 2 of the Tenth Schedule to the Constitution is valid.
- Its provisions do not suffer from the vice of subverting democratic rights of elected Members of Parliament and the Legislatures of the States.
- It does not violate their freedom of speech, freedom of vote and conscience as contended.
- The provisions of Paragraph 2 do not violate any rights or freedom under articles 105 and 194 of the Constitution.
- The provisions are salutary and are intended to strengthen the fabric of Indian parliamentary democracy by curbing unprincipled and unethical political defections.
- The contention that the provisions of the Tenth Schedule, even with the exclusion of paragraph 7, violate the basic structure of the Constitution in that they affect the democratic rights of elected Members and, therefore, of the principles of Parliamentary democracy is unsound and is rejected.

Judgment on Issue 'B'

The thrust of the point is that paragraph 7 brings about a change in the provisions of Chapter IV of Part V and Chapter V of Part VI of the Constitution and that, therefore, the amending Bill falls within proviso to article 368(2).

The Supreme Court decided to deal with (and reject), at the outset, a submission on a point of construction of Paragraph 7. It was urged that Paragraph 7, properly construed, does not seek to oust the jurisdiction of Courts under article 136, 226 and 227 but merely prevents an interlocutory intervention or a quia-time action. It was further submitted that the words "in respect of any matters connected with the disqualification of a Member" seek to bar jurisdiction only till the matter is finally decided by the Speaker or Chairman, as the case may be, and does not extend beyond that stage and that in dealing with the dimensions of exclusion of the exercise of judicial power the broad considerations are that provisions which seek to exclude Courts' jurisdiction shall be strictly construed. Any construction which a result in denying the Courts is, it is urged, not favoured. [Relied upon: *Madhav Rao Jiwaji Rao Scindia Bahadur v. Union of India*, (1971) 3 SCR 9]

The Supreme Court went on to reject this contention while acknowledging that it is true that the provision which seeks to exclude the jurisdiction of Courts is strictly construed. But the rules of construction are attracted where two or more reasonably possible constructions are open on the language of the statute. But, here both on the language of Paragraph 7 and having regard to the legislative evolution of the provision, the legislative intent is plain and manifest. The words "no Court shall have any jurisdiction in respect of any matter connected with the disqualification of a member" are of wide import and leave no constructional options. This is reinforced by the legislative history of the anti-defection law. The deliberate and purposed presence of Paragraph 7 is clear from the history of the previous proposed legislations on the subject. A comparison of the provisions of the Constitution (Thirty-second Amendment) Bill, 1973 and the Constitution (Forty-eight Amendment) Bill, 1978, (both of which had lapsed) on the one hand and the Constitution (52nd Amendment) Bill, 1985, would bring-out the avowed and deliberate intent of Paragraph 7 in the Tenth Schedule. The previous Constitution (38th and 48th Amendment) Bills contained similar provisions for disqualification on grounds of defection, but, these Bills did not contain any clause ousting the jurisdiction of the Courts. Determination of disputed disqualifications was left to the Election Commission as in the case of other disqualifications under articles 102 and 103 in the case of Members of Parliament and articles 191 and 192 in the case of Members of Legislature of the States. The Constitution (Fifty-second Amendment) Bill for the first time

envisaged the investiture of the power to decide disputes on the Speaker or the Chairman. The purpose of the enactment of paragraph 7, as the debates in the Houses indicate, was to bar the jurisdiction of the Courts under articles 136, 226 and 227 of the Constitution of India. Thus it was held that this contention would go against all these over-whelming interpretative criteria apart from its unacceptability on the express language of Paragraph 7.

It was urged that no question of change in articles 136, 226 and 227 of the Constitution within the meaning of clause (b) of the proviso to article 368(2) arises at all in view of the fact that the area of these rights and obligations being constitutionally rendered non-justiciable, there is no judicial review under articles 136, 226 and 227 at all in the first instance so as, to admit of any idea of its exclusion. [Relied upon: *Sankari Prasad Singh Deo v. Union of India*, (1952) 1 SCR 89 and *Sajjan Singh v. State of Rajasthan*, (1965) 1 SCR 933.

In the present cases, though the amendment does not bring in any change directly in the language of articles 136, 226 and 227 of the Constitution, however, in effect paragraph 7 curtails the operation of those articles respecting matters falling under the Tenth Schedule. There is a change in the effect in articles 136, 226 and 227 within the meaning of clause (b) of the proviso to article 368(2). Paragraph 7, therefore, attracts the proviso and ratification was necessary.

For reasons stated above on Point B, the Supreme Court held:

"That having regard to the background and evolution of the principles underlying the Constitution (52nd Amendment) Act, 1985, insofar as it seeks to introduce the Tenth Schedule in the Constitution of India, the provisions of Paragraph 7 of the Tenth Schedule of the Constitution in terms and in effect bring about a change in the operation and effect of articles 136, 226 and 227 of the Constitution of India and, therefore, the amendment would require to be ratified in accordance with the proviso to sub-article (2) of article 368 of the Constitution of India."

Judgment on Issues 'C' and 'D'

The Supreme Court observed that the criterion for determining the validity of a law is the competence of the law-making authority. The competence of the law-making authority would depend on the ambit of the legislative power, and the limitations imposed thereon as also the limitations on mode of exercise of the power. Though the amending power in a Constitution is in the nature of a constituent power and differs in content from the legislative

power, the limitations imposed on the constituent power may be substantive as well as procedural. Substantive limitations are those which restrict the field of exercise of the amending power and exclude some areas from its ambit. Procedural limitations are those which impose restrictions with regard to the mode of exercise of the amending power. Both these limitations, however, touch and affect the constituent power itself, disregard of which invalidates its exercise.

The Constitution provides for amendment in articles 4, 169, 368, paragraph 7 of Fifth Schedule and paragraph 21 of Sixth Schedule. Article 4 makes provisions for amendment of the First and the Fourth Schedules, article 169 provides for amendment in the provision of the Constitution which may be necessary for abolition or creation of Legislative Councils in States, paragraph 7 of the Fifth Schedule provides for amendment of the Fifth Schedule and paragraph 21 of the Sixth Schedule provides for amendment of the Sixth Schedule. All these provisions prescribe that the said amendments can be made by a law made by Parliament which can be passed like any other law by a simple majority in the Houses of Parliament. Article 368 confers the power to amend the rest of the provisions of the Constitution. In sub-article (2) of article 368, a special majority - two-thirds of the members of each House of Parliament present and voting and majority of total membership of such House - is required to effectuate the amendments. The proviso to sub-article (2) of article 368 imposes a further requirement that if any change in the provisions set out in clauses (a) to (e) of the proviso, is intended it would then be necessary that the amendment be ratified by the legislature of not less than one-half of the States.

Although there is no specific enumerated substantive limitation on the power in article 368, but as arising from very limitation in the word 'amend', a substantive limitation is inherent on the amending power so that the amendment does not alter the basic structure or destroy the basic features of the Constitution. The amending power under article 368 is subject to the substantive limitation in that the basic structure cannot be altered or the basic features of the Constitution destroyed. The limitation requiring a special majority is a procedural one. Both these limitations impose a fetter on the competence of Parliament to amend the Constitution and any amendment made in disregard of these limitations would go beyond the amending power.

While examining the constitutional validity of laws the principle that is applied is that if it is possible to construe a statute so that its validity can be sustained against a constitutional attack it should be so construed and that when part of a statute is valid and part is void, the valid part must be separated from the invalid part. This is done by applying

the doctrine of severability. [See *Cooley's Constitutional Limitations*, 8th Edn., Vol. I, pp. 359-360; *R.M.D. Chamarbaugwalla v. Union of India*, (1957) 1 SCR 930

The doctrine of severability has been applied by this Court in cases of, challenge to the validity of an amendment on the ground of disregard to the substantive limitations on the amending power, namely, alteration of the basic structure. But only the offending part of the amendment which had the effect of altering the basic structure was struck down while the rest of the amendment was upheld; [See: *Keshavananda Bharti Sripadagalavaru v. State of Kerala*, (1973) 4 SCC 225; *Minerva Mills Ltd. v. Union of India*, (1981) 1 SCR 2061.

The court went on to ask '*Is there anything in the procedural limitations imposed by sub-article (2) of article 368 which excludes the doctrine of severability in respect of a law which violates the said limitations?*' Answering this the court observed that such a violation may arise when there is a composite Bill or what is in statutory context or jargon called a '*Rag-Bag*' measure seeking amendments to several statutes under one amending measure which seeks to amend various provisions of the Constitution some of which may attract clauses (a) to (e) of the proviso to article 368(2) and the Bill, though passed by the requisite majority in both the Houses of Parliament has received the assent of the President without it being sent to States for ratification or having been so sent fails to receive such ratification from not less than half the States before the Bill is presented for assent. Such an Amendment Act is within the competence of Parliament insofar as it relates to provisions other than those mentioned in clauses (a) to (e) of proviso to article 368(2) but in respect of the amendments introduced in provisions referred to in clauses (a) to (e) of proviso to article 368(2), Parliament alone is not competent to make such amendments on account of some constitutionally recognised federal principle being invoked. If the doctrine of severability can be applied it can be upheld as valid in respect of the amendments within the competence of Parliament and only the amendments which Parliament alone was not competent to make could be declared invalid.

Further the court asked- '*Is there anything compelling in the proviso to article 368(2) requiring it to be construed as excluding the doctrine of severability to such an amendment?*' The court held that it is settled rule of statutory construction that "the proper function of a proviso is to except and deal with a case which would otherwise fall within the general language of the main enactment, and its effect is confined to that case" and that where "the language of the main enactment is clear and unambiguous, a proviso can have no repercussion on the interpretation of the main enactment, so as to exclude from it by implication what clearly falls within its express terms". [Relied upon: *Madras & Southern*

Mahratta Railway Co. v. Bezwada Municipality, (1944) 71 IA 113; *Commissioner of Income-Tax, Mysore v. Indo-Mercantile Bank Ltd.*, 1959 Supp (2) SCR 256]

The Supreme Court further held that the proviso to article 368(2) appears to have been introduced with a view to giving effect to the federal principle. In the matter of amendment of provisions specified in clauses (a) to (e) relating to legislative and executive powers of the States *vis-a-vis* the Union, the Judiciary, the election of the President and the amending power itself, which have a bearing on the States, the proviso imposes an additional requirement of ratification of the amendment which seeks to effect a change in those provisions before the Bill is presented for the assent of the President. It is salutary that the scope of the proviso is confined to the limits prescribed therein and is not construed so as to take away the power in the main part of article 368(2). An amendment which otherwise fulfils the requirements of article 368(2) and is outside the specified cases which require ratification cannot be denied legitimacy on the ground alone of the company it keeps. The main part of article 368(2) directs that when a Bill which has been passed by the requisite special majority by both the Houses has received the assent of the President "the Constitution shall stand amended in accordance with the terms of the Bill". The proviso cannot have the effect of interdicting this constitutional declaration and mandate to mean that in a case where the proviso has not been complied — even the amendments which do not fall within the ambit of the proviso, also become abortive. The words "the amendment shall also require to be ratified by the legislature" indicate that what is required to be ratified by the legislatures of the States is the amendment seeking to make the change in the provisions referred to in clauses (a) to (e) of the proviso. The need for and the requirement of the ratification is confined to that particular amendment alone and not in respect of amendments outside the ambit of the proviso. The proviso can have, therefore, no bearing on the validity of the amendments which do not fall within its ambit.

During the arguments reliance was placed on the words "before the Bill making provision for such amendment is presented to the President for assent" to sustain the argument that these words imply that the ratification of the Bill by not less than one-half of the States is a condition-*precedent* for the presentation of the Bill for the assent of the President. It is further argued that a Bill which seeks to make a change in the provisions referred to in clauses (a) to (e) of the proviso cannot be presented before the President for his assent without such ratification and if assent is given by the President in the absence of such ratification, the amending Act would be void and ineffective in its entirety.

A similar situation can arise in the context of the main part of article 368(2) which provides: "when the Bill is passed in each House by a majority of the total membership of that House and by a majority of not less than two-thirds of the Members of that House present and voting, it shall be presented to the President". Here also a condition is imposed that the Bill shall be presented to the President for his assent only after it has been passed in each House by the prescribed special majority. An amendment in the First and Fourth Schedules referable to article 4 can be introduced by Parliament by an ordinary law passed by simple majority. There may be a Bill which may contain amendments made in the First and Fourth Schedules as well as amendments in other provisions of the Constitution excluding those referred to in the proviso which can be amended only by a special majority under article 368(2) and the Bill after having been passed only by an ordinary majority instead of a special majority has received the assent of the President. The amendments which are made in the First and Fourth Schedules by the said amendment Act were validly made in view of article 4 but the amendments in other provisions were in disregard to article 368(2) which requires a special majority. Is not the doctrine of severability applicable to such an amendment so that amendments made in the First and Fourth Schedules may be upheld while declaring the amendments in the other provisions as ineffective? A contrary view excluding the doctrine of severability would result in elevating a procedural limitation on the amending power to a level higher than the substantive limitations.

Strong reliance was placed upon *Bribery Commissioner v. Pedrick Ranasinghe*, 1956 AC 172 wherein the Judicial Committee has had to deal with a somewhat similar situation. This was a case from Ceylon under the Ceylon (Constitution) Order of 1946. Clause (4) of section 29 of the said order in Council contained the amending power.

In that case, it was found that section 41 of the Bribery Amendment Act, 1958 made a provision for appointment of a panel by the Governor-General on the advice of the Minister of Justice for selecting members of the Bribery Tribunal while section 55 of the Constitution vested the appointment, transfer, dismissal and disciplinary control of judicial officers in the Judicial Service Commission. It was held that the legislature had purported to pass a law which, being in conflict with section 55 of the Order in Council, must be treated, if it is to be valid, as an implied alteration of the (Constitutional provisions about the appointment of judicial officers and could only be made by laws which comply with the special legislative procedure laid down in section 29(4). Since there was nothing to show that the Bribery Amendment Act, 1951 was passed by the necessary two-thirds majority, it was held that "*any Bill which does not comply with the condition precedent of the proviso, is and remains, even though it receives the Royal Assent, invalid and ultra vires*". Applying the doctrine of

severability the Judicial Committee, however, struck down the offending provision, i.e., section 41 alone. In other words passing of the Bill by a special majority was the condition precedent for presentation of the Bill for the assent. Disregard of such a condition precedent for presenting a Bill for assent did not result in the entire enactment being vitiated and the law being declared invalid in its entirety but it only had the effect of invalidation of a particular provision which offended against the limitation on the amending power. A comparison of the language used in clause (4) of section 29 with that of article 368(2) would show that both the provisions bear a general similarity of purpose and both the provisions require the passing of the Bill by special majority before it was presented for assent.

It was held relying upon the abovementioned case that the same principle would, therefore, apply while considering the validity of a composite amendment which makes alterations in the First and Fourth Schedules as well as in other provisions of the Constitution requiring special majority under article 368(2) and such a law, even though passed by the simple majority and not by special majority, may be upheld in respect of the amendments made in the First and Fourth Schedules. There is really no difference in principle between the condition requiring passing of the Bill by a special majority before its presentation to the President for assent contained in article 368(2) and the condition for ratification of the amendment by the legislatures of not less than one-half of the States before the Bill is presented to the President for assent contained in the proviso. The principle of severability can be equally applied to a composite amendment which contains amendments in provisions which do not require ratification by States as well as amendment in provisions which require such ratification and by application of the doctrine of severability, the amendment can be upheld in respect of the amendments which do not require ratification and which are within the competence of Parliament alone. Only these amendments in provisions which require ratification under the proviso need to be struck down or declared invalid.

The test of severability requires the Court to ascertain whether the legislature would at all have enacted the law if the severed part was not the part of the law and whether after severance what survives can stand independently and is workable. If the provisions of the Tenth Schedule are considered in the background of the legislative history, namely, the report of the 'Committee on Defections' as well as the earlier Bills which were moved to curb the evil of defection it would be evident that the main purpose underlying the constitutional amendment and introduction of the Tenth Schedule is to curb the evil of defection which was causing immense mischief in our body-politic. The ouster of jurisdiction of Courts under paragraph 7 was incidental to and to lend strength to the main purpose which was to curb

the evil of defection. It cannot be said that the constituent body would not have enacted the other provisions in the Tenth Schedule if it had known that paragraph 7 was not valid. Nor can it be said that the rest of the provisions of the Tenth Schedule cannot stand on their own even if paragraph 7 is found to be unconstitutional. The provisions of paragraph 7 can, therefore, be held to be severable from the rest of the provisions.

For the above mentioned reasons the Supreme Court on Issues 'C' and 'D' held:

"That there is nothing in the said proviso to article 368(2) which detracts from the severability of a provision on account of the inclusion of which the Bill containing the Amendment requires ratification from the rest of the provisions of such Bill which do not attract and require such ratification. Having regard to the mandatory language of article 368(2) that "thereupon the Constitution shall stand amended" the operation of the proviso should not be extended to constitutional amendments in a Bill which can stand by themselves without such ratification.

That, accordingly, the Constitution (52nd Amendment) Act, 1985, insofar as it seeks to introduce the Tenth Schedule in the Constitution of India, to the extent of its provisions which are amenable to the legal-sovereign of the amending process of the Union Parliament cannot be overborne by the proviso which cannot operate in that area. There is no justification for the view that even the rest of the provisions of the Constitution (52nd Amendment) Act, 1985, excluding Paragraph 7 of the Tenth Schedule become constitutionally infirm by reason alone of the fact that one of its severable provisions which attracted and required ratification under the proviso to article 368(2) was not so ratified. That Paragraph 7 of the Tenth Schedule contains a provision which is independent of, and stands apart from, the main provisions of the Tenth Schedule which are intended to provide a remedy for the evil of unprincipled and unethical political defections and, therefore, is a severable part. The remaining provisions of the Tenth Schedule can and do stand independently of Paragraph 7 and are complete in themselves workable and are not truncated by the excision of Paragraph 7.

Judgment on Issues 'E' and 'F'

These two issues were over-lapping and here dealt with together. Paragraph 6(1) of the Tenth Schedule seeks to impart a statutory finality to the decision of the Speaker or the Chairman. The argument is that, the concept of 'finality' by itself, excludes Courts' jurisdiction. The issue was whether the word 'final' renders the decision of the Speaker

immune from Judicial Review when it is well-accepted that a finality clause is not a legislative magical incantation which has that effect of telling off Judicial Review. Statutory finality of a decision presupposes and is subject to its consonance with the statute.

The court placed reliance on the following passages from *Prof Wade on 'Administrative Law'*, 6th Edn., at page 720 which on the meaning and effect of such finality clause says:

"Many statutes provide that some decision shall be final. That provision is a bar to any appeal. But the courts refuse to allow it to hamper the operation of judicial review. As will be seen in this and the following sections, there is a firm judicial policy against allowing the rule of law to be undermined by weakening the powers of the court. Statutory restrictions on judicial remedies are given the narrowest possible construction, sometimes even against the plain meaning of the words. This is a sound policy, since otherwise administrative authorities and tribunals would be given uncontrollable power and could violate the law at will.

'Finality is a good thing but justice is a better... If a statute says that the decision 'shall be final' or shall be final and conclusive to all intents and purposes' this is held to mean merely that there is no appeal: judicial control of legality is unimpaired. Parliament only gives the impress of finality to the decisions of the tribunal on condition that they are reached in accordance with the law. This has been the consistent doctrine for three hundred years.' (Emphasis added)

In *Durga Shankar Mehta v. Raghuraj Singh*,¹ the order of the Election Tribunal was made final and conclusive by section 105 of the Representation of the People Act, 1951. The contention was that the finality and conclusiveness clauses barred the jurisdiction of the Supreme Court under article 136. This contention was repelled. It was observed:

"...but once it is held that it is a judicial tribunal empowered and obliged to deal judicially with disputes arising out of or in connection with election, the overriding power of this Court to grant special leave, in proper cases, would certainly be attracted and this power, cannot be excluded by any parliamentary legislation...But once that Tribunal has made any determination or adjudication on the matter, the powers of this Court to interfere by way of special leave can always be exercised... The powers given by article 136 of the Constitution, however, are in the nature of special or residuary powers which are exercisable outside the purview of ordinary law, in cases where the needs of justice demand interference by the Supreme Court of the land... Section 105 of the Representation of the People Act certainly gives

finality to the decision of the Election Tribunal so far as that Act is concerned and does not provide for any further appeal but that cannot in any way cut down or affect the overriding powers which this Court can exercise in the matter of granting special leave under article 136 of the Constitution."

Thereafter in *Union of India v. Jyoti Prakash Mitter*, when a similar finality clause in article 217(3) of the Constitution came up for consideration, this Court said:

"...The President acting under article 217(3) performs a judicial function of grave importance under the scheme of our Constitution. He cannot act on the advice of his Ministers. Notwithstanding the declared finality of the order of the President the Court has jurisdiction in appropriate cases to set aside the order, if it appears that it was passed on collateral considerations or the rules of natural justice were not observed, or that the President's judgment was coloured by the advice or representation made by the executive or it was founded on no evidence..."

Referring to the expression "final" occurring in article 311(3) of the Constitution this Court in *Union of India v. Tulsiram Patel*, held:

*...The finality given by clause (3) of article 311 to the disciplinary authority's decision that it was not reasonably practicable to hold the inquiry is not binding upon the court. The court will also examine the charge of *mala fides*, if any, made in the writ petition. In examining the relevancy of the reasons, the court will consider the situation which according to the disciplinary authority, made it come to the conclusion that it was not reasonably practicable to hold the inquiry. If the court finds that the reasons are irrelevant, then the recording of its satisfaction by the disciplinary authority would be an abuse of power conferred upon it by clause (b)....*

If the intendment is to exclude the jurisdiction of the superior Courts, the language would quite obviously have been different. Even so, where such exclusion is sought to be effected by an amendment the further question whether such an amendment would be destructive of a basic feature of the Constitution would arise. But comparison of the language in article 363(1) would bring out in contrast the kind of language that may be necessary to achieve any such purpose.

In *Brundaban Nayak v. Election Commission of India*, in spite of finality attached by article 192 to the decision of the Governor in respect of disqualification incurred by a member of a State Legislature subsequent to the election, the matter was examined by this

Court on an appeal by special leave under article 136 of the Constitution against the decision of the High Court dismissing the writ petition filed under article 226 of the Constitution. Similarly in *Union of India v. Jyoti Prakash Mitter, (supra)*, in spite of finality attached to the order of the President with regard to the determination of age of a Judge of the High Court under article 217(3) of the Constitution, this Court examined the legality of the order passed by the President during the pendency of an appeal filed under article 136 of the Constitution. There is authority against the acceptability of the argument that the word 'final' occurring in paragraph 6(1) has the effect of excluding the jurisdiction of the Courts in articles 136,226 and 227.

The Constitution Bench observed that the cognate questions are whether a dispute of the kind envisaged by paragraph 6 of the Tenth Schedule is in a non-justiciable area and that, at all events, the fiction in paragraph 6(2) that all proceedings under paragraph 6(1) of the Tenth Schedule be deemed to be "proceedings in Parliament" or "Proceedings in the Legislature of a State" attracts immunity from the scrutiny by Courts as under article 122 or 212 as the case may be.

The court found it useful to recall the following observations of Gajendragadkar J., on the scope of article 194(3) of the Constitution, which is analogous to article 105(3) in *Special Reference No. 1 of 1964*:

"This clause requires that the powers, privileges and immunities which are claimed by the House must be shown to have subsisted at the commencement of the Constitution, i.e., on January 26, 1950. It is well-known that out of a large number of privileges and powers which the House of Commons claimed during the days of its bitter struggle for recognition, some were given up in course of time, and some virtually faded out by desuetude; and so, in every case where a power is claimed, it is necessary to enquire whether it was an existing power at the relevant time. It must also appear that the said power was not only claimed by the House of Commons, but was recognised by the English Courts. It would obviously be idle to contend that if a particular power which is claimed by the House was claimed by the House of Commons but was not recognised by the English Courts, it would still be upheld under the latter part of clause (3) only on the ground that it was in fact claimed by the House of Commons. In other words, the inquiry which is prescribed by this clause is: is the power in question shown or proved to have subsisted in the House of Commons at the relevant time?"

In *Indira Nehru Gandhi v. Raj Narain*, Beg J., referring to the historical background relating to the resolution of electoral disputes by the House of Commons said:

"I do not think that it is possible to contend, by resorting to some concept of a succession to the powers of the medieval "High Court of Parliament" in England, that a judicial power also devolved upon our Parliament through the Constituent Assembly, mentioned in section 8 of the Indian Independence Act of 1947. As already indicated by me, the Constituent Assembly was invested with law making and not judicial powers. Whatever judicial power may have been possessed once by English kings, sitting in Parliament, constituting the highest Court of the realm in medieval England, have devolved solely on the House of Lords as the final court of appeal in England. "King in Parliament" had ceased to exercise judicial powers in any other way long before 1950. And, the House of Commons had certainly not exercised a judicial power as a successor to the one time jurisdiction of the "King in Parliament" with the possible exception of the power to punish for its contempt's....

I think, at the time our Constitution was framed, the decision of an election dispute had ceased to be a privilege of the House of Commons in England and therefore, under article 105(3), it could not be a privilege of Parliament in this country.

Indeed, in dealing with the disqualifications and the resolution of disputes relating to them under articles 191 and 192 or articles 102 and 103, as the case may be, the Constitution has evinced a clear intention to resolve electoral- disputes by resort to the judicial power of the State. Indeed, Justice Khanna in *Indira Nehru Gandhi's* case said:

"Not much argument is needed to show that unless there be a machinery for resolving an election dispute and for going into the allegations that elections were not free and fair being vitiated by malpractices, the provision that a candidate should not resort to malpractices would be in the nature of a mere pious wish without any legal sanction. It is further plain that if the validity of the election declared to be valid only if we provide a forum for going into those grounds and prescribe a law for adjudicating upon those grounds....

It is, therefore, inappropriate to claim that the determinative jurisdiction of the Speaker or the Chairman in the Tenth Schedule is not a judicial power and is within the non-justiciable legislative area. The court further relied upon the classic exposition of Justice

Issacs J., in *Australian Boot Trade Employees' Federation v. Whybrow & Co.*, as to what distinguishes a judicial power from a legislative power was referred to with the approval of this Court in *Express Newspaper Ltd. v. Union of India*, Issacs J., stated:

"If the dispute is as to the relative rights of parties as they rest on past or present circumstances, the award is in the nature of a judgment, which might have been the decree of an ordinary judicial tribunal acting under the ordinary judicial power. There the law applicable to the case must be observed. If, however, the dispute is as to what shall in the future be the mutual rights and responsibilities of the parties - in other words, if no present rights are asserted or denied, but a future rule of conduct is to be prescribed, thus treating new rights and obligations, with sanctions for non-conformity then the determination that so prescribes, call it an award, or arbitration, determination, or decision or what you will, is essentially of a legislative character, and limited only by the law which authorises it. If again, there are neither present rights asserted, nor a future rule of conduct prescribed, but merely a fact ascertained necessary for the practical effectuation of admitted rights, the proceeding, though called an arbitration, is rather in the nature of an appraisement or ministerial act.

In the present case, the power to decide disputed disqualification under paragraph 6(1) is preeminently of a judicial complexion.

The fiction in paragraph 6(2), indeed, places it in the first clause of article 122 or 212, as the case may be. The words "proceedings in Parliament" or "proceedings in the legislature of a State" in paragraph 6(2) have their corresponding expression in articles 122(1) and 212(1) respectively. This attracts an immunity from mere irregularities of procedures.

That apart, even after 1986 when the Tenth Schedule was introduced, the Constitution did not evince any intention to invoke article 122 or 212 in the conduct of resolution of disputes as to the disqualification of members under articles 191(1) and 102(1). The very deeming provision implies that the proceedings of disqualification are, in fact, not before the House; but only before the Speaker as a specially designated authority. The decision under paragraph 6(1) is not the decision of the House, nor is it subject to the approval by the House. The decision operates independently of the House. A deeming provision cannot by its creation transcend its own power. There is, therefore, no immunity under articles 122 and 212 from judicial scrutiny of the decision of the Speaker or Chairman exercising power under paragraph 6(1) of the Tenth Schedule.

The next question dealt by the Supreme Court was - *'then is the Speaker or the Chairman acting under paragraph 6(1) a Tribunal?* Bearing in mind that all tribunals are not courts, though all Courts are Tribunals. The word 'Courts' is used to designate those Tribunals which are set up in an organised State for the Administration of Justice. By Administration of Justice is meant the exercise of judicial power of the State to maintain and uphold rights and to punish 'wrongs'. Whenever there is an infringement of a right or an injury, the Courts are there to restore the *vinculum juris*, which is disturbed. For this the Supreme Court placed reliance upon *Harinagar Sugar Mills Ltd. v. Shyam Sunder Jhunjhunwala*.¹ Therein Hidayatullah, J. had said:

"...By "courts" is meant courts of civil judicature and by "tribunals", those bodies of men who are appointed to decide controversies arising under certain special laws. Among the powers of the State is included the power to decide such controversies. This is undoubtedly one of the attributes of the State and is aptly called the judicial power of the State. In the exercise of this power, a clear division is thus noticeable. Broadly speaking, certain special matters go before tribunals, and the residue goes before the ordinary courts of civil judicature. Their procedures may differ, but the functions are not essentially different. What distinguishes them has never been successfully established. Lord Stamp said that the real distinction is that the courts have "an air of detachment". But this is more a matter of age and tradition and is not of the essence. Many tribunals, in recent years, have acquitted themselves so well and with such detachment as to make this test insufficient.

The court went on to conclude that by these well-known and accepted tests of what constitutes a Tribunal, the Speaker or the Chairman, acting under paragraph 6(1) of the Tenth Schedule is a Tribunal.

The court in its conclusion pronounced on 12th November 1991 had indicated in clauses 'G' and 'H' therein that judicial review in the area is limited in the manner indicated. Now, the court answered why, despite the adjudicatory authority being a tribunal should the scope of judicial review be so limited? The court held that the finality clause in paragraph 6 does not completely exclude the jurisdiction of the courts under articles 136, 226 and 227 of the Constitution. But it does have the effect of limiting the scope of the jurisdiction. The principle that is applied by the courts is that in spite of a finality clause it is open to the court to examine whether the action of the authority under challenge is *ultra vires* the powers conferred on the said authority. Such an action can be *ultra vires* for the reason that it is in contravention of a mandatory provision of the law conferring on the authority the power to

take such an action. It will also be *ultra vires* the powers conferred on the authority if it is vitiated by *mala fides* or is colourable exercise of power based on extraneous and irrelevant considerations. The court further observed that while exercising their certiorari jurisdiction, the courts have applied the test whether the impugned action falls within the jurisdiction of the authority taking the action or it falls outside such jurisdiction. An ouster clause confines judicial review in respect of actions falling outside the jurisdiction of the authority taking such action but precludes challenge to such action on the ground of an error committed in the exercise of jurisdiction vested in the authority because such an action cannot be said to be an action without jurisdiction. An ouster clause attaching finality to a determination, therefore, does *oust certiorari* to some extent and it will be effective in ousting the power of the court to review the decision of an inferior tribunal by certiorari if the inferior tribunal has not acted without jurisdiction and has merely made an error of law which does not effect its jurisdiction and if its decision is not a nullity for some reason such as breach of rule of natural justice. [Relied upon: *Administrative Law by H.W.R. Wade*, 6th Edn., pp. 724-726; *Anisminic Ltd. v. Foreign Compensation Commission*, 1969 (2) AC 147; *S.E. Asia Fire Bricks v. Non-Metallic Products*, 1981 AC 363]

The court also relied upon *Makhan Singh v. State of Punjab*, and on *State of Rajasthan v. Union of India*, in the latter case decided by a seven-judge bench, the Court was considering the challenge to the validity of a proclamation issued by the President of India under article 356 of the Constitution. At the relevant time under clause (5) of article 356, the satisfaction of the President mentioned in clause (1) was final and conclusive and it could not be questioned in any court on any ground. All the learned judges have expressed the view that the proclamation could be open to challenge if it was vitiated by *mala fides*. While taking this view, some of the learned judges have made express reference to the provisions of clause (5). In this context, Bhagwati, J had held:

"Of course by reason of clause (5) of article 356, the satisfaction of the President is final and conclusive and cannot be assailed on any ground but this immunity from attack cannot apply where the challenge is not that the satisfaction is improper or unjustified, but that there is no satisfaction at all. In such a case it is not the satisfaction arrived at by the President which is challenged, but the existence of the satisfaction itself. Take, for example, a case where the President gives the reason for taking action under article 356, clause (1) and says that he is doing so, because the Chief Minister of the State is below five feet in height and, therefore, in his opinion a situation has arisen where the Government of the State cannot be carried on in accordance

with the provisions of the Constitution. Can the so-called satisfaction of the President in such a case not be challenged on the ground that it is absurd or perverse or mala fide or based on a wholly extraneous and irrelevant ground and is, therefore, no satisfaction at all.

The court then referred again to *Union of India v. Jyoti Prakash Mitter* (supra), wherein dealing with the decision of the President under article 217(3) on the question as to the age of a judge of the High Court, requiring a judicial approach it was held that the field of judicial review was enlarged to cover violation of rules of natural justice as well as an order based on no evidence because such errors are errors of jurisdiction. Also, in *Union of India v. Tulsiram Patel* (supra) the Supreme Court was dealing with article 311(3) of the Constitution which attaches finality to the order of the disciplinary authority on the question whether it was reasonably practicable to hold an inquiry. It was observed that though the 'finality' clause did not bar jurisdiction it did indicate that the jurisdiction is limited to certain grades.

In the light of the decisions referred to above and the nature of function that is exercised by the Speaker/Chairman under paragraph 6, the scope of judicial review under articles 136, 226 and 227 of the Constitution in respect of an order passed by the Speaker/Chairman under paragraph 6 would be confined to jurisdictional errors only viz., infirmities based on violation of constitutional mandate, *mala fides*, non-compliance with rules of natural justice and perversity.

In view of the limited scope of judicial review that is available on account of the finality clause in paragraph 6 and also having regard to the constitutional intent and the status of the repository of the adjudicatory power i.e., Speaker/Chairman, judicial review cannot be available at a stage prior to the making of a decision by the Speaker / Chairman. Nor would interference be permissible at an interlocutory stage of the proceedings. Exception will, however, have to be made in respect of cases where disqualification or suspension is imposed during the pendency of the proceedings and such disqualification or suspension is likely to have grave, immediate and irreversible repercussions and consequence.

For the aforementioned reasons the Supreme Court held on contentions 'E' and 'F':

"That the Tenth Schedule does not; in providing for an additional grant for disqualification and for adjudication of dispute disqualifications, seek to create a non-justiciable constitutional area. The power to resolve such disputes vested in the Speaker or Chairman is a judicial power.

That paragraph 6(1) of the Tenth Schedule, to the extent it seeks to impart finality to the decision of the Speakers/Chairmen is valid. But the concept of statutory finality embodied in Paragraph 6(1) does not detract from or abrogate judicial review under articles 136, 226 and 227 of the Constitution insofar as infirmities based on violations of constitutional mandates, mala fides, non-compliance with rules of Natural Justice and perversity; are concerned.

That the deeming provision in Paragraph 6(2) of the Tenth Schedule attracts an immunity analogous to that in articles 122(1) and 212(1) of the Constitution as understood and explained in Keshav Singh's case (Spl. Ref No. 1, 1965 (1) SCR 413 to protect the validity of proceedings from mere irregularities of procedure. The deeming provision, having regard to the words "be deemed to be proceedings in Parliament" or, "proceedings in the Legislature of a State" confines the scope of the fiction accordingly. The Speakers/Chairmen while exercising powers and discharging functions under the Tenth Schedule act as Tribunal adjudicating rights and obligations under the Tenth Schedule and their decisions in that capacity are amenable to judicial review.

However, having regard to the Constitutional Scheme in the Tenth Schedule, judicial review should not cover any stage prior to the making of a decision by the Speakers/Chairmen. Having regard to the constitutional intendment and the status of the repository of the adjudicatory power, no quia timet actions are permissible, the only exception for any interlocutory interference being cases of interlocutory disqualifications or suspensions which may have grave, immediate and irreversible repercussions and consequence."

Contentions of the Petitioner on Issue, 'G':

The argument is that independent adjudicatory machinery for resolution of electoral disputes is an essential incident of democracy, which is a basic feature of Indian constitutionalism. It is urged that investiture of the power of resolving such disputes in the Speaker or the Chairman does not answer this test of an independent, impartial quality of the adjudicatory machinery. It is therefore, urged that Paragraph 6(1) of the Tenth Schedule is violative of a basic feature.

It is also urged that a Speaker, under the Indian Parliamentary tradition is not required to resign his membership of the political party on whose strength he gets elected and that inevitably the decision of the Speaker is not free from the lugs and pulls of political

polarisations. It is urged that the Speaker who has not resigned from his membership of the political party cannot be impartial and, at all events, his functioning will not be free from reasonable likelihood of bias.

Judgment on Issue, 'G' :

The Supreme Court commenced the discussion on this issue by observing that the Tenth Schedule breaks away from the constitutional pattern for resolution disqualifications envisaged in articles 103 and 192 of the Constitution which vest jurisdiction in this behalf in the President or the Governor acting according to the opinion of Election Commission. The disqualifications for defection could very well have been included in article 102(1) or 191(1) as a ground, additional to the already existing grounds under clauses (a) to (e) in which event, the same dispute resolution machinery would have dealt with the disqualifications for defections also. But the Tenth Schedule, apparently, attempted a different experiment in respect of this particular ground of disqualification.

The Constitution Bench felt that the question was, whether the investiture of the determinative jurisdiction in the Speaker would by itself stand vitiated as denying the idea of an independent adjudicatory authority. The court expressed its fear that the criticism that the provision incurs the vice of unconstitutionality ignores the high status and importance of the office of the Speaker in a Parliamentary democracy: The office of the Speaker is held in the highest respect and esteem in Parliamentary traditions. The evolution of the institution of Parliamentary democracy has as its pivot the institution of the Speaker.

The Supreme Court placed reliance upon, *Erskine May – Parliamentary Practice – 20th Edn.*, (p. 234)—

'The Speaker holds a high, important and ceremonial office. All questions of the well being of the House are matters of Speaker's concern'. The Speaker is said to be the very embodiment of propriety and impartiality. He performs wide ranging functions including the performance of important functions of a judicial character. The chief characteristics attaching to the office of Speaker in the House of Commons are authority and impartiality. As a symbol of his authority he is accompanied by the Royal Mace which is borne before him when entering and leaving the chamber and upon state occasions by the Serjeant at Arms attending the House of Commons, and is placed upon the table when he is in the chair. In debate all speeches are addressed to him and he calls upon Members to speak — a choice which is not open to dispute. When he rises to preserve order or to give a

ruling on a doubtful point he must always be heard in silence and no Member may stand when the Speaker is on his feet. Reflections upon the character or actions of the Speaker may be punished as breaches of privilege. His action cannot be criticised incidentally in debate or upon any form of proceeding except on a substantive motion. His authority in the chair is fortified by many special powers which are referred to below. Confidence in the impartiality of the Speaker is an indispensable condition of the successful working of procedure, and many conventions exist which have as their object not only to ensure the impartiality of the Speaker but also to ensure that his impartiality is generally recognised...

It would, indeed, be unfair to the high traditions of that great office to say that the investiture in it of this jurisdiction would be vitiated for violation of a basic feature of democracy. It is inappropriate to express distrust in the high office of the Speaker, merely because some of the Speakers are alleged, or even found, to have discharged their functions not in keeping with the great traditions of that high office. The Robes of the Speaker do change and elevate the man inside.

For the aforementioned reasons the court concluded on Issue G stating that—

"Accordingly, we hold that the vesting of adjudicatory functions in the Speakers/Chairmen would not by itself vitiate the provision on the ground of likelihood of political bias is unsound and is rejected. The Speaker/Chairmen hold a pivotal position in the scheme of Parliamentary democracy and are guardians of the rights and privileges of the House. They are expected to and do take far reaching decisions in the functioning of parliamentary democracy. Vestiture of power to adjudicate questions under the Tenth Schedule in such constitutional functionaries should not be considered exceptionable."

Issue 'H'

The court did not feel the need to deal with this issue and said:

"In the view we take of the validity of paragraph 7 it is unnecessary to pronounce on the contention whether judicial review is a basic feature of the Constitution and paragraph 7 of the Tenth Schedule violates such basic structure."

RATIO :

The ratio of this case is best articulated by the Supreme Court itself in its judgment dated 12-11-1991 wherein reasoning was not given (1992) 1 SCC 309.

Herein the court lays down only the ratio or the operative part of the judgment. The following are the operative conclusions in the majority opinion on the various constitutional issues:

(A) That having regard to the background and evolution of the principles underlying the Constitution (52nd Amendment) Act, 1985, insofar as it seeks to introduce the Tenth Schedule in the Constitution of India, the provisions of Paragraph 7 of the Tenth Schedule of the Constitution in terms and in effect bring about a change in the operation and effect of articles 136, 226 and 227 of the Constitution of India and, therefore, the amendment would require to be ratified in accordance with the proviso to sub-article (2) of article 368 of the Constitution of India.

(B) That there is nothing in the said proviso to article 368(2) which detracts from the severability of a provision on account of the inclusion of which the Bill containing the Amendment requires ratification from the rest of the provisions of such Bill which do not attract and require such ratification. Having regard to the mandatory language of article 368(2) that "thereupon the Constitution shall stand amended" the operation of the proviso should not be extended to constitutional amendments in a Bill which can stand by themselves without such ratification.

(C) That accordingly, the Constitution (52nd Amendment) Act, 1985, insofar as it seeks to introduce the Tenth Schedule in the Constitution of India, to the extent of its provisions which are, amenable to the legal-sovereign of the amending process of the Union Parliament cannot be overborne by the proviso which cannot operate in that area. There is no justification for the view that even the rest of the provisions of the Constitution (52nd Amendment) Act, 1985, excluding paragraph 7 of the Tenth Schedule become constitutionally infirm by reason alone of the fact that one of its severable provisions which attracted and required ratification under the proviso to article 368(2) was not so ratified.

(D) That paragraph 7 of the Tenth Schedule contains a provision which is independent of, and stands apart from, the main provisions of the Tenth schedule which are intended to provide a remedy for the evil of unprincipled and unethical political defections and, therefore, is a severable part. The remaining provisions of the Tenth Schedule can and do stand independently of Paragraph 7 and are complete in themselves workable and are not truncated by the excision of paragraph 7.

(E) *That the paragraph 2 of the Tenth Schedule to the Constitution is valid. Its Provisions do not suffer from the vice of subverting democratic rights of elected members of Parliament and the Legislatures of the States. It does not violate their freedom of speech, freedom of vote and conscience as contended. The Provisions of paragraph 2 do not violate any rights or freedom under articles 105 and 194 of the Constitution. The provisions are salutary and are intended to strengthen the fabric of Indian parliamentary democracy by curbing in principled and unethical political defections.*

(F) *The contention that the provisions of the Tenth Schedule, even with the exclusion of paragraph 7, violate the basic structure of the Constitution in that they affect the democratic rights of elected members and, therefore, of the principles of Parliamentary democracy is unsound and is rejected.*

(G) *The Speakers /Chairmen while exercising powers and discharging functions under the Tenth Schedule act as Tribunal adjudicating rights and obligations under the Tenth Schedule and their decisions in that capacity are amenable to judicial review. However, having regard to the Constitutional Scheme in the Tenth Schedule, judicial review should not cover any stage prior to the making of a decision by the Speakers/Chairmen. Having regard to the Constitutional intent and the status of the repository of the adjudicatory power, the only exception for any interlocutory interference being cases of interlocutory disqualifications or suspensions, which may have grave, immediate and irreversible repercussions and consequences.*

(H) *That paragraph 6(1) of the Tenth Schedule, to the extent it seeks to impart finality to the decision of the Speakers/Chairmen is valid. But the concept of statutory finality embodied in paragraph 6(1) does not detract from or abrogate judicial review under articles 136, 226 and 227 of the Constitution insofar as infirmities based on violations of constitutional mandates, mala fides, non-compliance with rules of Natural Justice and perversity, are concerned.*

(I) *That the deeming provision in Paragraph 6(2) of the Tenth Schedule attracts an immunity analogous to that in articles 122(1) and 212(1) of the Constitution as understood and explained in Keshav Singh's case (Spl. Ref No. 1, 1965 (1) SCR 413 to protect the validity of proceedings from mere irregularities of procedure. The deeming provision, having regard to the words "be deemed to be proceedings in Parliament" or "proceedings in the Legislature of a State" confines the scope of the fiction accordingly.*

(J) *That contention that the investiture of adjudicatory functions in the Speakers/Chairmen would by itself vitiate the provision on the ground of likelihood of political bias is unsound and is rejected. The Speakers/Chairmen hold a pivotal position in the scheme of parliamentary democracy and are guardians of the rights and privileges of the House. They are expected to and do take far reaching decisions in the functioning of parliamentary democracy. Vestiture of power to adjudicate questions under the Tenth Schedule in such constitutional functionaries should not be considered exceptionable.*

(k) *In the view we take of the validity of Paragraph 7 it is necessary to pronounce on the contention that judicial review is a basic structure of the Constitution and Paragraph 7 of the Tenth Schedule violates such basic structure."*

Analysis and Comment

The majority judgment appears to have been a much laboured exercise to protect and preserve the substantial part of the Anti-Defection Law by taking recourse to the doctrine of severability. The minority judgment of Sharma J and Verma J appeared to be more straightforward and convincing in as much as

(i) The entire Tenth Schedule was constitutionally invalid in the absence of prior ratification by the States. Doctrine of severability could not apply when *ab initio* the Bill suffered from a fundamental infirmity of violation of article 368(2) Proviso.

(ii) For those swearing by the Doctrine of Basic Features, this should have been a fit case for throwing out the Amendment as violating the basic principles of freedom of speech and freedom to vote as one likes in Houses of Parliament.

(iii) There could be no justification for providing for severe penalty for individual dissenters while protecting, rewarding and legitimatising group defections.

(iv) It is difficult to understand the effort to equate the people's right to recall with disqualification for disobeying the party whip.

*****

II. Ravi S. Naik v. Union of India,
(1994) Supp (2) SCC 641: AIR 1994 SC 1558
Judges: M.N. Venkatachaliah C.J.I., S.C. Agarwal J.

Date of Decision: 9-2-1994

Facts – List of Dates and Events

November 1989	<p>Elections to the Goa Legislative Assembly are held.</p> <p>Position in the assembly post-election - Total: 40 members</p> <ul style="list-style-type: none"> • Congress (I): 20 members • MGP: 18 members • Independents: 2 members <p>Congress (I) formed the government with the support of one independent member.</p> <p>Congress (I) government falls as a result of 7 members leaving the party and forming the GPP which joined hands with the MGP to form a coalition government as the PDF with Dr. Luis Proto Barbosa as the Chief Minister.</p>
4-12-1990	MGP withdrew its support to the PDF government.
6-12-1990	Notification issued summoning the assembly and Chief Minister, Dr. Barbosa was required to seek vote of confidence.
10-12-1990	Dr. Barbosa tendered his resignation before the assembly could meet.
	<p>Subsequently 2 groups staked claim to forming a government-</p> <ul style="list-style-type: none"> • Group 1: CDF led by a 13-member Congress (I), 4 members of GPP and 2 members of MGP. The 2 members of the MGP were Shri Sanjay Bandekar and Ratnakar Chopdekar. Their leader was Dr. Wilfred D'Souza. • Group 2: PDF led by a 16-member MGP with 3 members of GPP. Their leader was Ramakant Khalap.

- 10-12-1990 Ramakant Khalap filed two separate petitions under article 191(2) of the Constitution before the Speaker of the State Legislative Assembly whereby he sought that both Bandekar and Chopdekar be disqualified as Members of the State Legislature on the ground of defection under article 19(2) read with paragraph 2(i)(a) and 2(i)(b) of the Tenth Schedule to the Constitution.
- 11-12-1990 Governor submitted his report to the President of India.
- 13-12-1990 The Speaker, Shri Surendra Vir Sirat declared both, Bandekar and Chopdekar as disqualified from being Members of the State Legislature on the ground of defection under article 191(2) read with paragraph 2(i)(a) and 2(i)(b) of the Tenth Schedule to the Constitution.
- Bandekar and Chopdekar filed W.P. No. 321/1990 before the Panaji Bench of Bombay High Court challenging the order of the Speaker. An interim order was granted staying the disqualification of both members.
- 14-12-1990 President rule under article 356 of the constitution was declared in the State of Goa on the basis of the Governor's report and other information before the President. The Legislative Assembly was suspended.
- 25-01-1991 Proclamation of President's rule revoked and Ravi. S. Naik sworn in as Chief Minister.
- Dr. Kashinath G. Jhahni belonging to the MGP filed a petition before the Speaker for disqualification of Naik on the ground of defection under article 191(2) read with para 2(i)(a) of the Tenth Schedule to the Constitution.
- 15-2-1991 The Speaker passed an order declaring Naik as being disqualified from being a member of the Goa Legislative Assembly.
- The same day, Naik filed a writ Petition in the Bombay High Court (Panaji bench) being W.P. No. 48/1991 to challenge the said order.
- In the meanwhile, Speaker Sirat was removed from the office of Speaker and the Dy. Speaker started functioning as Acting Speaker.

Bandekar and Chopdekar sought review of the Speaker's order of disqualification dated 13-12-1990.

Ravi S. Naik sought review of the Speaker's order of disqualification dated 15-2-1991.

7-3-1991 The review was allowed and the disqualification order dated 13-12-1990 which had disqualified Bandekar and Chopdekar was set aside by the Acting Speaker.

8-3-1991 The review was allowed and the disqualification order the dated 15-2-1991 which had disqualified Ravi S. Naik was set aside by the Acting Speaker.

Writ Petitions were filed in the Bombay High Court, Panaji Bench against both the review orders of the acting Speaker but were dismissed on grounds of laches.

C.A. No. 1094/1991 and C.A. No. 1095/1991 were preferred against both the orders of dismissal of the High Court in the Supreme Court of India.

31-3-1993 The Supreme Court in *Dr. Kashinath G. Jalmi v. The Speaker*, (1993) 2 SCC 703 allowed the appeals with the following relief—

(1) The impugned orders of the High Court, dated 4-2-1992 dismissing Writ Petition No. 11 of 1992; dated 24-2-1992 dismissing Writ Petition. No. 70 of 1992; and dated 4-2-1992 dismissing writ petition No. 8 of 1992 are set aside.

(2) Writ Petition Nos. 11 of 1992, 70 of 1992 and 8 of 1992 are allowed declaring that orders dated 7-3-1992 and 8-3-1992 made by the Acting Speaker in purported exercise of power of review are nullity and liable to be ignored.

(3) Consequently, orders dated 13-12-1990 made by the Speaker disqualifying Ratnakar Chopdekar and Sanjay Bandekar continue to operate and Writ Petition No. 321 of 1990 pending in the High Court has to be heard and decided on merits, in accordance with law.

(4) Order dated 15-2-1991 made by the Speaker disqualifying Ravi S. Naik continues to operate and writ petition No. 48 of 1991 filed in the High Court by him is revived by setting aside the High Court's order dated 24-2-1991 dismissing that writ petition as not pressed. The High Court will proceed to decide that writ petition also on merits, in accordance with law.

(5) The interim order staying the order of disqualification in Writ Petition No. 48 of 1991 is revived. However, the parties would be at liberty to apply to the High Court for modification or cancellation of the said interim order or for any other interim relief or direction, if so advised.

(6) The High Court should hear and dispose of the writ petition No. 48 of 1991 itself on merits as expeditiously as possible, preferably by 30th April 1993.

(7) Writ Petition No. 321 of 1990 filed by Ratnakar M. Chopdekar and Sanjay Bandekar pending in the High Court be also heard and disposed of as expeditiously as possible, preferably by 30th April 1993.

14-5-1991

The Bombay High Court heard the two Writ Petitions on merits and both the Writ Petitions were dismissed.

C.A. No. 2904/1993 and 3309/1993 were preferred before the Supreme Court against the order of dismissal by the High Court.

Current case

The Supreme Court in *.Ravi S. Naik v. Union of India*, (1994) Supp (2) SCC 641: AIR 1994 SC 1558 was pleased to:

- Dismiss C.A. No. 3309/1993 filed by Bartdekar and Chopdekar.
- Allow C.A. No. 2904/1993 filed by Ravi S. Naik

C.A. No. 3309/1993 filed by Bandekar and Chopdekar**Issues**

1. Whether Bandekar and Chopdekar have 'voluntarily given up the membership' of the MGP and hence incurred disqualification under article 191(2) read with paragraph 2(1)(a) of the Tenth Schedule.
2. Whether order of the Speaker was passed in breach of the constitutional mandate for the reason that there was contravention of the Goa Legislative Assembly (Disqualification on Grounds of Defection) Rules, 1956.
3. Whether the order of the Speaker was in violation of the principles of Natural Justice.

Judgment on Issue 1

Paragraph 2(1)(a) of the Tenth Schedule provides for disqualification of a member of a House belonging to a political party, "if he has voluntarily given up his membership of such political party". The words "voluntarily given up his membership" are not synonymous with "resignation" and have a wider connotation. A person may voluntarily give up his membership of a political party even though he has not tendered his resignation from the membership of that party. Even in the absence of a formal resignation from membership an inference can be drawn from the conduct of a member that he has voluntarily given up his membership of the political party to which he belongs.

The petitions that were filed by Ramakant D. Khalap for disqualification of both the appellants are identical. The petitioner submitted that both before the Assembly Session and also after the Assembly Session, the respondent had voluntarily accompanied Dr. Luis Proto Barbosa to the Governor and has told the Governor that he does not support the MGP any longer. He had also made it known to the public that he has voluntarily resigned from the membership of the MGP. The respondent has thereby voluntarily given up the membership of the MGP.

The replies that were filed by both the appellants were also identical. In the said replies it was stated that they had not given up the membership of the MGP voluntarily or otherwise. They still continued to be a member of the said party and in fact no document has been produced by the complainant and nothing has been disclosed to show that they had resigned from the membership of the party.

The Speaker, in his order dated December 13, 1990, has observed:

"Dr. Jalmi produced before me copies of several newspapers showing photos of the two MLAs with Congress (I) MLA and Dr. Barbosa etc., when they had met the Governor, with Dr. Wilfred D'Souza who had taken them to show that he had the support of 20 MLAs. This fact is well-known in Goa and the Governor himself has admitted it. Dr. Zalmi said that both the MLAs have given up the membership of their political party and have said so openly to him and others. The reply filed by the two MLAs does not deny the fact that they went to the Governor against the Maharashtra Gomantak Party. The Advocate appearing for the MLAs said that he wanted to lead evidence. But, although both the MLAs were present before me, their Advocate did not make them give evidence. They did not deny that they supported Dr. Wilfred D'Souza in his effort to form Congress (I) Govt. and went with him to the Governor as part of the 20 MLAs. They could not do so because it is a fact of common knowledge all over Goa that these two MLAs have left their political party. I am satisfied that by their conduct, actions and speech they have voluntarily given up the membership of the MGP.

The High Court was of the view that in view of their conduct the appellants were not entitled to invoke the discretionary remedy of writ of certiorari. In this regard the High Court had pointed out that the assertion by the appellants in the writ petition that they were in Bombay on December 9, 1990 is a brazen lie since the report of the Governor dated December 11, 1990 made to the President of India refers to the formation of the Congress Democratic Front by resolution adopted at Panaji on December 9, 1990 and the said resolution which was Annexed to the said report contained the signatures of the appellants. The High Court has also observed that the statement in the petition that the appellants are still members of the parent party is false and suppression of truth inasmuch as they allowed this assertion to continue when, in effect, as from January, 1991, they joined the faction of Naik and became ministers in his Cabinet and they continue to be the ministers.

The Supreme Court upheld the order of the High Court and dismissed C.A. No. 3309 of 1993 filed by the said appellants Bandekar and Chopdekar.

Issue 2

A. Contentions of Petitioner

- i. That the petition before the Speaker did not fulfill the requirements of clause (a) of sub-rule (5) of rule 6 inasmuch as the said petition did not contain a concise

statement of the material facts on which the petitioner was relying and further that the provisions of clause (b) of sub-rule (5) of rule 6 were also not complied with inasmuch as the petitions were not accompanied by copies of the documentary evidence on which the petitioner was relying and the names and addresses of the persons and the list of such information as furnished by each such person.

ii. That the petitions were also not verified in the manner laid down in the CPC for the verification of pleadings and thus there was non-compliance of sub-rule (6) of rule 6 also and that in view of the said infirmities the petitions were liable to be dismissed in view of sub-rule (2) of rule 7.

B. Judgment on Issue 2

The Supreme Court rejected all the contentions of petitioner. It went on to hold that the Disqualification rules have been framed to regulate the procedure that is to be followed by the Speaker for exercising the power conferred on him under sub-paragraph (1) of paragraph 6 of the Tenth Schedule to the Constitution. The Disqualification rules are, therefore, procedural in nature and any violation of the same would amount to an irregularity in procedure which is immune from judicial scrutiny.

It was further observed that the field of judicial review in respect of the orders passed by the Speaker under sub-paragraph (1) of paragraph 6 as construed by this Court in *Kihoto Hollohan's case*, 1992 Supp (2) SCC 651 is confined to breaches of the constitutional mandates, *mala fides*, non-compliance with rules of Natural Justice and perversity. The court rejected the contention that the violation of the Disqualification rules amounts to violation of constitutional mandates. The court was of the view that by doing so it would be elevating the rules to the status of the provisions of the Constitution which is impermissible. Since the Disqualification rules have been framed by the Speaker in exercise of the power conferred under paragraph 8 of the Tenth Schedule they have a status subordinate to the Constitution and cannot be equated with the provisions of the Constitution. They cannot, therefore, be regarded as constitutional mandates and any violation of the Disqualification rules does not afford a ground for judicial review of the order of the Speaker in view of the finality clause contained in sub-paragraph (1) of paragraph 6 of the Tenth Schedule.

Issue 3

A. Contentions of Petitioner

i. That there has been violation of principles of natural justice inasmuch as in disregard of the provisions of rule 7(3)(b) of the Disqualification rules which provides

for the comments being forwarded by the member concerned to the Speaker within a period of seven days of the receipt of the copy of the petition and annexures thereto, the appellants were given only two days time to file their reply to the petition.

ii. That there has been violation of principles of natural justice for the reason that in the impugned order the Speaker has referred to certain extraneous materials and circumstances, namely, the copies of the newspapers that were produced by Dr. Jhalmi at the time of hearing and the talks which the Speaker had with the Governor.

iii. That there has been violation of principles of natural justice as the appellants were denied the opportunity to adduce their evidence before the Speaker passed the impugned order.

B. Judgment on Issue 3

The Supreme court opined that while it is true that under rule 7(3)(b) of the Disqualification rules, it has been provided that the member concerned can forward his comments in writing on the petitions within seven days of the receipt of the copies of the petition and the annexures thereto and in the instant case the appellants were given only two days time for submitting their replies, the appellants did submit their replies to the petitions within the said period and the said replies were quite detailed. Having regard to the fact that there was no denial by the appellants of the allegation about their having met the Governor on December 10, 1990 in the company of Dr. Barbosa and Dr. Wilfred D'Souza and other Congress (I) MLAs and the only dispute was whether from the said conduct of the appellants an inference could be drawn that the appellants had voluntarily given up their leadership of the MGP, it cannot be said that the insufficient time given for submitting the reply has resulted in denial of adequate opportunity to the appellants to controvert the allegations contained in the petitions seeking disqualification of the appellants.

The court went on to hold that as regards the reference to the newspapers in the impugned order passed by the Speaker it appeared that the Speaker, in his order, had only referred to the photographs as printed in the newspapers showing the appellants with Congress (I) MLAs and Dr. Barbosa, etc., when they had met the Governor with Dr. Wilfred D'Souza who had taken them to show that he had the support of 20 MLAs.

The grievance that the appellants had been denied the opportunity to adduce the evidence was also rejected as being without substance. It was held that the appellants were the best persons who could refute the allegations made in the petitions. In the impugned order the Speaker had mentioned that the appellants were present before him but they did

not come forward to give evidence. Moreover, they could have sought permission to cross-examine Dr. Jhalmi in respect of the statement made by him before the Speaker that the appellants had given up their membership of their political party and had said so openly to him and to others, in order to refute the correctness of the said statement. They, however, failed to do so.

The Supreme Court relied on a number of English authorities. Reliance was placed on the approach of the English Courts as summed up by Prof. Wade [H.W.R. *Wade: Administrative Law*, 6th Edn., p. 530]

"...It is not possible to lay down rigid rules as to when the principles of natural justice are to apply: nor as their scope and extent. Everything depends on the subject-matter. The so-called rules of natural justice are not engraved on tablets of stone. Their application, resting as it does upon statutory implication, must always be in conformity with the scheme of the Act and with the subject-matter of the case. In the application of the concept of fair play there must be real flexibility. There must also have been some real prejudice to the complainant: there is no such thing as a merely technical infringement of natural justice.

The court further supported its view that since no prejudice was caused there was no need to provide any relief as nothing had prevented the individual from having a fair hearing by referring to *Clive Lewis: Judicial Remedies in Public Law*, (1992) p. 290. It then went on to quote Lord Wilberforce in *Malloch v. Aberdeen Corporation*, (1971) 2 All ER 1278—

"A breach of procedure, whether called a failure of natural justice, or an, essential administrative fault, cannot give him a remedy in the courts, unless behind it there is something of substance which has been lost by the failure. The court does not act in vain."

The court concluded this issue by holding that in the light of the aforesaid facts and circumstances it is unable to hold that the impugned order of disqualification was passed by the Speaker in violation of the principles of IC natural justice.

C.A. No. 2904/1993 filed by Ravi S. Naik**Issues**

1. Whether a split in the original MGP had taken place and whether the group of MLAs who have dissociated from the party constitute 1/3rd. of MLAs of original party thereby protecting the appellant Naik under paragraph 3 of the Tenth schedule from disqualification under paragraph 2 of the Tenth schedule.

2. Whether in view of the stay order passed by the High Court on December 14, 1990 in Writ Petition No. 321 of 1990 filed by Bandekar and Chopdekar whereby the operation of the order dated December 13, 1990 regarding disqualification of Bandekar and Chopdekar had been stayed, the Speaker was right in excluding the said two members from the group of Naik, on the ground that they were disqualified.

Issue 1**A. Contentions of Petitioner**

It was contended by the petitioner that on the 24 December, 1990, in the meeting held at Ponda, Goa, there was a split in the original MGP. The meeting was attended, among others, by Office-bearers namely Executive President, Gurudas Malik, Joint Secretary, Avinash Bhonsle, various executive members and workers of Maharashtrawadi Gomantak Party. It was decided that M.G.P. (Ravi Naik Group) under the leadership of Ravi Naik would be constituted. A resolution to that effect was also passed.

Consequently upon the split, the following members of the Legislative Assembly of the original M.G. Party had joined the group representing the M.G.P, (Ravi Naik Group) and constitute the group representing the faction which this arisen as a result of the said split in the original M.G. Party and they are signatures to the declaration to that effect:

1. Ravi S. Naik
2. Ashok T.N. Salgaonkar
3. Shanlcar Salagaonkar
4. Pandurang Raut
5. Vinaykumar Usagaonkar
6. Ratnakar Chopdekar
7. Sanjay Bendekar
8. Dharma Chidabjar.

Furthermore the petitioner contended that the Speaker in his order dated February 15, 1991, has referred to letters dated January 14, 1991 and February 13, 1991 received by him from Dharma Chodankar and that the said letters were not disclosed to Naik earlier and Naik had no opportunity of producing in rebuttal.

B. Order of Speaker on Issue 1

The Speaker, in his order dated February 15, 1991 rejected the contention of the petitioner that there was a split in the original MGP. The Speaker opined that if there was really a split in the party and a separate group of MLAs of old MGP was formed, it was incumbent upon the leader of the group to give information of the split to the Speaker as required by rule 3 of the Disqualification rules in Form-I but no such information had been furnished till the date of the order and that under rule 4 of the Disqualification rules each of the members of the group had to give a certificate to that effect by filing Form III and this also had not been done till date of the order.

The Speaker also mentioned that Dharma Chodankar had intimated to him on January 14, 1991 that Naik and others had obtained his signatures forcibly without his consent and against his will. On February 13, 1991 he had addressed a letter to the Speaker regarding sitting arrangements that he had no connection whatsoever with the Naik group and that he continues to be with the original political party.

As regards the Resolution and the declaration on which reliance was placed by Naik, the Speaker observed that on the reverse of the typed sheet of paper which purports to be a resolution passed on December 24, 1990 there are some signatures and that in the typed portion there are six names of which four are of MLAs including Naik and two are disqualified MLAs and that the name of Dharma Chodankar is not there. The Speaker also observed that if he had been shown the Notice calling the meeting at Ponda showing its exact venue and the time, and the signatures of the persons who attended that meeting and minutes of that meeting there could be some evidence to show that such meeting had been actually held and that in the absence of any such proof the holding of the meeting cannot be accepted. The Speaker was also of the view that not only the split has to be proved but it has to be proved by conforming to the rules and in the face of the doubtful evidence represented by a typed sheet Resolution it could not be accepted and as no information as prescribed by the rules was given if the split in the party was not proved. In his order the Speaker had further stated that he had suggested that Naik should produce the affidavits or the members in person to support his case and he could have brought the six members in person or six affidavits of the erstwhile MGP MLAs who had joined his group after the so called split but he did not produce a single affidavit.

C. Judgment on Issue 1

The Supreme Court observed the paragraph 3 proceeds on the assumption that but for the applicability of the said provision the disqualification under paragraph 2 would be attracted. The burden to prove the requirements of paragraph 2 is on the person who claims that a member has incurred the disqualification and the burden to prove the requirements of paragraph 3 is on the member who claims that there has been a split in his original political party and by virtue of said split the disqualification under paragraph 2 is not attracted. In the present case Naik has not disputed that he has given up his membership of his original political party but he has claimed that there has been a split in the said party. The burden, therefore, lay on Naik to prove that the alleged split satisfies the requirements of paragraph 3. The said requirements are:

- i. The member of a House should make a claim that he and other members of his legislature party constitute the group representing a faction which has arisen as a result of a split in his original party; and
- ii. Such group must consist of not less than one-third of the members of such legislature party.

The Supreme Court then went on to observe that the first requirement was satisfied because Naik has made such a claim. The only question that remained in the opinion of the Supreme Court was whether the second requirement was fulfilled. The total number of members in the legislature party of the MGP (the original political party) was eighteen. In order to fulfil the requirements of paragraph 3 Naik's group should consist of not less than 6 members of the legislature party of the MGP. It may be recalled that Naik had claimed that at the time of split on December 24, 1990 his group consisted of eight members whose signatures are contained in the Declaration, a copy of which was filed with the reply dated February 13, 1991.

The Supreme Court refused to endorse the view of the Speaker that the split had not been proved because no intimation about the split has been given to him in accordance with rules 3 and 4 of the Disqualification Rules.

The court found that both rule 3 and rule 4 had no application in the present case. Rule 4 was inapplicable because the stage for furnishing the required information had passed long back when the members made and subscribed to oath and affirmation after their election in 1989. Rule 3 also comes into play after the split and the failure on the part of the leader of the group that has been constituted as a result of the split does not mean

that there has been no split. As to whether there was a split or not has to be determined by the Speaker on the basis of the material placed before him and not with reference to rule 3 or 4.

The split was sought to be proved by the Declaration dated December 24, 1990 whereby eight MLAs belonging to the MGP declared that they had constituted themselves into a group known as Maharashtra Gomantak Party (Ravi Naik Group). The genuineness of the signatures on the said declaration was not disputed before the Speaker. One of the signatories of Declaration, namely, Dharma Chodankar, had written to the Speaker that his signatures were obtained forcibly. That may have a bearing on the number or members constituting the group. But the fact that a group was constituted is established by the said Declaration.

The Supreme Court overruled the judgment of the High Court and the Speaker and held that the alleged split in the MGP had taken place. This was done on the basis that Bandekar and Chopdekar who were excluded by the Speaker despite the stay order of the High Court could not be excluded.¹ If the above two members are included within the group of Naik then it is not disputed that the number of member in the group was more than one third of the legislature party of MGP. This would be so even if Dharma Chodankar was excluded because the total number of member in the group of Naik would be seven and the number of members of the legislature party of MGP required for the purpose of a split under paragraph 3 of the Tenth Schedule was six.

The court concluded by stating that the order dated February 15, 1991, passed by the Speaker was, therefore, in violation of the constitutional mandate contained in paragraph 3 of the Tenth Schedule to the Constitution and is liable to be quashed on the basis of the law laid down by this Court in the *Kihoto Hollohan case*.

Issue 2

A. Contentions of Petitioner

It has urged on behalf of the petitioner that in view of the stay order passed by the High Court on December 14, 1990 in Writ Petition No. 321 of 1990 filed by Bandekar and Chopdekar whereby the operation of the order dated December 13, 1990 regarding disqualification of Bandekar and Chopdekar had been stayed, the Speaker was not right in excluding the said two members from the group of Naik, on the ground that they were disqualified members of Goa Legislative Assembly.

B. Order of Speaker on Issue 2

The Speaker rejected the contention of the petitioner and in his order, also mentioned that two MLAs of the alleged Naik group had already been disqualified by him. Referring to the contention urged by the advocate appearing for Naik that there was a stay by the High Court against the disqualification of these two MLAs, the Speaker has observed:

"This argument cannot help the disqualified MLAs as stay from the court came after the order of disqualification was issued by me. Besides recently the Parliament has held that the Speaker's order cannot be a subject-matter of court proceedings and his decision is final as far as Tenth Schedule of Constitution of India is concerned."

C. Order of the High Court on Issue 2

The High Court confirmed the view taken by the speaker and rejected Naik's arguments. It was held that it is true that the Speaker in the impugned order held that he *is* not bound by the stay order granted by the High Court as he had already made the disqualification orders earlier to the stay order granted by the High Court. The Speaker indeed further mentioned that recently the Parliament has held that the Speaker's orders cannot be subject-matter of Court proceedings and his decision is final so far as the Tenth Schedule of the Constitution of India is concerned. The fact remains that when the Speaker made the orders of disqualification on 13th December, 1990 the Division Bench had stayed the same on 14th December, 1990 in the petition filed by Bandekar and Chopdekar. The conclusions in *Kihoto's case* were pronounced by the Supreme Court in November, 1992 whereby Para 7 of the Tenth Schedule ousting the jurisdiction of the Courts were held to be invalid and *ultra vires* the Constitution.

The High Court went onto hold that the Speaker clearly mentioned that the decision rendered by the Speaker under the Tenth Schedule disqualifying a Member cannot be a subject-matter of Court proceedings. Admittedly on the date on which he made the present impugned order, Para 7 of the Tenth Schedule was not held invalid by the Apex Court and the invalidity came much later. On his interpretation of Paras 6 and 7 of the Tenth Schedule, the Speaker hold that the stay order granted by a Division Bench of this Court is not binding upon him. In such circumstances, it cannot be held that the action of the Speaker was perverse or *mala fide*. Had it been a fact that the Speaker was to make such order after the pronouncement or the conclusion in *Kihoto's case*, *i.e.*, after November, 1991, the story would have been different. The High Court also rejected the argument that propriety demanded that the Speaker should have respected the order of the High Court but nothing

turns on the same as by this Judgment the disqualification of Bandekar and Chopdekar is upheld which takes effect as from November, 1990.

D. Judgment on Issue 2

The Supreme Court reversed the order of the High Court and C.A. No. 2904 of 1993 filed by Naik was allowed. The order dated February 15, 1991 passed by the Speaker, Goa Legislative Assembly declaring the Naik as disqualified for being a member of the Goa Legislative Assembly was quashed.

The effect of the stay of the operation of the order of disqualification dated December 13, 1990 was that with effect from December 14, 1990 the Declaration that Bandekar and Chopdekar were disqualified from 'being members of Goa Legislative Assembly under order dated December 13, 1991 was not operative and on December 24, 1990, the date of the alleged split, it could not be said that they were not member of Goa Legislative Assembly. One of the reasons given by the Speaker for not giving effect to the stay order passed by the High Court on December 14, 1990, was that the said order came after the order of disqualification was issued by him. The High Court rejected this view on the ground that the said order was passed in a writ petition challenging the validity of the order dated December 13, 1990 passed by the Speaker hence it had to come after the order of disqualification was issued by The Speaker.

The High Court also rejected other reason given by the Speaker which was that Parliament had held that the Speaker's order cannot be a subject-matter of court proceedings and his decision *is final as far as* Tenth Schedule of the Constitution is concerned. The said reason was found to be unsustainable in law. As to whether the order of the Speaker could be a subject-matter of court proceedings and whether his decision was final were questions involving the interpretation of the provisions contained in Tenth Schedule to the Constitution. On the date of the passing of the stay order dated December 14, 1990, the said questions were pending consideration before this Court. In the absence of an authoritative pronouncement by this Court the stay order passed by the High Court could not be ignored by the Speaker on the view that his order could not be a subject-matter of court proceedings and his decision was final. It is settled law that an order, even though interim in nature, is binding till it is set aside by a competent court and it cannot be ignored on the ground that the Court which passed the order had no jurisdiction to pass the same. Moreover the stay order was passed by the High Court which is a Superior Court of Record and it has been held in *Special Reference* No. 1 of 1964, (1965) 1 SCR 413 that in the case of a superior Court of Record, it is for the court to consider whether any matter falls within its

jurisdiction or not. Unlike a court of limited jurisdiction, the superior Court is entitled to determine for itself questions about its own jurisdiction.

The said question relating to the jurisdiction of the High Court to entertain the writ petitions challenging the order of the Speaker now stands concluded by the judgment of this Court in *Kihoto Hollohan* case wherein the provisions of paragraph 7 of the Tenth Schedule have been held to be unconstitutional and paragraph 6 has been construed and it has been held that the Speaker, while passing an order in exercise of his powers under sub-paragraph (1) of paragraph 6 of the Tenth Schedule functions as a Tribunal and the order passed by him is subject to judicial review under articles 32, 136, 226 and 227 of the Constitution.

This would mean that the Speaker was bound by the stay order passed by the High Court on December 14, 1990 and any action taken by him in disregard of the said stay order was a nullity. In the instant case the Speaker, in passing the order dated February 15, 1991 relating to disqualification, treated Bandekar and Chopdekar as disqualified members. This action of the Speaker was in disregard of the stay order dated December 14, 1990 passed by the Bombay High Court. The order of the Speaker was thus nullity.

Analysis and Comment

Goa with a 40 member unicameral legislature is not just India's smallest state in terms of area but is also politically the most volatile in terms of coalitions. Politics of the state is witness to never ending vacillations of MLAs between parties and of parties themselves with the latter changing their coalition partners rather frequently. Goa has thus been a frequent user of anti- defection law since its inception and imposition of President's rule has also often been resorted to too often.

The present case was a testament of Goa politics and its fickle coalitions. The Supreme Court expounded the 'voluntarily given up membership' clause which attracts defection under the Tenth Schedule. It laid down the scope of this clause to be much wider than 'resignation'. A person may voluntarily give up the membership by his conduct, association or interviews. At times the place he occupies in the House may indicate that the person chooses not to be associated with his political party. Thus no formal resignation is necessary.

Quite significantly, the judgment lays down three propositions. One of these propositions regarding splits is now of little consequence as paragraph 3 of the Tenth Schedule has been repealed. The second proposition wherein the Supreme Court rejected

the contention that disqualification rules were part of the constitutional mandate is rather well-formulated and firmly establishes that the Constitution is superior and not subordinate to any rules framed under it. It would be a grave folly to equate the Constitution which is the reservoir of all laws to any rules framed under it.

The third proposition was regarding principles of natural justice. It is significant that a well-known exception to the application of principles of natural justice was accepted by the Supreme Court. The approach was that the '*court does not act in vain*' or in other words if compliance with natural justice would have made no real difference then it cannot give the petitioner a remedy even if there is a procedural breach. The court without stating in express terms appears to have relied on the *empty formality* theory and *substantial compliance* theory. The court observed that since the appellants in the instant case had not refuted the allegations when given the opportunity therefore, they cannot now seek protection under principles of natural justice. They were given an opportunity to refute the allegations themselves and they chose not to and thus principles of natural justice stand substantially complied with and any further remedy would be an empty formality and would accomplish nothing.

*****

**III. G. Viswanathan v. Speaker, Tamil Nadu
Legislative Assembly,
AIR 1996 Sc 1060: (1996) 2 SCC 353
Decided On: 24-1-1996**

Hon'ble Judges: A. M. Ahmadi, C.J.I, and K. S. Paripoornan J.

Facts - List of Dates:

- 8-3-1994   Viswanathan (petitioner) was elected from Arcot Legislative Assembly constituency whereas Azhagu Thirunavukkarasu was elected from Orathanadu constituency. Both of them were expelled from AIADMK party.
- 6-3-1994   Speaker of Tamil Nadu Legislative Assembly (for short 'Assembly') declared the two petitioners as 'unattached' members of the Assembly.
- 6-3-1995   Secretary Legislative Assembly issued a notice under section 7 of the Tamil Nadu Assembly (Disqualification on Ground of Defections) Rules, 1986, and called for the comments of the appellants.
- 20-4-1995   The petitioners filed writ petition Nos. 6331 and 6332/95 and CMPs in response to the order of the Speaker dated 20th April, 1995.
- 26-4-1995   The learned Single Judge vacated the injunction by his order and dismissed the CMPs upholding the decision of the speaker.
- 29-7-1995   **Impugned Order**
- A Division Bench of the High Court noticing that the Writ Appeals and the Writ Petitions raised the same issues, heard them together and disposed them of by a common judgment whereby the decision of the Speaker was upheld.

Factual Summary: The petitioners were two members of the Tamil Nadu Legislative Assembly elected in the general elections held in 1991. Both of them were candidates set up by All India Anna Dravida Munnetra Khazhagam (for short 'AIADMK'). Viswanathan was elected from Arcot Legislative Assembly constituency whereas Azhagu Thirunavukkarasu was elected

from Orathanadu constituency. Both of them were expelled from AIADMK party on January 8, 1994.

On March 16, 1994 the Speaker of Tamil Nadu Legislative Assembly declared the two appellants as 'unattached' members of the Assembly. Enclosing certain papers and other documents one Subburethinam, Member of the Assembly, informed the Speaker that both the appellants have joined another (new) party called Maru Malarchi Dravida Munnetra Khazhagam ('MDMK' for short) and hence they should, as per the provisions of law, be disqualified from the membership of the Assembly. On March 6, 1995 the Secretary Legislative Assembly issued a notice under section 7 of the Tamil Nadu Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986, and called for the comments of the appellants on the representation made by Subburethinam to disqualify them, hence the Writ Petition

Contentions of the parties:

Petitioners:

A. That the petitioners contended that Paragraph 2(a) of the Tenth Schedule of the Constitution comes into play only to disqualify a member who voluntarily gives up his membership of the political party that had set him up as a candidate, and not when he is expelled from the party and declared "unattached" i.e., not belonging to any political party.

B. That paragraph 2(a) will apply only when a member himself of his own volition gives up his membership of the party. Any member thrown out or expelled from the party that had set him up as a candidate will not fall within the mischief of paragraph 2(a).

C. That by expulsion, the member thrown out will 'cease' to be a member of the party that set him up as a candidate and even if he joins another party thereafter, it will not be a case of 'voluntarily' giving up his membership of the political party that had set him up as a candidate for the election.

Respondents:

The respondents submitted (A) that the Tenth Schedule of the Constitution should be

interpreted strictly, and keeping in view the mischief sought to be prevented by enacting the law, it is evident that though expulsion by the political party that had set up a person as a candidate by itself may not attract paragraph 2(1)(a), the further act of his joining another party amounts to 'voluntarily giving up' the membership of the political party that had set him up as a candidate, and (B) that the deeming provision contained in the explanation should be given full effect and in the light of the finding that the appellants had joined another political party, the High Court was justified in confirming the conclusion of the Speaker that the appellants had voluntarily given up their membership of the political party that had set them up as candidates and had thereby incurred the disqualification for being members of the Assembly under article 191(2) of the Constitution read with clause (a) of subparagraph (1) of paragraph 2 of the Tenth Schedule.

Issue :

Whether a member of a House, belonging to a political party, becomes disqualified for having voluntarily given up his membership of such political party on his joining another political party after his expulsion from the former under paragraph 2 of the Tenth Schedule and in this respect what is the scope of the legal fiction or deeming clause as under 2(1) a of the 10th Schedule?

Judgment :

The Supreme Court commenced its discussion by stating that to have a proper understating of this issue a reference to the legislative background can be useful. After referring to the same the court opined that the scope of the legal fiction enacted in explanation (a) to paragraph 2(1) of the Tenth Schedule assumes importance in this context. By the decision of the Court it is fairly well settled that a deeming provision is an admission of the non-existence of the fact deemed. The Legislature is competent to enact a deeming provision for the purpose of assuming the existence of a fact which does not even exist. It means that the Courts must assume that such a state of affairs exists as real, and should imagine as real the consequences and incidents which inevitably flow there from, and give effect to the same. The deeming provision may be intended to enlarge the meaning of a particular word or to include matters which otherwise may or may not fall within the main provision. The court relied upon law laid down in this regard in *East End Dwellings Co. Ltd.* case. Legislature can introduce a statutory fiction and courts have to proceed on the assumption that such state of affairs exists on the relevant date. In this connection, the court was reminded of what was said by *Lord Asquith* in the case of *East End Dwellings Co. Ltd.* that when one is bidden to treat an imaginary state of affairs as real,

he must surely, unless, prohibited from doing so, also imagine as real the consequences and incidents which inevitably have flowed from it. One must not permit his "imagination to boggle" when it comes to the inevitable corollaries of that state of affairs.

Thereafter the court opined that it appeared that since the explanation to paragraph 2(1) of the Tenth Schedule provides that an elected member of a House shall be deemed to belong to the political party, if any, by which he was set up as a candidate for election as such member, such person so set up as a candidate and elected as a member, shall continue to belong to that party. Even if such a member is thrown out or expelled from the party, for the purposes of the Tenth Schedule he will not cease to be a member of the political party that had set him up as a candidate for the election. He will continue to belong to that political party even if he is treated as 'unattached'.

The further question is when does a person voluntarily give up his membership of such political party, as provided in paragraph 2(1)(a)? The act of voluntarily giving up the membership of the political party may be either express or implied. When a person who has been thrown out or expelled from the party which set him up as a candidate and got elected, joins another (new) party, it will certainly amount to his voluntarily giving up the membership of the political party which had set him up as a candidate for election as such member.

The Supreme Court was of the view that labeling of a member as 'unattached' finds no place nor has any recognition in the Tenth Schedule. Furthermore, the classification of the members in the Tenth Schedule proceeds only on the manner of their entry into the House -

1. One who has been elected on his being set up by a political party as a candidate for election as such member;
2. One who has been elected as a member otherwise than as a candidate set up by any political party-usually, referred to as an 'independent' candidate in an election; and
3. One who has been nominated.

The categories mentioned are exhaustive. According to the bench it is impermissible to invent a new category or clause other than the one envisaged or provided in the Tenth Schedule of the Constitution. If a person belonging to a political party that had set him up as a candidate, gets elected to the House and thereafter joins another political party for whatever reasons, either because of his expulsion from the party or otherwise, he voluntarily gives up his membership of the political party and incurs the disqualification. Being treated as 'unattached' is a matter of mere convenience outside the Tenth Schedule and does not

alter the fact to be assumed under the explanation to paragraph 2(1). Such an arrangement and labeling has no legal bearing so far as the Tenth Schedule is concerned. If the contention urged on behalf of the petitioner is accepted it will defeat the very purpose for which the Tenth Schedule came to be introduced and would fail to suppress the mischief, namely, breach of faith of the electorate. The court was therefore, of the opinion that the deeming fiction must be given full effect for otherwise the expelled member would escape the rigour of the law which was intended to curb the evil of defections which had polluted our democratic polity.

The court also held that paragraph 1(b) cannot be read in isolation. It should be read along with paragraphs 2, 3 and 4. Paragraph 1(b) in referring to the Legislative Party in relation to a member of a House belonging to any political party, refers to the provisions of paragraphs 2, 3 and 4, as the case may be, to mean the group consisting of all members of that House for the time being belonging to that political party in accordance with the said provisions, namely, paragraphs 2, 3 and 4, as the case may be. Paragraph 2(1) read with the explanation clearly points out that an elected member shall continue to belong to that political party by which he was set up as a candidate for election as such member. This is so notwithstanding that he was thrown out or expelled from that party. That is a matter between the member and his party and has nothing to do so far as deeming clause in the Tenth Schedule is concerned. The action of a political party *qua* its member has no significance and cannot impinge on the fiction of law under the Tenth Schedule.

On the facts of the case the Supreme Court too upheld the order of the Speaker and refused to interfere rejecting all contentions of the respondent and went on to hold that—

"If he on his own volition joins another political party, as the appellants did in the present case, he must be taken to have acquired the membership of another political party by abandoning the political party to which he belonged or must be deemed to have belonged under the explanation to paragraph 2(1) of the Tenth Schedule. Of course, courts would insist on evidence which is positive, reliable and unequivocal."

Ratio:

That since the explanation to paragraph 2(1) of the Tenth Schedule provides that an elected member of a House shall be deemed to belong to the political party, if any, by which he was set up as a candidate for election as such member, such person so set up as a candidate and elected as a member, shall continue to belong to that party. Even if such a member is thrown out or expelled from the party, for the purposes of the Tenth Schedule he

will not cease to be a member of the political party that had set him up as a candidate for the election. He will continue to belong to that political party even if he is treated as 'unattached'. Being treated as 'unattached' is a matter of mere convenience outside the Tenth Schedule and does not alter the fact to be assumed under the explanation to paragraph 2(1). Such an arrangement and labeling has no legal bearing so far as the Tenth Schedule is concerned.

When a person who has been thrown out or expelled from the party which set him up as a candidate and got elected, joins another (new) party, it will certainly amount to his voluntarily giving up the membership of the political party which had set him up as a candidate for election as such member.

*****

IV. Jagdambika Pal v. Union of India

JT 1998 (4) SC 319: RLW 1999 (1) SC 1: 1998 (2) SCALE 83

A Special Leave Petition was filed by the petitioner challenging an order of the High Court appointing person "X" as the Chief Minister claiming that it was not done in a democratic manner. The Hon'ble Supreme Court however upheld the order of the High Court stating that the Floor Test was done in the house in an orderly and democratic fashion and that, there stood a clear majority in favour of Person "X".

Decided On: 27-2-1998

Hon'ble Judges: M.M. Punchhi, CR, S.C. Agrawal J. and K.T. Thomas J.

Facts - List of Dates:

24-2-1998	Composite floor test for Chief Ministership takes place in the U.P. Assembly. 225 votes were secured by Kalyan Singh and 196 votes by Jagdambika Pal, claimants in rivalry to the Chief Ministership of the State.
25-2-1998	Speaker disqualifies 12 members under Anti-Defection Law—Withholds result and thus his conduct is heavily criticized.

Special Leave Petition filed challenging Order of High Court putting Kalyan Singh in position of Chief Minister and the Speaker's action in disqualifying 12 members under Anti-Defection law questioned.

Contentions of Petitioner:

- A. The petitioners contend that the floor test of the house was not done in an orderly and democratic manner in strict compliance with the order of the High Court.
- B. The petitioners also question the conduct of the Speaker as violative of the 10th Schedule as he withholds his verdict in the disqualification case of 12 members.

Judgement / Ratio

The Supreme Court was informed through the statements made at the Bar as also through the fax communication from the Speaker, U.P. Assembly that the composite floor-

test, in strict compliance of Supreme Court order dated February 24, 1998 did take place orderly and peacefully and as a result thereof 225 votes were secured by Kalyan Singh and 196 votes by Jagdambika Pal, claimants in rivalry to the Chief Ministership of the State.

The Supreme Court observed that Conduct of the Speaker in one respect had been severely criticized in his withholding verdict in the disqualification case of 12 members under the Anti-Defection Law, despite the fact that he had concluded the hearing on February 25, 1998 raising pursuant expectations which stand belied. The Supreme Court reserved comment thereon in view of the wide margin of the votes gathered. Even when those 12 members were taken to have voted in favour of Kalyan Singh, their votes when subtracted from those polled still left him to be the one having majority in the House. Correspondingly, those 12 votes do not go to Jagdambika Pal who would still be in minority. Thus the court did not go into this aspect any further.

The Supreme Court made the interim order of the High Court putting Kalyan Singh in the place of Chief Minister absolute subject to the democratic process in the following terms –

"In view of these developments, the impugned interim order of the High Court in putting Shri Kalyan Singh in position as Chief Minister should be and is, hereby, made absolute subject of-course to democratic process. Shri Kalyan Singh had at a point of time offered to the Governor facing floor-test which was declined. On his dismissal his rival on being sworn in as the Chief Minister was required to undergo the floor-test in a time frame. We have facilitated both in one go. Both have had their measure of strength. In these circumstances, keeping any attendant issues alive in the form of the writ petition before the High Court would now be not conducive to political peace and tranquility, as also overall harmony.

Analysis and Comment

The judgment is significant inasmuch as it upheld and legitimatised the election of the Chief Minister by the House on its floor. In fact, it would be most advisable in all situations of hung Houses for the Governors, to send messages to the Houses concerned to elect their leaders who may then be appointed Chief Ministers.

*****

पक्षांतर बंदी कायद्यासंबंधी दाखल केलेल्या वेगवेगळ्या याचिकासंदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयातील ठळक बाबी पुढीलप्रमाणे :-

माननीय सर्वोच्च न्यायालयास असे आढळून आले की, पक्षांतर बंदी कायद्याचे विधेयक संमत होत असण्याच्या प्रक्रियेत कायदेशीर त्रुटी राहिल्या आहेत. जसे की, माननीय राष्ट्रपतींची संमती मिळण्यासाठी सादर करावयाच्या संविधान विशोधन विधेयकास आवश्यक तेवढ्या संख्येच्या राज्य विधानसभांचे अनुसमर्थन प्राप्त झाले नव्हते. तसेच १० व्या अनुसूची अंतर्गत काम करीत असतांना अध्यक्षाना त्यांच्यापुढे उपस्थित केलेल्या मुद्द्याचे जसे की सदस्य अपात्र झाला आहे किंवा नाही हे ठरविण्याची प्रक्रिया ही सभागृहाच्या कामकाजाचा भाग समजली जाऊ शकणार नाही आणि म्हणून तो न्यायिक अधिकारीतेच्या कक्षेत येईल. त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाने १० व्या अनुसूचीतील न्यायालयाच्या अधिकारीतेस आडकाठी करणारा परिच्छेद -७ रद्दबातल ठरविला आणि असे घोषित केले की, पक्षांतर बंदी कायद्याअंतर्गत काम करीत असतांना अध्यक्ष यांची स्थिती ही एखाद्या न्यायाधिकरणा (ट्रिब्युनल) सारखी असते आणि ज्या प्रकारे न्यायधिकरणाच्या निर्णयाचे न्यायिक पुनर्विलोकन होऊ शकते त्याप्रमाणे अध्यक्षांच्या निर्णयांबाबत सुद्धा तोच नियम लागू होईल.

वरील याचिकेच्या संदर्भात सुनावणीच्या वेळेस उपस्थित केलेल्या वेगवेगळ्या मुद्द्यांच्या आणि युक्तिवादांच्या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने खालीलप्रमाणे मत प्रदर्शन केले.

(१) संविधानाच्या १० व्या अनुसूचितील परिच्छेद-२ हा वैध असून त्यातील तरतुदी अन्वये संसदेच्या आणि राज्य विधानमंडळाच्या सदस्यांच्या कुठल्याही लोकशाही हक्कांवर गदा येत नाही. त्याचप्रमाणे त्याद्वारे सदस्यांच्या भाषण स्वातंत्र्याचे, मत स्वातंत्र्याचे कुठल्याही प्रकारे उल्लंघन होत नाही.

परिच्छेद -२ मध्ये असलेल्या तरतुदीमध्ये संविधानाच्या अनुच्छेद १०५ व १९४ मध्ये दिलेल्या कुठल्याही हक्काचे अथवा स्वातंत्र्याचा संकोच होत नाही.

या तरतुदी हितावह असून त्यांचा उद्देश अनितीने आणि दुराचाराने प्रेरित झालेल्या राजकीय पक्षांतरावर निर्बंध घालून भारतीय संसदीय लोकशाहीची संरचना मजबूत करणे असा आहे. १० व्या अनुसूचीतील ७ वा परिच्छेद जरी काढून टाकला तरी या अनुसूचीतील इतर तरतुदी या संविधानातील मूळ चौकटीचे उल्लंघन करतात, कारण त्या निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींच्या लोकशाही हक्कांवर गदा आणतात व त्या अन्वये संसदीय लोकशाहीच्या तत्वाचे उल्लंघन करतात. असा जो युक्तिवाद याचिकेमध्ये उपस्थित केलेला आहे तो चुकीचा असल्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाने फेटाळून लावला.

(२) संविधान (बावन्नावे विशोधन) अधिनियम, १९८५ हा अधिनियम करण्यामागील पार्श्वभूमी व तात्त्विक भूमिका विचारात घेता असे दिसून येते की, या कायद्यान्वये भारतीय संविधानात १० व्या अनुसूचीचा समावेश करण्यात आलेला आहे आणि १० व्या अनुसूचितील परिच्छेद-७ च्या तरतुदी या भारतीय संविधानातील अनुच्छेद १३६, २२६ आणि २२७ यांच्या परिणामकारितेस व क्रियान्वयात बदल घडून आणत असल्यामुळे भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३६८ च्या खंड (२) मधील तरतुदीन्वये या

संविधानाच्या ५२ व्या विशोधनाचे राज्यातील विधानसभांनी आवश्यक त्या संख्येने अनुसमर्थन करणे आवश्यक होते.

(३) दुराचारी आणि अनैतिक स्वरूपाच्या राजकीय पक्षांतराच्या रोगावर उपाय करण्यासाठी १० व्या अनुसूचीमध्ये समाविष्ट केलेल्या मुख्य तरतुदीपेक्षा १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद-७ मध्ये असलेल्या तरतुदी या स्वतंत्र असून वेगळ्या आहेत. आणि म्हणून परिच्छेद-७ हा वेगळा करता येईल. १० व्या अनुसूचीतील उरलेल्या तरतुदी या परिच्छेद-७ पेक्षा वेगळ्या व स्वतंत्र असल्यामुळे व परिपूर्ण असल्यामुळे त्या व्यवहार्य आहेत आणि परिच्छेद-७ संबंदात दिलेल्या निर्णयामुळे त्या तरतुदी खंडित होणार नाहीत.

१० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद-६ (१) अन्वये अध्यक्ष/सभापती यांच्या निर्णयास अंतिमता देण्याची तरतूद केलेली आहे. परंतु संविधानाने दिलेल्या महादेशाचे (मॅनडेट) उल्लंघन होत असेल, असद्भावपूर्वक कारवाई असेल, नैसर्गिक न्यायाच्या नियमांचे पालन होत नसेल व कायदयातील तरतुदींचा विपर्यास होत असेल तर त्या संबंदात भारतीय संविधानातील अनुच्छेद-१३६, २२६ व २२७ अन्वये न्यायिक पुनर्विलोकनाची जी व्यवस्था केलेली आहे ती, १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद-६ (१) मध्ये अंतर्भूत केलेल्या संविधिक अंतिमतेची तरतूद करून नाहीशी करता येणार नाही. केशवसिंह यांच्या प्रकरणामध्ये (विशेष संदर्भ क्र.१ (१९६५) (१) एस.सी.आर. ४१३) स्पष्ट केल्याप्रमाणे ज्याप्रमाणे भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १२२ (१) व २१२ (१) मध्ये संसदेच्या किंवा राज्य विधानमंडळाच्या कामकाजाच्या कार्यपद्धतीत एखादी नियमबाह्य गोष्ट घडल्यास त्याच्या विधिराह्यतेबाबत सदरहू अनुच्छेदाद्वारे जे संरक्षण प्रदान केलेले आहे त्याच धर्तीवर १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद-६ (२) मध्ये केलेल्या मानीव तरतुदीबाबत संरक्षण अथवा सूट मिळेल. सदरहू मानीव तरतुदीत वापरलेल्या शब्द रचनेचा मथितार्थ लक्षात घेता "संसदेतील कामकाज हाते असे मानले जाईल" किंवा "राज्य विधानमंडळातील कामकाज होते असे मानले जाईल" या पुरताच या संकल्पनेचा अर्थ मर्यादित केला गेला आहे. १० व्या अनुसूची अंतर्गत काम करीत असताना व आपले अधिकार वापरत असताना अध्यक्ष/सभापती, न्यायाधिकरणप्रमाणे, १० व्या अनुसूचीखाली असलेले सदस्याचे हक्क व त्यांच्यावर असलेली बंधने याबाबतीत अभिनिर्णय करीत असतात आणि त्यामुळे त्यांनी दिलेले निर्णय हे न्यायिक पुनर्विलोकनाच्या प्रभावाखाली येतात, असे असले तरी, १० व्या अनुसूचीत केलेल्या संविधानिक योजनेनुसार अध्यक्ष/सभापतींनी दिलेल्या निर्णयापूर्वीचा कुठलाही टप्पा हा न्यायिक पुनर्विलोकनांतर्गत येणार नाही. संविधानातील तरतुदींचा उद्देश लक्षात घेता आणि न्यायिक अभिनिर्णय देण्याच्या शक्तीचे स्वरूप बधता कुठल्याही होऊ घातलेल्या गोष्टीवर कारवाई करणे अनुज्ञेय नाही. परंतु अपवादात्मक परिस्थितीत जसे की, वादकालीन निरर्हता किंवा निलंबनाची प्रकरणे असतील की ज्या मध्ये अतिशय गंभीर, तात्काळ आणि अप्रत्यावर्ती होणाऱ्या परिणामांच्या वेळेस न्यायालयाचा वादकालीन हस्तक्षेप अनुज्ञेय आहे. या महान पदाच्या उच्च परंपरा लक्षात घेता असे म्हणणे अयोग्य होईल की, त्यांना अशाप्रकारची अधिकारीता दिल्यामुळे लोकशाहीच्या मुलतत्त्वांचे उल्लंघन होईल व तसे करणे बेकायदेशीर होईल. कारण केवळ काही अध्यक्षांनी या उच्च पदांच्या परंपरांना साजेशी अशी जबाबदारी पार पाडलेली नाही म्हणून अशा प्रकारे माननीय अध्यक्षांच्या उच्च पदाविषयी अविश्वास व्यक्त करणे अयोग्य ठरेल. उलटपक्षी संसदीय लोकशाहीमध्ये अध्यक्ष व सभापतीचे स्थान महत्त्वपूर्ण व

मोक्याचे असून ते सभागृहाच्या विशेषाधिकार व हितसंबंधाचे रक्षणकर्ते आहेत. साहजिकच त्यादृष्टीने खूप महत्त्वपूर्ण निर्णय घेण्याची त्यांच्याकडून अपेक्षा आहे, आणि त्यामुळे १० व्या अनुसूची अंतर्गत प्रकरणाचे निर्णय देण्याची त्यांच्यावर टाकलेली जबाबदारी ही सर्वथा योग्य अशी असून त्यांचेकडून "राजकीय पक्षपात" होण्याचा संभव नसून ते त्यांच्या पदाला व प्रतिष्ठेला साजेसे वर्तन करीत आले आहेत व करतील.

१० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद-२ (१) (ख) मध्ये उल्लेखित "कोणताही निदेश" या शब्दांचा अर्थ लावताना १० व्या अनुसूचीतील इतर तरतुदी आणि उद्देश व कारणे यांच्याशी सुसंगत होईल अशा तऱ्हेने लावणे आवश्यक आहे. सदरहू उद्देश व कारणे त्यांचा अन्वयार्थ लावण्याच्या सीमा निर्धारित करतात. या शब्दांचा विस्तृत अन्वयार्थ लावण्याचे कुठलेही कायदेशीर समर्थन होऊ शकत नाही. परिच्छेद-२ (१) (ख) अन्वये निर्धारित केलेल्या निरर्हतेचा अर्थ लावतांना अशी काळजी घेतली पाहिजे की, त्या अन्वये सदस्यांच्या भाषण स्वातंत्र्यावर अयोग्य बंधने येता कामा नये. संविधान सुधारणेचा मूळ उद्देश म्हणजे कोणत्याही पदाची लालसा, आमिष अथवा प्रलोभने यामुळे घडून येणाऱ्या राजकीय पक्षांतरावर बंधन घालणे हा उद्देश लक्षात ठेऊन त्यानुसार परिच्छेद-२ (१) (ख) मधील तरतुदीचा अन्वयार्थ मर्यादित ठेवला तरच हे शक्य होईल. एखाद्या राजकीय पक्षाने त्यांच्या सदस्यांना जर निदेश दिले असतील व अशा निदेशाचे उल्लंघन केल्यास परिच्छेद-२ (१) (ख) अन्वये तो सदस्य निरर्हतेस पात्र ठरू शकेल. सरकारवर विश्वास व्यक्त करणाऱ्या ठरावाच्या बाजूने किंवा सरकारवर अविश्वास व्यक्त करणाऱ्या ठरावाच्या विरुद्ध मतदान करणाऱ्या संबंधात किंवा एखाद्या राजकीय पक्षाने आपली जी ध्येय-धोरणे व कार्यक्रम घेऊन मतदारांना सामोरे गेला असेल अशा ध्येय-धोरणाच्या किंवा कार्यक्रमाच्या संदर्भात जर एखादा ठराव विचाराधीन असेल तर अशा ठरावावर मतदान करण्यासंबंधापुरतेच सदस्यांना दिलेले निदेश हे मर्यादित असावेत.

ज्या वेळेस एखादा प्रकरणात पक्षात फूट पडली आहे किंवा नाही हे तपासावे लागेल त्या वेळेस त्या विशिष्ट प्रकरणातील वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन "पक्ष फूट" या शब्दाचा अर्थ लावावा लागेल. अशा प्रकरणामध्ये कुठल्याही प्रकारचे भविष्यकथन गृहित धरणात येऊ नये. निरर्हतेस पात्र ठरल्यास त्याचे होणारे परिणाम लक्षात घेता, जसे की, सभागृहाची सदस्यत्वता संपुष्टात येणे. त्यामुळे ज्या निदेशाचे किंवा पक्षादेशाचे (व्हीप) उल्लंघन केल्यास परिच्छेद-२ (१) (ख) अन्वये तो निरर्हतेस पात्र होऊ शकेल, अशा पक्षादेशामध्ये किंवा निदेशामध्ये स्पष्टपणे असे दर्शविण्यात यावे की, एखाद्या सदस्याने त्या पक्षादेशाच्या विरुद्ध किंवा निदेशाविरुद्ध जाऊन मतदान केले किंवा मतदान करण्याचे वर्जिले तर तो सदस्य १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद- (१) (ख) अन्वये निरर्हतेस पात्र होईल. जेणेकरून संबंधित सदस्यास त्याने पक्षादेशाच्या विरुद्ध जाऊन किंवा निदेशाविरुद्ध जाऊन मतदान केल्यास अथवा मतदान करण्याचे वर्जिल्यास त्याच्या या कृतीमुळे होणाऱ्या संभाव्य परिणामाबाबत त्याला त्याची पूर्वकल्पना येऊ शकेल. पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठातील दोन न्यायमूर्तींनी दिलेल्या अल्पमत न्याय-निर्णयात खालील मुद्दे मांडण्यात आले होते.

(१) राज्य विधानमंडळाच्या अनुसमर्थनाच्या अभावामुळे संविधान (५२ वे) विशोधन अधिनियम १९८५ यातील फक्त परिच्छेद-७ हाच नव्हे तर संपूर्ण अधिनियम हा असंविधानिक ठरतो.

(२) सदस्यांच्या निरहतेबाबतीतील प्रकरणांमध्ये अभिनिर्णय करण्याची जबाबदारी ही अध्यक्षकडे सुपूर्द न करता सभागृहाबाहेरील एखाद्या स्वतंत्र यंत्रणेकडे सोपवावयास हवी होती, कारण सभागृहातील बहुमतावर अध्यक्षांचे त्यांच्या पदावर राहणे अवलंबून असते.

या दुरुस्तीच्या धर्तीवरच महाराष्ट्र सरकारने १९८६ व १९८७ मध्ये दोन कायदे अंमलात आणले. घटनेच्या अनुच्छेद १०२ (२) आणि १९१ (२) अन्वये पक्षांतराच्या कारणावरून निरह होण्यासंबंधी उपबंध व नियम आणि महाराष्ट्र लोकल अथॉरिटी मॅम्बर्स डिसक्वॉलिफिकेशन ॲक्ट, १९८६ करून स्थानिक स्वराज्य संस्था व नगर पालिका या संस्थांच्या सभासदांच्या संदर्भात पक्षांतर बंदी कायदा तयार केला. घटनेच्या कलम १०२ (१) अन्वये लोकसभेचे सभासद म्हणून निवडून येण्यासाठी आणि निवडून आल्यानंतर सदस्य केव्हा अपात्र ठरेल या बाबतची तरतूद आहे, तशीच तरतूद घटनेच्या अनुच्छेद १९१ मध्ये राज्य विधानमंडळाच्या सभासदांसंबंधीची आहे. सन १९८५ मध्ये हा कायदा करण्यात आला त्या वेळी विरोधी पक्षांनी या कायद्यातील तरतुदी लोकशाही विरोधी असल्याचे आक्षेप घेण्यात आले. त्यावेळी त्यांनी असे मत प्रकट केले की, "केवळ कायद्याच्या आधारे या रोगाचा नायनाट होऊ शकतो हे कदापिही शक्य नाही." जगातील इतर कोणत्याही लोकशाही मध्ये अशाप्रकारच्या ठोस कायद्याची तरतूद नाही. व्यक्तिगत स्वार्थ किंवा सत्तालोलुपता या कारणास्तव पक्षांतर करणाऱ्यां "आयाराम-गयाराम" रोखण्यासाठी राजकीय आणि जनमताचा रेटा यांचीच आवश्यकता आहे. त्यानंतर कायद्यातील कलम ७ ला पंजाब प्रांताचे तत्कालिन मुख्यमंत्री श्री. बादल यांनी पंजाब आणि हरीयाणातील उच्च न्यायालयात आव्हान दिले व न्यायालयाने हे कलम घटनाबाह्य असल्याचा निर्णय दिला. त्याचबरोबर ५२ वी घटना दुरुस्ती (पक्षांतर बंदीची तरतूद १० व्या परिशिष्टामध्ये मांडणे) हा वैध ठरणारा ऐतिहासिक निर्णयसुद्धा दिला.

त्यासंबंधीची पार्श्वभूमी अशी की, सदरहू कायद्यान्वये अपात्र ठरविण्याचे अधिकार अध्यक्षांना दिले असून पक्षांतर करणाऱ्या आमदारांना अपात्र ठरविले जाण्याचा धोका लक्षात घेऊन ज्यावेळी पंजाब राज्यातील अध्यक्षांनी बादल पक्षाच्या आमदारांना अपात्र का ठरवू नये ? अशा "कारणे दाखवा" नोटीसा काढल्या. त्या वेळेला सदरहू नोटीसीला पंजाब व हरीयाणा उच्च न्यायालयात आव्हान दिले गेले. त्याच बरोबर त्या वेळी सदरहू कायद्याला राज्यांनी मान्यता दिलेली नसल्याने तो लोकशाहीची पायमल्ली करणारा असल्याने या मुद्याबाबत खुद्द कायद्याच्या वैधतेबाबतही आव्हान दिले गेले. या खेरीज सदर कायद्याच्या बाबत न्यायालयीन फेर तपासणीला वाव ठेवला नाही, यालाही आव्हान दिले. त्या संदर्भात असा मुद्दा मांडण्यात आला की, न्यायालयीन फेरतपासणी हा घटनेचा मूलभूत घटक असून केशवानंद भारती खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाच्या १३ न्यायमूर्तींनी दिलेल्या निर्णयानुसार बदलता येत नाही. याबाबत त्या उच्च न्यायालयाने कायद्याचे वैधतेचे आव्हान फेटाळून लावून राज्यांची मान्यता या मुद्यावर न्यायालयीन फेरतपासणीसाठी वाव न देणारे १० व्या अनुसूचीतील ७ वे कलम रद्द ठरविले. याबाबत १३ पैकी २ न्यायमूर्तींनी पुढे देखील आपले मत नोंदविले. मा. दोन्ही न्यायमूर्तींनी असे मत नोंदविलेले आहे की, "एखाद्या प्रस्तावावरील मतदानाच्या निकालावर सरकारचे अस्तित्व अवलंबून असेल आणि अशा संदर्भात विश्वासाच्या अगर अविश्वासाच्या ठरावावर पक्षाचे आदेश मोडून जर मतदान केले तर त्यांना अपात्र ठरविण्यात येईल. ते पुढे असेही म्हणाले की, "इतर कोणत्याही पक्षाच्या सदस्यांच्या मताधिकारावर प्रतोदांच्या आदेशाद्वारे निर्बंध लादण्यामूळे लोकशाहीला धोका पोहचेल."

सदरहू घटनादुरुस्तीमुळे पक्षत्यागाच्या कारणावरून येणाऱ्या अपात्रतेसंबंधी तरतूदी अंमलात आलेल्या असून या परिशिष्टातील तरतूदी राज्यसभा, लोकसभा आणि भारतातील राज्य विधानमंडळे यांच्या सभासदांना लागू आहेत. वर उल्लेखिल्याप्रमाणे महाराष्ट्रामध्ये याच धर्तीवर १९८७ साली स्थानिक स्वराज्य संस्था, नगरपालिका सभासदांच्या संदर्भात कायदे केलेले आहेत.

त्यानुसार त्यांनाही हा कायदा लागू आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि नगर पालिकेचे निवडून आलेले सर्व सभासद हे या कायद्याला बांधिल आहेत. १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद २ नुसार सभागृहाच्या कोणत्याही राजकीय पक्षाचा सभासद हा पुढील परिस्थितीत सभागृहाचा सभासद राहण्यास अपात्र ठरेल. (सदरहू परिच्छेद हा परिच्छेद ३, ४ व ५ मध्ये नमूद केलेल्या परिस्थितीत लागू होत नाही.)

(अ) जर अशा सभासदाने आपल्या राजकीय पक्षाचे सभासदत्व संपूर्णपणे सोडून दिले असेल; अगर

(ब) जर त्याच्या राजकीय पक्षाने अगर पक्षातील अधिकारी व्यक्तीने अगर विहित पदाधिकाऱ्याने एखाद्या ठरावावर मतदान करण्यास अगर न करण्यासंबंधीचे आदेश दिले असतील आणि जर त्याने पक्षाची, पक्षातील संबंधित अधिकारी व्यक्तीची अगर पदाधिकाऱ्यांची पूर्वपरवानगी न घेता, अनुक्रमे मतदानात भाग घेतला नाही अगर मतदान केले आणि जर त्याचे हे कृत्य पक्षाने, मतदानाच्या तारखेपासून १५ दिवसांच्या आत माफ केले नसेल तर

स्पष्टीकरण :- (अ) ज्या राजकीय पक्षाने त्याचा पक्षाचा उमेदवार म्हणून निवडणुकीस उभे केले असेल, त्या राजकीय पक्षाचा तो सभासद आहे, असे समजण्यात येईल.

(ब) जे सभासद निवडणुकीऐवजी नेमणुकीने सभागृहाचे सभासद झाले असतील त्यांच्या बाबतीत.

(१) त्यांच्या नियुक्तीच्या वेळी ते जर एखाद्या राजकीय पक्षाचे सभासद असतील तर, नियुक्तीनंतरही ते त्याच पक्षाचे सभासद समजले जातील.

(२) अन्यथा, ते ज्या पक्षाचे सभासद होतील, त्या राजकीय पक्षाची अगर घटनेच्या कलम ९९ व १८८ च्या तरतूदी पूर्ण करून सभागृहात पद स्वीकारल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत ज्या राजकीय पक्षाचे सभासदत्व ते प्रथम स्वीकारतील, त्या राजकीय पक्षाचे ते सभासद समजले जातील.

(२) निवडून आलेल्या अपक्ष सभासदाच्या बाबतीत, निवडून आल्यानंतर जर त्याने एखाद्या राजकीय पक्षाचे सभासदत्व स्वीकारले, तर तो त्या सभागृहाचा सभासद राहण्यात अपात्र ठरेल.

(३) नियुक्त सभासदाच्या बाबतीत, त्याने घटनेच्या कलम ९९ व १८८ या तरतूदीची पूर्तता करून पदग्रहण केल्यापासून सहा महिन्यांनंतर जर त्याने एखाद्या राजकीय पक्षाचे सभासदत्व स्वीकारले, तर तो त्या सभागृहाचा सभासद म्हणून राहण्यास अपात्र ठरेल.

परिच्छेद २ च्या (अ) नुसार अशा सभासदाने जर स्वतःहून आपल्या राजकीय पक्षाचे सभासदत्व सोडून दिले तर तो या कायदानुसार विधानमंडळाचा सदस्य म्हणून राहण्यास अपात्र ठरतो. या तरतुदीचा प्रामुख्याने विचार केला असता, स्पष्टपणे असे दिसून येते की, भारतीय लोकशाहीमध्ये हा पक्षांतराचा कायदा आल्यानंतर अशा प्रकारचे सभासदत्व सोडण्याचे प्रकार क्वचितच आढळून आलेले आहेत. कारण की, अशा सदस्याने जर एखाद्या राजकीय पक्षाचे सभासदत्व सोडले तरी कायद्यामधील जी कार्यपद्धती अनुसरावयाची आहे त्यानुसार अशा सदस्याविरुद्ध विधानसभेच्या एका सन्माननीय सदस्याने किंवा कोणीही तशा प्रकारचा अर्ज अध्यक्षकडे करणे आवश्यक आहे. जर एखाद्या सभासदाने तो राजकीय पक्ष सोडला आणि जर कोणीही तशा प्रकारचा दावा किंवा अर्ज सन्माननीय अध्यक्षकडे केला नाही तर त्यावर माननीय अध्यक्ष किंवा सभापती कारवाई करू शकत नाहीत.

परिच्छेद २ च्या पोट-नियम (ब) नुसार जर एखाद्या व्यक्तीने सभागृहामध्ये मतदान करण्यासंबंधीचे आदेश दिले आणि त्या आदेशानुसार संबंधित व्यक्तीची किंवा पदाधिकाऱ्याची पूर्वपरवानगी न घेता मतदानात भाग घेतला नाही अगर मतदान केले नाही तर व त्याचे कृत्य पक्षाने मतदानाच्या तारखेपासून १५ दिवसांच्या आत माफ केले नाही तर, त्या सभासदाचे सभासदत्व संपुष्टात येते. या परिच्छेदातील तरतुदीचा साकल्याने विचार केला असता, प्रामुख्याने असे निदर्शनास येते की, राजकीय पक्षाचे सभासद जे विधानमंडळामध्ये सदस्य म्हणून निवडून येतात त्यांनी जर एखाद्या आदेशानुसार सभागृहात मतदान केले नाही तर त्याचे सभासदत्व रद्द होते. त्याचे स्पष्टीकरण असे देण्यात आले आहे की, जर १५ दिवसांच्या आत सदरहू पक्षाच्या प्रवक्त्याने अथवा नेत्याने त्याबाबत माफी दिली असले तर त्याचे सदस्यत्व संपुष्टात येत नाही. अशी तरतूद असली तरी विधानमंडळाचे सदस्य हे प्रामुख्याने सभागृहातील कामकाज करण्याकरिता (व्हिप) पक्षादेशाद्वारे बांधील असतात. भारतीय राज्यघटनेमध्ये (व्हिप) पक्षादेश काढण्याबाबत कोणतीही तरतूद करण्यात आलेली नाही. पण सदन्याच्या परंपरा, प्रथा आणि या संबंधातील नियम पाहता, प्रामुख्याने असे आढळून आले आहे की, पूर्व परंपरेपासून एखादा सदस्य हा ज्या राजकीय पक्षाचा सदस्य असतो व ज्या तिकिटावर निवडून येऊन तो विधानसभेमध्ये त्या पक्षादेशाशी (व्हिप) बांधील असतो त्या पक्षादेशाचे त्याला पालन करावे लागते. हा कायदा अंमलात आल्यानंतर जरी एखाद्या सदस्याचे शासकीय किंवा सरकारच्या एखाद्या विशिष्ट धोरणाबाबत मतभेद असले तरी संविधानात दिलेल्या विचार स्वातंत्र्याचा मुद्दा लक्षात घेता अशा सदस्याने सभागृहाच्या पटलावर आपले वैचारिक मतभेद मांडण्याबाबत कोणतीही अडचण वा आडकाठी येणार नाही. तशा प्रकारचे भाषणस्वातंत्र्य सभासदाला असून ते तो विधानमंडळाच्या कार्यवृत्तात प्रकट करू शकतो. पण सत्ताधारी पक्षाचे धोरण म्हणून अशा प्रश्नांसंबंधी जर त्याला "नाही" असे मत नोंदवावयाचे असेल तर तो तसे करू शकत नाही. कारण जर त्याने मतदान "नाही" म्हणून केले तर, त्याचे मत ते पक्षविरोधी म्हणून नोंदविले जाते आणि म्हणून तो १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद २ च्या कलमानुसार अपात्र ठरतो. जरी सभागृहामध्ये भाषण स्वातंत्र्य असले तरी तो मतदान करताना आपल्या सरकारच्या विरोधी मतदान करू शकत नाही. जर अशा वैचारिक, धोरणात्मक पक्षनिष्ठा व तत्वे इ.प्रकारचे मतभेद निर्माण झाले तर, असा सदस्य आपल्या पक्षाच्या विरोधी मत नोंदवू शकत नाही. दुसरा महत्वाचा मुद्दा म्हणजे एखाद्या राजकीय पक्षामध्ये जर काही "असंतुष्ट सदस्य" असतील आणि त्यांचे वैचारिक अथवा धोरणात्मक मतभेद असतील व ते स्वतःहून जर पक्षत्याग करीत नसतील आणि केवळ सभागृहाचा सदस्य म्हणून त्यांना राहावयाचे असेल तर आणि

त्या पक्षाच्या नेत्याने जरी त्याला पक्षातून काढून टाकले तरी तो वरील नियमांच्या तरतुदीनुसार सदनाचा सदस्य म्हणून अपात्र ठरू शकत नाही. या संदर्भात अशा प्रकारांमध्ये या कायद्यात कोणतीही तरतूद नाही. जर एखाद्या सदस्याला, एखाद्या पक्षाची ध्येय-धोरणे, तत्वे, कार्यक्रम, कार्यपद्धती पटत नसतील, तर त्याने स्वेच्छेने बाहेर पडून नव्याने निवडून येणे लोकशाहीच्या दृष्टीने पोषक आहे असे जर त्या पक्षाच्या सदस्याने केले नाही तर पक्षांतर बंदी कायद्याला काहीही महत्त्व राहणार नाही व लोकशाहीच्या दृष्टीने निकोप, सुदृढ व अंमलबजावणी करण्याइतपत कायद्यात सुधारणा करून त्या राबविणे इष्ट ठरेल.

वरील उल्लेखित केल्याप्रमाणे सर्वसाधारणपणे प्रत्येक राजकीय पक्षाचे जे सदस्य आहेत आणि जे विधानमंडळाचे सदस्य म्हणून निवडून आलेले आहेत त्यांना व्हिप (पक्षादेश) हा बंधनकारक असतो असे असले तरी प्रत्येक पक्षाने जवळपास प्रत्येक मुद्यावर व्हिपचा वापर करणे कितपत योग्य आहे, हा ही, एक प्रमुख प्रश्न आहे. असे जर असेल तर एखाद्या सदस्याने पक्षाचा व्हिप (पक्षादेश) मानला नाही आणि तो मतदानास गैरहजर राहिला आणि त्याचे गैरहजर असण्याचे कारण जर १५ दिवसांच्या आत मान्य केले नाही तर, तो सदस्य म्हणून राहण्यास अपात्र ठरतो. खरे म्हणजे ज्या मुद्यांवर सरकारचे भवितव्य किंवा अस्तित्व अवलंबून असते तेवढ्यापुरतेच व्हिप्स (पक्षादेश) वापरण्याचे बंधन असावयास हवे. जर अशा प्रकारची नियमात तरतूद केली तर, ते जास्त संयुक्तिक व न्यायोचित ठरेल. याबाबतची ठळक उदाहरणे खालील प्रकरणांवरून आपल्याला दिसून येईल.

*****

९. भारतातील वेगवेगळ्या राज्यांच्या विधानमंडळातील व लोकसभेतील पक्षांतरासंबंधातील काही निवडक प्रकरणे

पक्षांतर बंदी कायदा पारित झाल्यामुळे दुराचारी आणि अनैतिक स्वरूपाच्या राजकीय पक्षांतराला आळा बसेल अशी अपेक्षा होती. परंतु संविधान (बावन्नावे विशोधन) अधिनियम, १९८५ अंमलात आल्यानंतरही वेगवेगळ्या राज्यांच्या विधानमंडळामध्ये अनेक राजकीय पक्षांमध्ये पक्षांतराची अनेक प्रकरणे घडून आली. परिणामी पक्षांतर बंदी कायदा अस्तित्वात असतानासुद्धा काही राज्यातील सरकारे ही पक्षांतरामुळे पाडण्याचे प्रकार वाढणे, ज्यामध्ये नागालँड, मिझोरम, तामिळनाडू, पॉडिचेरी, मणिपूर, गोवा आणि मेघालय यांचा समावेश होतो. पक्षांतरबंदी कायद्यामुळे अनेक राज्यात जसे की, मध्यप्रदेश, गुजरात, बिहार, आंध्रपदेश, केरळ, उत्तर प्रदेश, पंजाब, हिमाचल प्रदेश, हरियाणा आणि अरुणाचल प्रदेश या राज्यांमध्ये अनेक अडचणी आल्या, याकरिता कुठल्याही विशिष्ट पक्षाला दोष देता येणार नाही. कारण या सर्वांच्या वागण्यामध्ये एकप्रकारचे बहुतांशी साम्य होते. या कायद्यांतर्गत निर्णय देताना अनेक पीठासीन अधिकाऱ्यांनी वेगवेगळे पवित्रे घेतले वा वेगवेगळ्या निकषांचा आधार घेतला. एकाने दहाव्या अनुसूचीखाली विहित केलेल्या कार्यपद्धतीचा विचार न करता सभागृहात निर्णय दिला तर दुसऱ्याने त्यांच्या आधीच्या पद्धतीचा निर्णयच रद्दबातल ठरविला.

काही राज्यामध्ये राज्यपाल व अध्यक्ष यांनी ज्या पद्धतीने त्यांच्या अधिकारांचा वापर केला, त्यामुळे न्यायपालिकेशी उघडपणे संघर्षाचे प्रसंग उद्भवले.

गोवा :-

गोवा राज्यामध्ये तत्कालीन अध्यक्ष श्री.बारबोसा यांनी स्वतः मुख्यमंत्री होण्यासाठी पक्षांतर घडवून आणले. नंतर ज्या अध्यक्षांनी काही सदस्यांना निरहं ठरविले होते, त्यांनाच पदच्युत करण्यात आले. त्यांच्या उत्तराधिकाऱ्याने त्या निरहं झालेल्या सदस्यांना पुन्हा सदस्य म्हणून पात्र ठरविले.

दिनांक १२ डिसेंबर, १९९० रोजी गोवा विधानसभेचे अध्यक्ष श्री. सुरेंद्र व्हि. शिरसाट यांनी काँग्रेस विधानमंडळ पक्षाच्या ६ सदस्यांविरुद्ध दाखल झालेला विनंती अर्ज (पिटीशन) फेटाळून लावला. काँग्रेस विधानमंडळ पक्षाच्या एकूण संख्येच्या एक तृतीयांश पेक्षा जास्त संख्या असलेल्या त्या ६ विधानसभा सदस्यांच्या गटाने असा दावा केला की, ते काँग्रेस विधानमंडळ पक्षातून फुटून निघाले असून त्यांनी नवीन पक्षाची स्थापना केलेली आहे. त्या ६ सदस्यांनी सदरहू विनंती अर्ज दाखल करून घेण्यास हरकत घेत असताना असे सांगितले की, १० व्या अनुसूची खालील नियम ६(६) व ७ खाली करावयाची पूर्तता, जसे की, सदरहू विनंती अर्जावर योग्यरित्या सही केलेली नसून त्याची पडताळणी योग्यरित्या केली गेलेली नाही व त्या विनंती अर्जासोबत स्वाक्षरी केलेले व पडताळणी केलेले कागदोपत्री पुरावे सादर केलेले नाहीत. या प्रकरणातील मनोरंजक गोष्ट अशी की, त्यावेळचे गोवा विधानसभेचे अध्यक्ष श्री.एल.पी. बारबोसा यांच्यासह सदरहू ६ सदस्यांनी काँग्रेस सोडून दि. २४ मार्च, १९९० रोजी डॉ. एल.पी. बोरबोसा यांच्या नेतृत्वाखाली "गोवा पीपल्स पक्षाची" स्थापना केली आणि त्यावेळचे काँग्रेस सरकारचे मुख्यमंत्री श्री. प्रतापसिंह राणे यांना दिलेला पाठिंबा काढून घेतला.

त्याच दिवशी म्हणजे, दि. १३ डिसेंबर, १९९० रोजी तत्कालीन अध्यक्ष डॉ. एल.पी.बारबोसा हे निरह झाले आहेत म्हणून त्यांच्याविरुद्ध दाखल झालेल्या विनंती अर्जावर निर्णय घेण्यासाठी गोवा विधानसभेचे एक सदस्य, डॉ.के.जी.जल्मी यांची १० व्या अनुसूची अंतर्गत परिच्छेद-६(१) च्या तरतुदीनुसार निवड करण्यात आली. डॉ.के.जी.जल्मी यांनी असा निर्णय दिला की, डॉ.बारबोसा यांनी स्वेच्छेने काँग्रेस पक्षाचे सदस्यत्व सोडून दिले असून त्यांच्या नेतृत्वाखालील नवीन 'गोवा पीपल्स पक्षाची' स्थापना झालेली असून त्या पक्षात ते सामील झाले आहेत, म्हणून ते १० व्या अनुसूची अन्वये निरहतेस पात्र ठरले आहेत. डॉ.जल्मी यांनी असे प्रतिपादित केले की, १० व्या अनुसूची अंतर्गत परिच्छेद ५ खाली विधानसभेच्या अध्यक्षांना दिलेली सूट ही पीठासीन अधिकारी म्हणून आपली कर्तव्ये पार पाडीत असताना ते कुठल्याही पक्षाचे नसावेत आणि पक्षातीत असावेत याकरिताच आहे. या तरतुदीचा वापर अध्यक्षांना अध्यक्ष पदावर असताना सक्रीय राजकारणपटू होण्यासाठी उत्तेजन देण्यासाठी करता येणार नाही.

दिनांक १३ डिसेंबर १९९० रोजी तत्कालीन अध्यक्ष श्री.शिरसाट यांनी 'महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्षाच्या' २ सदस्यांना, त्यांनी त्या पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिल्यामुळे, निरहतेस पात्र ठरविले.

दिनांक ६ फेब्रुवारी १९९१ रोजी तत्कालीन अध्यक्ष श्री.शिरसाट यांनी डॉ. बारबोसा व इतर ६ विधानसभा सदस्यांच्याविरुद्ध दाखल केलेला विनंती अर्ज आरोपित केलेल्या पक्षांतराच्या गुणवत्तेत न जाता, नियम ६(६) अन्वये करावयाची पूर्तता म्हणजेच, विनंती अर्जावर योग्य स्वाक्षरी नसणे व त्याची योग्यरित्या पडताळणी न करणे या मुद्यावर फेटाळून लावला.

दिनांक ७ फेब्रुवारी १९९१ रोजी तत्कालीन अध्यक्ष श्री.शिरसाट यांनी गोवा विधानसभेचे एक अपक्ष सदस्य डॉ.सी.आर. पेगाडो हे निरहतेस पात्र झाले आहेत म्हणून दाखल केलेला विनंती अर्ज फेटाळून लावला, कारण या प्रकरणामध्ये अध्यक्षांना असे आढळून आले की, डॉ.पेगाडो हे काँग्रेस (आय) पक्षात सामील झाले आहेत हे काही सिद्ध होऊ शकले नाही.

दि. १५ फेब्रुवारी १९९१ रोजी श्री. रवी नाईक यांनी त्यांच्या 'महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्षाचे' सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले, म्हणून त्यांना निरहतेस पात्र ठरविण्यात आले.

दि. ८ मार्च १९९१ रोजी, तत्कालीन अध्यक्ष, श्री.सायमन पी. डिसोजा यांनी असा निर्णय दिला की, दिनांक २४ डिसेंबर १९९० रोजी, 'महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्षात' फूट पडलेली आहे त्यामुळे त्यांनी त्यांचे पुर्वाधिकारी यांनी दिनांक १३ डिसेंबर १९९० रोजी पारित केलेला आदेश रद्दबातल ठरविला आणि असे घोषित केले की, 'महाराष्ट्र गोमंतक पक्षाचे' २ सदस्य जे एक तृतीयांश सदस्य संख्या असलेल्या गटाचे भाग होते, ते अखंडपणे विधानसभेचे सदस्य म्हणून राहतील.

दिनांक २१ जून १९९१ रोजी तत्कालीन हंगामी अध्यक्षांनी असा निर्णय दिला की, २४ डिसेंबर १९९० रोजी 'महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्षात' फूट पडून त्या पक्षातील ८ सदस्यांनी महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्ष (रवी नाईक गट) नावाचा फुटीर गट स्थापन केला आहे. सदरहू फूट पडल्याची वस्तुस्थिती लक्षात घेवून, तत्कालीन हंगामी अध्यक्षांनी "महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्षाच्या" ४ सदस्यांच्याविरुद्ध, ते निरहतेस पात्र झाले आहेत म्हणून दाखल केलेले ४ विनंती अर्ज फेटाळून लावले.

आंध्रप्रदेश :-

आंध्रप्रदेश विधानसभेचे एक अपक्ष सदस्य, श्री.रामचंद्र रेड्डी यांनी काँग्रेस पक्षाच्या तिकीटावर जिल्हा प्रजा परिषदेची निवडणूक लढविल्यामुळे ते निरह झाल्याचे अध्यक्षसमोर घोषित करण्यात आले.

बिहार :-

दिनांक ९ नोव्हेंबर १९९० रोजी बिहार जनतादल विधानमंडळ पक्षाचे नेते श्री.लालूप्रसाद यादव यांच्या शिफारशीवरून जनता दलाचे अध्यक्ष यांनी बिहार विधानसभेच्या १० सदस्यांना (श्री. रघुनाथ झा व इतर) यांना जनता दलातून काढून टाकले. श्री. लालूप्रसाद यादव यांच्या विनंतीवरून दिनांक १० नोव्हेंबर १९९० रोजी काढून टाकलेल्या दहा सदस्यांना "असंलग्न" म्हणून घोषित करण्यात आले. दिनांक १८ नोव्हेंबर १९९० रोजी जनता दलाचे अध्यक्ष यांनी विधानसभेच्या अध्यक्षांना असे कळविले की, त्यांनी सदरहू १० पैकी २ सदस्यांच्या बाबतीत पूर्वी घोषित केलेला निर्णय परत घेतला आहे. तथापि १० व्या अनुसूचीखाली सदस्यांना पक्षातून काढून टाकण्याबाबत कुठलीही तरतूद नसल्यामुळे, त्या ८ सदस्यांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर अध्यक्षांना त्यांच्या "असंलग्न दर्जास" पुष्टी देण्याशिवाय दुसरा कुठलाही पर्याय आढळून आला नाही. त्या सदस्यांना निरहतेस पात्रही ठरविता येत नव्हते, किंवा त्यांना जनता दलातही बळजबरीने सामील होण्यास सांगता येत नव्हते आणि त्यांची संख्या जनता दलाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या एक तृतीयांश पेक्षा कमी असल्यामुळे पक्ष फुटीच्या तरतुदीपासून संरक्षण मिळण्यासाठी त्यांना एक वेगळा गटही समजता येत नव्हते.

फेब्रुवारी, १९९१ मध्ये जनता दलाच्या एका सदस्याने मतदान करण्याचे वर्जिल्यामुळे आणि त्याच्या पक्षाच्या निदेशाची अवज्ञा केल्यामुळे अध्यक्षांनी त्या सदस्यास निरहतेस पात्र ठरविले.

दिनांक १८ एप्रिल १९९१ रोजी अध्यक्षांनी असा आदेश दिला की, भारतीय जनता पक्षाच्या १३ विधानसभा सदस्यांनी (श्रीकृष्ण प्रसाद व इतर) त्यांच्या मूळ भारतीय जनता पक्षात फूट पडल्यामुळे एक नवीन गट दिनांक २२ नोव्हेंबर १९९० रोजी स्थापन केलेला आहे व त्या गटातील सदस्यांची संख्या ही भारतीय जनता विधानमंडळ पक्षाच्या एकूण ३९ संख्येच्या एक तृतीयांश पेक्षा कमी नसल्यामुळे १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद - ३ मधील तरतुदीन्वये, जरी भारतीय जनता विधानमंडळ पक्षाने त्या १३ पैकी ११ सदस्यांची बेशिस्त वागणूक क्षमापित केली असली तरी त्या फुटीर गटास एक नवीन पक्ष म्हणून समजण्यात येईल. मा.अध्यक्षांचे असे मत होते की, १० वी अनुसूची व त्याखाली बनविलेल्या नियमामध्ये "फूट पडण्याची वेळ" व "कालावधी" या संदर्भात काहीही उल्लेख नसल्यामुळे हे १३ सदस्य संशयाचा फायदा मिळण्यास पात्र आहेत. ज्या क्षणी एक तृतीयांश सदस्य संख्या असलेल्या गटाने असा दावा केला की, त्यांच्या मूळ राजकीय पक्षात फूट पडल्यामुळे निर्माण झालेल्या एका अपक्ष गटाचे ते प्रतिनिधित्व करित आहेत, त्या क्षणी त्या पक्ष फुटीस मान्यता द्यावी लागेल.

गुजरात :-

दिनांक २५ जून १९९१ रोजी, मा.अध्यक्षांनी असा निर्णय दिला की, जनता दल पक्षाचे एक सदस्य श्री.जसपाल सिंह यांनी त्यांच्या पक्षाने काढलेल्या पक्षादेशाची अवज्ञा करून मुख्यमंत्र्यांनी

मांडलेल्या ठरावाविरुद्ध मतदान केल्यामुळे ते निरर्ह झाले आहेत. श्री.जसपाल सिंह यांनी असे म्हणणे मांडले की, त्यांच्या पक्षाचे अध्यक्ष, श्री.बोम्मई यांनी त्यांची ही कृती क्षमापित केलेली आहे. मा.अध्यक्षांनी त्यांचे हे म्हणणे स्वीकारले नाही कारण सदरहू पक्षादेश हा जनता दल विधानमंडळ पक्षाने काढला होता व तेच फक्त त्याची अवज्ञा क्षमापित करू शकतात.

श्री. जसपाल सिंह यांनी या संबंधात सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केलेल्या याचिकेवर दिनांक १ ऑगस्ट १९९१ रोजी आदेश देताना सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले की, "जोपर्यंत त्या याचिकेवर सुनावणी होऊन ती अंतिमतः निकालात काढण्यात येत नाही, तोपर्यंत सभागृहातील कार्यवाहीत भाग घेण्याशिवाय सदस्य म्हणून असलेल्या इतर सर्व सुविधा श्री.जसपाल सिंह यांना मिळण्याचा हक्क असेल."

ज्या वेळेस सर्वोच्च न्यायालयाने १० व्या अनुसूचीतील न्यायालयाच्या अधिकारितेस आडकाठी आणणारे कलम ७ रद्दबतल ठरविले, त्यानंतर अध्यक्षांनी दिनांक १३ डिसेंबर १९९१ रोजी दुसरा आदेश पारित करून, श्री. जसपाल सिंह यांना वेतनाशिवाय आणि सभागृहातील कार्यवाहीत भाग घेण्याच्या अधिकाराशिवाय इतर सर्व सुविधा घेण्यास अनुमती दिली.

केरळ :-

दिनांक १५ जानेवारी १९९० रोजी अध्यक्षांनी असा निर्णय दिला की, केरळ काँग्रेसचे एक सदस्य, श्री. सी.आर. बाळकृष्ण यांनी आपल्या पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले असल्यामुळे ते निरर्हतेस पात्र ठरले आहेत.

मध्यप्रदेश :-

दिनांक १ मे १९९१ रोजी अध्यक्षांनी असा निर्णय दिला की, जनता दलाचे ६ सदस्य (श्री.मंगल पराग व इतर) यांनी स्वेच्छेने त्यांच्या पक्षाशी संबंध विच्छेद केले असल्यामुळे आणि त्या पक्षात फूट पडल्यामुळे हे घडले आहे असे ते सदस्य सिद्ध न करू शकल्यामुळे, ते सहा सदस्य सभागृहाचे सदस्य म्हणून राहण्यास निरर्ह झाले आहेत.

दिनांक १० ऑगस्ट १९९१ रोजी अध्यक्षांनी विशेष हक्क समितीने काढलेल्या निष्कर्षाशी सहमती दर्शवून विधानसभेचे एक अपक्ष म्हणून निवडून आलेले सदस्य, श्री.दिलीप भटेरे हे भारतीय जनता पक्षात सामील झाल्यामुळे सभागृहाचे सदस्य म्हणून राहण्यास निरर्ह झाले आहेत असा निर्णय दिला. भारतीय जनता पार्टीच्या तत्कालीन शासनामध्ये श्री. दिलीप भटेरे यांची संसदीय सचिव म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती.

तामिळनाडू :-

दिनांक २८ जानेवारी १९८८ रोजी, अध्यक्षांनी वेगवेगळ्या आदेशाद्वारे असा निर्णय दिला की, ए.आय.ए.डी.एम.के. विधानमंडळ पक्षाच्या ६ सदस्यांनी (श्री.नेथूनचेझियान व इतर) श्रीमती जयललिता आणि श्री. नेथूनचेझियान यांच्या नेतृत्वाखाली वेगळ्या गटाची स्थापना केली आहे आणि त्यामुळे त्यांनी त्यांच्या ए.आय.ए.डी.एम.के. पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले आहे आणि म्हणून ते सभागृहाचे सदस्य म्हणून राहण्यास निरर्ह ठरले आहेत.

पंजाब :-

दिनांक १६ फेब्रुवारी १९८७ रोजी, पंजाब विधानसभेच्या अध्यक्षांनी असा निर्णय दिला की, शिरोमणी अकाली दलाचे एक सदस्य, श्री.हरभजनसिंग संघू यांनी त्यांच्या मूळ राजकीय पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले आहे, म्हणून ते निरहतेस पात्र ठरले आहेत.

दिनांक १ व ४ मे १९८७ रोजी अध्यक्षांनी शिरोमणी अकाली दलाच्या २३ सदस्यांशी संबंधित असलेल्या प्रकरणांमध्ये वेगवेगळे समान आदेश काढून ते सर्व सदस्य सभागृहाचे सदस्य म्हणून राहण्यास निरह झाले आहेत असा आदेश दिला. कारण त्या सर्व सदस्यांनी विधानसभेचे अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष या पदांसाठी निवडणूक लढविणाऱ्या उमेदवारास त्यांच्या पक्षाने दिलेल्या निदेशाप्रमाणे मतदान करण्याचे धुडकावले.

त्यापूर्वीच्या अध्यक्षांनी शिरोमणी अकाली दलाच्या २७ सदस्यांना एक वेगळा गट म्हणून काम करण्यास मान्यता दिली होती, त्यामुळे त्या सदस्यांनी आग्रहाने असे प्रतिपादित केले की, पूर्वीच्या अध्यक्षांच्या दिनांक ८ मे १९८६ च्या आदेशान्वये सदरहू पक्ष फुटीस मान्यता मिळाली आहे. या संदर्भात पंजाब आणि हरियाणा उच्च न्यायालयासमोर एक याचिका दाखल करून १० व्या अनुसूचीतील तरतुदीस व त्या खाली चालणाऱ्या कार्यवाहीस आव्हान देण्यात आले. दिनांक १ मे १९८७ रोजी दिलेल्या न्याय निर्णयाद्वारे (ए.आय.आर. १९८७) (पंजाब व हरियाणा २६३) १० व्या अनुसूचीतील न्यायालयाच्या अधिकारितेस आडकाठी करणाऱ्या परिच्छेद-७ ची तरतूद वगळता, १० व्या अनुसूचीतील निरहतेसंबंधीच्या इतर सर्व तरतुदी उच्च न्यायालयाने ग्राह्य धरल्या. उच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, दिनांक ८ मे १९८६ रोजी, मा.अध्यक्षांनी पारित केलेले आदेश हे फक्त सभागृहात बसण्यासाठी वेगळी आसने नेमून देण्याबाबत होते व ते आदेश १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद-६ च्या प्रयोजनासाठी आदेश म्हणून समजले जाणार नाहीत. पक्ष फुटीच्या प्रश्नावर संबंधित बाधित पक्षांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर अध्यक्षांनी त्यावर निर्णय द्यावयाचा असतो.

अध्यक्षांनी असा निर्णय दिला की, फूट पडली आहे की नाही हे निश्चित करण्याची कसोटी म्हणजे मूळ राजकीय पक्षात फूट पडलेली आहे काय ? मूळ राजकीय पक्षात व विधानमंडळ पक्षात फरक केलेला आहे. शिवाय अशी फूट ही "उभी फूट" असली पाहिजे. अध्यक्षांनी आपल्या आदेशात असे म्हटले आहे की, परिच्छेदाच्या परिणामांपासून जर एखाद्या सदस्यास वाचावयाचे असेल तर पुढील गोष्टी घडणे आवश्यक आहे.

(१) अशा प्रकारची फूट ही राजकीय पक्षात पडली पाहिजे.

(२) व अशा मूळ राजकीय पक्षात फूट पडल्यामुळे एक पक्ष गट निर्माण झाला पाहिजे.

(३) व अशा मूळ राजकीय पक्षात फूट पडल्यामुळे निर्माण झालेल्या एका पक्ष गटाचे तो सदस्य प्रतिनिधित्व करित असला पाहिजे.

(४) व असा उत्तरवादी सदस्य (रिस्पॉंडंट) त्या गटाचा सदस्य असला पाहिजे.

अध्यक्षांनी सदरहू फुटीस मान्यता देण्याचे नाकारल्यामुळे सदरहू सदस्यांची संख्या ही एक तृतीयांश पेक्षा कमी नाही हा प्रश्न महत्त्वाचा मानला गेला नाही आणि ते सर्व २३ सदस्य निरहतेस पात्र ठरले.

राजस्थान :-

राजस्थान विधानसभेतील जनता दलाच्या २१ सदस्यांनी दिनांक ८ नोव्हेंबर, १९९० रोजी मंत्री मंडळावर विश्वास व्यक्त करणाऱ्या ठरावाच्या बाबतीत मतदानासंबंधी दिलेला पक्षादेश धुडकावून लावला म्हणून त्यांच्या निरहतेसंबंधी दाखल केलेला विनंती अर्ज राजस्थान विधानसभेच्या अध्यक्षांनी फेटाळून लावला. ऑगस्ट व नोव्हेंबर १९९० मध्ये राष्ट्रीय पातळीवर जनता दलात पडलेली फूट लक्षात घेता, सदरहू २१ सदस्यांचा पक्ष फुटी संबंधातील दावा अध्यक्षांनी स्वीकारला.

उत्तरप्रदेश :-

दिनांक २६ नोव्हेंबर १९९० रोजी उत्तर प्रदेश विधानसभेचे अध्यक्ष यांनी संविधानाची १० वी अनुसूची व त्या अंतर्गत बनविलेल्या नियमांच्या अनुसार कार्यवाही करताना उत्तर प्रदेश जनता दल विधानमंडळ पक्षात पडलेल्या फुटीमुळे श्री.मुलायमसिंह यादव यांच्या नेतृत्वाखालील १२० सदस्यांच्या निर्माण झालेल्या गटाला आणि श्री.रेवती रमन सिंह यांच्या नेतृत्वाखालील ८६ सदस्यांच्या निर्माण झालेल्या गटाला मान्यता दिली. दोन्ही गटाच्या याद्यांमध्ये ज्या ५ सदस्यांचे नाव आले होते त्या ५ सदस्यांना अध्यक्षांनी त्यांच्यासमोर व्यक्तिशः उपस्थित राहण्यास सांगितले. त्यापैकी ज्या दोन सदस्यांनी श्री. मुलायमसिंह यादव यांच्या नेतृत्वावर विश्वास व्यक्त केला त्यांना त्या गटाचे सदस्य म्हणून स्वीकृती देण्यात आली व उरलेल्या ३ सदस्यांच्या बाबतीत त्यांच्याशी चर्चा करून निर्णय घेतला जाईल असे अध्यक्षांनी सांगितले. त्याच वेळी ३१ सदस्यांना "असंलग्न" म्हणून घोषित करणारा त्यांचा दिनांक १२ नोव्हेंबर १९९० चा आदेश रद्द करण्याचे अध्यक्षांनी ठरविले. कारण त्यांनी दिनांक १२ नोव्हेंबर १९९० पूर्वीच सदरहू पक्षात फूट पडल्याची नोंद घेतली होती. त्याचप्रमाणे पक्षातील फुटीच्या संदर्भात दिलेल्या निर्णयाच्या अनुषंगाने अध्यक्षांनी, सदस्यांनी पक्षादेशाचे उल्लंघन करण्याबाबतच्या तक्रारी, सदस्यांना निरह करण्यासाठी दाखल केले विनंती अर्ज, सदस्यांना पक्षातून काढून टाकल्याचे कळविणाऱ्या सूचना इ.सर्व फेटाळून लावल्या.

दिनांक १५ जून १९९१ रोजी, श्री.कैलासनाथ सिंह यादव यांची विधानमंडळ पक्षाच्या नेतेपदी निवड झाली आणि दिनांक २५ नोव्हेंबर १९९१ रोजी जनता दलाचे अध्यक्ष, श्री.रेवती रमन सिंह यांच्या नेतृत्वाखालील झालेल्या पक्षाच्या बैठकीत श्री.कैलासनाथ सिंह यांना नेते पदावरून दूर करण्यात आले. दिनांक २६ नोव्हेंबर १९९१ रोजी, श्री. कैलासनाथ सिंह यांनी असा दावा केला की, ते अजूनही जनता दल विधानमंडळ पक्षाचे नेते आहेत व त्यांनी अध्यक्षांना त्यांच्या पक्षातून त्यांनी काढून टाकलेल्या १४ सदस्यांची एक यादी दिली. तथापि, सदरहू पक्ष फूट लक्षात घेता, अध्यक्षांनी श्री.कैलासनाथ सिंह यांच्या नेतृत्वाखालील ३५ सदस्य असलेल्या, जनता दल (अ) गटास व श्री.रेवती रमन सिंह यांच्या नेतृत्वाखालील ५६ सदस्य असलेल्या जनता दल (ब) गटास मान्यता दिली व श्री. रेवती रमन सिंह यांना विरोधी पक्ष नेता म्हणून मान्यता दिली.

श्रीमती मायावती, बहुजन समाज पक्षाच्या नेत्या व श्री.आर.के.चौधरी यांनी श्री.वंश नारायण सिंग व इतर ११ सदस्यांविरुद्ध उत्तर प्रदेश विधानसभा (पक्षांतर करण्याकरिता निरर्हता) नियम १९८७ अन्वये श्री.केसरीनाथ त्रिपाठी, मा.अध्यक्ष, उत्तर प्रदेश विधानसभा यांच्याकडे सादर केलेल्या विनंती अर्जात पुढीलप्रमाणे म्हटले होते :-

"श्रीमती मायावती यांनी दिनांक २०/१०/१९९७ रोजी उत्तर प्रदेश विधानसभेतील सर्व बहुजन समाज पक्षाच्या सदस्यांना (ज्यामध्ये ज्यांच्या विरुद्ध विनंती अर्ज दिले त्यांचा समावेश आहे) पक्षादेश काढून असे कळविले की, दिनांक २०/१०/१९९७ रोजी त्यांनी सभागृह सुरु झाल्यापासून संपेपर्यंत सभागृहात हजर रहावे व भारतीय जनता पक्षाने मांडलेल्या या विश्वासदर्शक ठरावाविरोधी मत द्यावे"

उक्त विनंतीअर्जाच्या संदर्भात मा.अध्यक्षांनी साक्षी पुराव्याच्या आधारे तपासणी करून खालीलप्रमाणे आदेश दिला :-

श्रीमती मायावती व श्री.आर.के.चौधरी यांनी सभागृहात १२ सदस्यांविरुद्ध दिलेले विनंती अर्ज फेटाळण्यात येत आहेत. संविधानाच्या १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद २ (१) अंतर्गत पक्षाच्या निरर्हतेबाबत त्यांचे प्रकरण मोडत नाही व यापुढे १९ सदस्य (ज्यामध्ये उपरोक्त १२ सदस्यांचा समावेश आहे.) हे "जनतांत्रिक बहुजन समाज पार्टी" या नावाने विधानसभेत ओळखले जातील.

नागालँड :-

दिनांक १ ऑगस्ट १९८७ रोजी, नागालँड विधानसभेच्या अध्यक्षांनी (श्री. चैनलोम फोम) असा निर्णय दिला की, "नागा नॅशनल डेमोक्रेटिक पार्टीचे एक सदस्य, डॉ.सेतू लेगीस् यांनी त्यांच्या पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले असल्यामुळे ते निरर्ह झाले आहेत."

नागालँड प्रदेश काँग्रेस कमिटी (आय) च्या १३ सदस्यांनी त्यांच्या स्वाक्षरीनिशी अध्यक्षांना पत्र पाठवून असे कळविले की, त्यांनी नागालँड प्रदेश काँग्रेस कमिटी आणि काँग्रेस (आय) विधानमंडळ पक्षाच्या सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला आहे. त्यावर निर्णय देताना नागालँड विधानसभेच्या अध्यक्षांनी, दिनांक ३० जुलै १९८८ रोजी असे सांगितले की, नागालँड प्रदेश काँग्रेस कमिटी (आय) या राजकीय पक्षात फूट पडली असल्याची त्यांची खात्री झाली आहे. त्या अनुषंगाने एका नवीन पक्षाची स्थापना झालेली आहे आणि म्हणून त्यांनी नागालँड प्रदेश काँग्रेस कमिटी (आय) या राजकीय पक्षात पडलेल्या फुटीस तसेच सभागृहातील काँग्रेस (आय) विधानमंडळ पक्षातील फुटीस मान्यता दिली आहे.

तथापि, राज्यपालांनी अध्यक्षांचा निर्णय स्वीकारला नाही व असा निर्णय दिला की, १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद-३ अन्वये, सदरहू पक्ष फूट झालेली नाही.

दिनांक १५ मे १९९० रोजी, नागालँड विधानसभेच्या अध्यक्षांनी (श्री.टी.एन.नेगुल्ली) असा निर्णय दिला की, काँग्रेस (आय) विधानमंडळ पक्षाचे दोन सदस्य (सर्वश्री टी.एन.नेगुल्ली आणि चुबतेमजेन) यांना योग्यरित्या त्यांच्या पक्षातून काढून टाकलेले आहे त्यामुळे त्यांनी सदरहू सदस्यांना "असंलग्न" म्हणून घोषित केले आणि त्यांना त्या पक्षातून फूटून निघालेल्या १२ सदस्यांचा एका गटाचा भाग समजण्यास नकार दिला. उरलेले १० सदस्य हे काँग्रेस (आय) विधानमंडळ पक्षाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ इतके नसल्यामुळे अध्यक्षांनी त्या १० सदस्यांच्या गटास एक वेगळा गट म्हणून मान्यता

दिली नाही, आणि त्याअनुषंगाने ते १० सदस्य निरह ठरले. यांची परिणती निवडणुकीनंतर जानेवारी, १९९० मध्ये सत्तेवर आलेल्या श्री. एस.सी.जमीर यांच्या सरकारच्या पतनात झाली. त्यानंतर यु.एल.एफ. चे नेते श्री. चिस्सी यांनी स्थापन केलेले सरकारही एका महिन्याच्या आतच पडले, कारण ५० सदस्य संख्या असलेल्या सभागृहातील एन.पी.सी. पक्षाच्या २४ सदस्यांपैकी १७ सदस्यांनी मुख्यमंत्र्यांना दिलेला पाठींबा काढून घेतला. श्री. वामोजो, ज्यांनी चिस्सी मंत्रिमंडळ पाडण्यास पुढाकार घेतला होता ते काँग्रेस (आय) पक्षाच्या पाठिंब्यावर जून, १९९० मध्ये मुख्यमंत्री झाले. त्यानंतर १२ सदस्यांनी राज्यकर्त्या पक्षाला दिलेला पाठींबा काढून घेतल्यामुळे ते सरकार अल्पमतात आले. परंतु मुख्यमंत्र्यांनी त्या १२ सदस्यांपैकी २ सदस्यांना पक्षातून काढून टाकल्यामुळे, त्या सदस्यांच्या गटाची सदस्य संख्या ही १० इतकी झाली, जी त्या पक्षाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ इतकी नव्हती. पक्षातून काढून टाकण्यात आलेल्या त्या २ सदस्यांना "असंलग्न" म्हणून घोषित करण्यात आले आणि उरलेल्या १० सदस्यांना निरह ठरविण्यात आले. जरी संपूर्ण विरोधी पक्षाने विधानसभेत घेण्यात आलेल्या विश्वासदर्शक प्रस्तावाच्या मतदानावर बहिष्कार टाकला होता तरी, श्री. वामोजो हे विश्वासदर्शक ठराव जिंकले.

दिनांक ९ ऑगस्ट १९९० रोजी, त्यानंतरचे अध्यक्ष श्री. येनुची यांनी पूर्वीच्या अध्यक्षांचा निर्णय रद्दबातल ठरविला, आणि असा निर्णय दिला की, सदरहू २ सदस्यांना "असंलग्न" म्हणून घोषित करणारे व उरलेल्या १० सदस्यांना निरह ठरविणारे आदेश हे विधिअग्राह्य आहेत. कारण पक्षातून काढून टाकल्याचे पत्र मिळण्याच्या पूर्वीच त्या पक्षात फूट पडल्याची सूचना देण्यात आली होती आणि सदस्यांना निरह ठरविण्याच्या बाबतीत अनुसरावयाची अनिवार्य पद्धत अवलंबिली गेली नव्हती. अध्यक्षांनी १० व्या अनुसूची अंतर्गत परिच्छेद -३ खाली, काँग्रेस पक्षात पडलेल्या फुटीस व तसेच नव्याने बनलेल्या काँग्रेस (प्रादेशिक) पक्षास मान्यता दिली.

दिनांक १५ डिसेंबर १९९० रोजी अध्यक्षांनी असा निर्णय दिला की, काँग्रेस (आय) पक्षाच्या ५ सदस्यांनी त्यांच्या पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले आहे म्हणून ते निरहतेस पात्र झाले आहेत.

त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी म्हणजे, १६ डिसेंबर १९९० रोजी, अध्यक्षांनी एन.पी.सी. या पक्षात पडलेल्या फुटीस मान्यता देण्याचे नाकारून १० सदस्यांना निरह ठरविण्याचा निर्णय दिला. अध्यक्षांना असे आढळून आले की, ज्या १२ सदस्यांनी फुटीचा दावा केला होता, त्यापैकी २ सदस्यांना त्यापूर्वीच एन.पी.सी. विधानमंडळ पक्षातून काढून टाकले होते, आणि त्यामुळे उरलेल्या १० सदस्यांची संख्या ही त्यांच्या पक्षाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ इतकी नव्हती.

अशा रीतीने अध्यक्षांच्या दिनांक १६ डिसेंबर १९९० च्या आदेशान्वये ६० सदस्य असलेल्या विधानसभेतील १५ सदस्यांना निरह ठरविण्यात आले, आणि ज्या वेळेस त्यांच्या मुख्यमंत्र्यांच्या पक्षात फूट पडण्याची शक्यता निर्माण झाली होती आणि न्यायालयाद्वारा सदरहू १५ सदस्यांची निरहता ही रद्द ठरविली जाण्याची परिस्थिती निर्माण झाली होती, त्यावेळेस मुख्यमंत्री, श्री. वामोजो यांच्या सल्लानुसार राज्यपाल श्री. थॉमस यांनी विधानसभा विसर्जित केली. त्यानंतर संविधानाच्या अनुच्छेद ३५६ अन्वये त्या राज्याच्या प्रशासनाची सूत्रे राष्ट्रपतींनी स्विकारली.

मिझोरम :-

मिझोरम विधानसभेमध्ये "मिझो नॅशनल फ्रंटचे" २५ सदस्य असलेले सरकार हे त्याच पक्षातील ९ सदस्य असलेल्या एका गटाने पाठिंबा काढून घेतल्यामुळे अल्पमतात आले व त्या गटातील ९ जणांची सदस्यसंख्या ही संविधानाच्या १० व्या अनुसूचीखाली वैध होणाऱ्या पक्षफुटीस आवश्यक असणाऱ्या एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ पेक्षा जास्त होती. अध्यक्षांनी त्या ९ सदस्यांना कारणे दाखवा नोटिसेस देऊन सभागृहाच्या सदस्यत्वापासून निलंबित केले. सदरहू आदेशाच्या वैधतेबाबत प्रश्नचिन्ह उभे करीत मिझोरमच्या राज्यपालांनी अध्यक्षांना, त्यांनी केलेल्या कार्यवाहीच्या समर्थनार्थ संविधानात्मक मुद्द्यांचा ताबडतोब खुलासा करण्यास सांगितले.

हरियाणा :-

दिनांक २६ मार्च १९९१ रोजी हरियाणा विधानसभेच्या अध्यक्षांनी ३ सदस्य (सर्वश्री.वा.सु.शर्मा, राव राम नारायण आणि आजमत खान) हे १० व्या अनुसूचीखाली परिच्छेद -२ (१) (क) अन्वये निरह झाल्याचे घोषित केले. दिनांक ६ नोव्हेंबर १९९० रोजी, जनता दल (एस) पक्षात झालेल्या फुटीच्या वेळेस सदरहू ३ सदस्य त्या पक्षात सामील झाले नव्हते. परंतु ते त्या पक्षफुटीच्या दिनांकानंतर मिळणारा संरक्षणाचा त्यांचा दावा अध्यक्षांनी स्वीकारला नाही. ही दुसरी पक्षफूट समजली जाऊ शकली असती, परंतु या ३ सदस्यांची संख्या ही एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ इतकी नसल्यामुळे परिच्छेद -३ खाली पक्ष फुटीच्या संदर्भात संरक्षण मिळण्याच्या हक्कास ते पात्र नव्हते. त्यापूर्वी दिनांक ६ नोव्हेंबर रोजी, ज्यावेळेस अध्यक्षांना जनता दल (एस) पक्षाच्या ४१ सदस्यांनी नवीन गटाची स्थापना केल्याचे कळविल्यानंतर, त्यांची संख्या ही विधानसभेतील जनता दलाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या १/३ पेक्षा जास्त असल्यामुळे, अध्यक्षांनी १० वी अनुसूची व त्या अंतर्गत नियमानुसार त्या वेगळ्या गटाच्या स्थापनेस मान्यता दिली.

दुसऱ्या एका प्रकरणात दिनांक १० एप्रिल १९९२ रोजी हरियाणा विधानसभेच्या अध्यक्षांनी भारतीय जनता पक्षाचे एक सदस्य श्री. के.एस. शर्मा हे भारतीय जनता पक्ष सोडून काँग्रेस पक्षात सामील झाले आहेत म्हणून ते निरह झाले आहेत, या कारणास्तव दाखल केलेला विनंती अर्ज फेटाळून लावला. या प्रकरणामध्ये श्री. शर्मा यांनी भारतीय जनता पक्षातून बाहेर पडून भारतीय जनता पक्ष (के) नावाचा नवीन पक्ष स्थापन केला होता व त्यांनी केलेल्या भारतीय जनता पक्षात पडलेल्या फुटीच्या दाव्यास अध्यक्षांनी मान्यता दिली होती. त्यानंतर त्यांनी असा दावा केला की, त्यांच्या भारतीय जनता पक्ष (के) या पक्षाचे काँग्रेस पक्षात विलीनीकरण झालेले आहे व सदरहू विलीनीकरणास काँग्रेस पक्षाने संमती दिली आहे आणि त्याप्रमाणे अध्यक्षांनी त्यास मान्यता दिली.

हिमाचल प्रदेश :-

दिनांक २ फेब्रुवारी १९९१ रोजी, हिमाचल प्रदेश विधानसभेच्या अध्यक्षांनी १० वी अनुसूची व त्याखाली बनविलेल्या नियमांतर्गत असा आदेश दिला की, मूळ जनता दल पक्षात फूट पडल्यामुळे ८ सदस्यांचा एक नवीन पक्ष गट निर्माण झाला आहे आणि अशा गटामध्ये जनता दलातील एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ पेक्षा कमी सदस्य नसल्यामुळे त्या पक्षगटास नवीन जनता दल (एस) पक्ष म्हणून

समजले जाईल आणि त्या ८ सदस्यांना जनता दल (एस) पक्षाचे सदस्य समजले जाईल व तो पक्ष त्या ८ सदस्यांना मूळ राजकीय पक्ष होय असे मानले जाईल.

त्यानंतर २४ जुलै १९९१ रोजी, अध्यक्षांनी दुसऱ्या पक्षफुटीस मान्यता दिली. जनता दल (एस) पक्षातील ३ सदस्यांनी, ज्यांची संख्या त्यांच्या पक्षाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ पेक्षा कमी नव्हती, हिमाचल प्रदेश काँग्रेस (विकास मंच) नावाच्या पक्षाची स्थापना केली.

त्यानंतर दिनांक १ जुलै १९९२ रोजी, जनता दल (एस) पक्षात पुन्हा फूट पडून त्या पक्षातील २ सदस्यांना हिमाचल प्रदेश विकास मंचचे सदस्य म्हणून अध्यक्षांनी मान्यता दिली. कारण त्यांची संख्या ही त्यांच्या पक्षाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ पेक्षा कमी नव्हती.

मणिपूर :-

दिनांक २६ जुलै १९९० रोजी, मणिपूर विधानसभेचे अध्यक्ष, श्री.बोराबाबू सिंह यांनी असा निर्णय दिला की, काँग्रेस (आय) पक्षातील ७ सदस्य यांनी त्यांच्या पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले असल्यामुळे १० व्या अनुसूचीखाली ते दिनांक २४ जुलै १९९० पासून सदस्य म्हणून राहण्यास निरह झाले आहेत. पक्षफुटीच्या कारणास्तव मिळणाऱ्या संरक्षणाच्या त्यांच्या दाव्यास मान्यता मिळू शकली नाही. कारण त्या सदस्यांची संख्या ही काँग्रेस (आय) पक्षाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या १/३ पेक्षा कमी होती. त्यापूर्वी सभागृहातील काँग्रेस (आय) पक्षाच्या त्या २६ सदस्यांपैकी १४ सदस्यांनी अध्यक्षांपुढे पक्षफूट झाल्याचा लेखी दावा केला होता, तथापि, त्यापैकी ७ सदस्यांनी नंतर असे कळविले की, त्यांनी काँग्रेस (आय) पक्षाचे सदस्यत्व सोडून दिले नसून ते अजूनही काँग्रेस (आय) पक्षातच आहेत.

निरह झालेल्या सदस्यांनी पक्षांतरबंदी कायद्याच्या वैधतेला सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान दिले. नोव्हेंबर, १९९१ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने त्या सदस्यांची निरहता रद्दबातल ठरविली. परंतु तोपर्यंत आणखी ७ सदस्यांना निरह म्हणून घोषित करण्यात आले होते. अध्यक्ष श्री. बोराबाबू सिंह यांनी सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशाचे पालन करण्याचे नाकारले. बऱ्याच लांबलेल्या न्यायालयीन लढाईनंतर निर्माण झालेल्या बिकट परिस्थितीमध्ये सुधारणा होण्याच्या दृष्टीने श्री. बोराबाबू सिंह यांनी सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाची अंमलबजावणी करण्याचे मान्य केले व निरहतेचा आदेश रद्द केला. दिनांक ९ एप्रिल १९९२ रोजी राष्ट्रपती राजवट उठविल्यानंतर संशयास्पद परिस्थितीत काँग्रेसप्रणित शासन सत्तेवर आले. त्यानंतर दिनांक २४ एप्रिल १९९३ रोजी, १३ सदस्य असलेल्या गटाला निरह ठरविणाऱ्या अध्यक्षांच्या निर्णयास सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णयही प्रतिबंध घालू शकला नाही. त्यावेळेस अशा प्रकारचे वृत्त देण्यात आले होते की, ६० सदस्य संख्या असलेल्या सभागृहातील २१ सदस्य हे निरह ठरले व त्यामुळे त्या सभागृहातील प्रभावी सदस्य संख्या ही ३९ वर आली. वरील सर्व परिस्थिती लक्षात घेता, दिनांक २८ एप्रिल १९९२ रोजी, दोरेंद्र सिंह यांच्या मंत्रिमंडळावर विश्वास व्यक्त करणारा प्रस्ताव संमत झाला.

मेघालय :-

दिनांक १७ ऑगस्ट १९९१ रोजी, मेघालय विधानसभेच्या अध्यक्षांनी असा निर्णय दिला की, विधानसभेतील ५ अपक्ष सदस्य हे सदस्य म्हणून राहण्यास निरह ठरले आहेत. कारण त्यापैकी ३

सदस्य हे "हिल स्टेटस् पिपल्स डेमोक्रेटिक पक्ष (डी-१ गट) आणि २ सदस्य हे" हिल पिपल्स युनियन" (बी.सी.गट) या पक्षांमध्ये सामील झाले आहेत.

मेघालय विधानसभेच्या अध्यक्षांसमोर सन १९८८ मध्ये पक्षांतराच्या एकूण ३ तक्रारी दाखल करण्यात आल्या होत्या. त्यापैकी ९ मार्च १९८८ रोजी, श्री.एस.पी.स्वैर, सचिव आणि प्रतोद, हिल्स पिपल युनियन यांनी अध्यक्षांकडे तक्रार करत त्यामध्ये असे म्हटले होते की, :- "हिल्स पिपल युनियन - ब" या पक्षाने दिनांक २६/२/८८ रोजी त्यांच्या सर्व सभासदांना असा पक्षादेश प्रस्तुत केला होता की," दिनांक २९/२/८८ रोजी मेघालयाच्या विधानसभेमध्ये अविश्वासाच्या ठरावावर मतदान घेण्याचे ठरले असून त्याविरुद्ध मतदान करावे. पण "हिल्स पिपल युनियन - ब" या पक्षाचे दोन सन्माननीय सदस्य अनुक्रमे श्री. लेहेगसन संगमा आणि श्री. प्रोजेड डी. संगमा यांनी सदरहू पक्षादेश असूनसुद्धा अविश्वास ठरावाच्या बाजूने मतदान केले.

श्री. स्वैर यांनी आपल्या तक्रारीत पुढे असेही म्हटले की :- सदरहू दोन आमदारांनी पक्षादेश झुगारत पक्षादेशाच्या व पार्टीच्या आदेशाचे उल्लंघन केले आहे. म्हणून सदर दोन्ही सदस्य घटनेच्या परिच्छेद २ (१) (ब) नुसार मेघालय विधानसभेचे सदस्य म्हणून राहण्यास अपात्र झाले आहेत म्हणून त्यांचेवर कारवाई करावी.

पुढे त्यांनी असेही कळविले की, या प्रकरणातील सन्माननीय सदस्य श्री. प्रोजेड डी. संगमा यांनी अविश्वासाच्या ठरावावर केलेले मतदान हे, दिनांक १५ मार्च, ८८ रोजी, पक्षाने घेतलेल्या बैठकीमध्ये क्षमापीत केलेले असून त्याबाबतची माहिती मा. अध्यक्षांना त्याच दिवशी दिली आणि त्यानुसार घटनेच्या १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद -२ (र) (ब) अन्वये ते पूर्णपणे संरक्षणास पात्र राहतात. म्हणून ते निरर्ह ठरू शकत नाही.

परंतु दुसरे सन्माननीय सदस्य श्री. लेहेगसन संगमा यांचेबाबत असे कळविले की, दिनांक २१ नोव्हेंबर १९८८ च्या आदेशानुसार श्री. लेहेगसन संगमा यांनी हिल्स पिपल युनियन - बी पक्षाच्या कार्यकारीणी व नेतेपदासाठी निवडणुका घेण्यात आल्या, त्यामध्ये श्री. बी.बी.लिंगडोह यांची पक्षाच्या नेतेपदी निवड करण्यात आली. त्यानंतर श्री. लेहेगसन संगमा यांनी मा. राज्यपालांना एक पत्र लिहून त्यांना निःसंदिग्धपणे असे कळविले की, श्री. बी.बी. लिंगडोह हे त्यांचे नेते आहेत. परंतु त्यांनी दिनांक २९/२/८८ रोजी हिल्स पिपल युनियन - ब पक्ष सोडून देण्याचा निर्णय घेतला आणि राज्यपालांना असे कळविले की , दिनांक १७/२/८८ रोजी जे पत्र लिहिले होते ते ते मागे घेत आहेत म्हणून त्यांना निरर्ह करावे. पण तक्रारीनंतर त्यांनी हे वर्तन क्षमापित करून कार्यवाही करू नये असेही उशीरा कळविले.

मा.अध्यक्षांनी या संबंधातील अधिकृत नोंदी व प्रत्यक्ष पुरावे लक्षात घेऊन खालीलप्रमाणे निर्णय दिला :-

१) श्री. लेहेगसन संगमा यांनी दिलेल्या बचावाचे निवेदन आणि प्रतिज्ञापत्र पाहता असे दिसून येते की, त्यांनी दिनांक १७/२/८८ च्या बैठकीमध्ये भाग घेतला हे खरे आहे. पण त्यांचे असे चुकीचे मत झाले की, संपूर्णतः हिल्स पिपल युनियन ही काँग्रेस (आय) पक्ष स्थापण्यास मदत करेल. पण त्यांनी श्री.बी.बी.लिंगडोह यांना नेते म्हणून स्वीकारले असून त्यांच्या कलागुणांचे व नेतृत्वाचे कौतुक केले

आहे.

अतः श्री. लेहेंगसन संगमा यांनी घेतलेली भूमिका ही पूर्णतः चुकीची असून श्री. लिंगडोह यांना नेता म्हणून मान्य केल्याचे मा. राज्यपालांना जे पत्र दिले होते, ते मान्य केले. हे मान्य करित असतांना अध्यक्षानी असे म्हटले की, "सामान्य कुवतीचा मनुष्यसुद्धा असे जाणू शकतो की, एकाच पक्षाचे दोन विधानमंडळ नेते होऊ शकत नाही किंवा ज्या वेळेला त्यांनी अशाप्रकारे स्वतः पत्र लिहून मा. राज्यपालांना माहिती दिली तेव्हा आपण लेखी पार्टीबा कोणाला देत आहोत याची खात्री करून घेणे आवश्यक होते."

२) श्री. लेहेंगसन संगमा हे हिल्स पिपल युनियन - ब या पक्षाची स्थापना करण्याच्या वेळेच्या बैठकीला उपस्थित राहिले आणि जो ७ सदस्यांचा नविन गट होता त्यास सामील होऊन जाहीररित्या भूमिका घेतली की, ते त्या गटात सामील झालेले आहेत आणि अशाप्रकारे त्यांनी स्वतः पत्र लिहून मा.राज्यपालांनासुद्धा कळविले होते. पण दोनच दिवसानंतर त्यांनी आपली भूमिका बदलवून हिल्स पिपल युनियन - ब पक्षाने काढलेला पक्षादेश झुगारून त्याच्याविरुद्ध मतदान केले.

३) या प्रकरणी निर्णय देताना मा. अध्यक्षानी स्पष्टपणे असेही नमूद केले की, घटनेच्या १० व्या अनुसूचिनुसार अशा संबंधाची केलेली तक्रार मागे घेण्याबाबत कोणत्याही प्रकारची तरतूद नसून दिलेली तक्रार पुन्हा परत घेण्याबाबत जो अर्ज दिला होता तो स्वीकारण्यायोग्य नाही.

४) ज्या तारखेला त्यांनी मतदान केले, त्या दिवशी ते घटनेच्या १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद - ३ (ब) प्रमाणे मुळ पक्षाचे सदस्य होते, म्हणून घटनेच्या परिच्छेद - ६ (२) (ब) अन्वये ते मेघालय विधानसभेचे सदस्य म्हणून राहण्यास तात्काळ निरर्ह ठरतात व त्यांना विनाविलंब निरर्ह करण्यात आले.

अरुणाचल प्रदेश :-

दिनांक २५ फेब्रुवारी १९९१ रोजी, अरुणाचल प्रदेश विधानसभेच्या अध्यक्षांनी, जनता दल विधानमंडळ पक्षातील ७ सदस्यांच्या, ज्याची संख्या ही त्या पक्षातील एकूण सदस्य संख्येच्या २/३ पेक्षा कमी नाही. काँग्रेस (आय) विधानमंडळ पक्षात दिनांक १८ फेब्रुवारी १९९१ रोजी झालेल्या विलीनीकरणास मान्यता दिली. सदरहू जनता दल पक्षाच्या ७ सदस्यांनी त्यांच्या पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले आहे आणि म्हणून ते निरर्हतेस पात्र झाल्याच्या कारणावस्त, अध्यक्षांच्या वरील निर्णयाला आव्हान देणारे ७ वेगवेगळे विनंती अर्ज त्या सदस्यांना निरर्ह ठरविण्यासाठी अध्यक्षसमोर दाखल करण्यात आले. दिनांक १९ व २१ फेब्रुवारी १९९१ रोजी जनता दल राज्य शाखेच्या अध्यक्षांनी त्या ७ सदस्यांपैकी ४ सदस्यांना पक्षातून काढून टाकले होते आणि त्यांनी उरलेल्या ३ सदस्यांना निरर्ह ठरविण्याची अध्यक्षांना विनंती केली होती. कारण त्या ३ सदस्यांची संख्या ही पक्षफुट होण्याच्या दृष्टीने १/३ एवढी अथवा विलीनीकरण होण्याच्या दृष्टीने २/३ एवढी नव्हती. किंबहुना काढून टाकलेले ४ सदस्य हे काँग्रेस पक्षात सामील झाल्यामुळे त्यांना सुद्धा निरर्ह ठरवावे असे त्यांचे म्हणणे होते. दिनांक १ जुलै १९९१ रोजी अध्यक्षांनी असा निर्णय दिला की, त्यांनी पूर्वी दिलेला निर्णय हा कायम असून त्याबाबतीत कुठलाही प्रश्न उपस्थित करता येणार नाही.

दिनांक २३ नोव्हेंबर १९९१ रोजी, एकमेव सदस्य असलेल्या जनता दल विधानमंडळ पक्षाच्या

काँग्रेस (आय) विधानमंडळ पक्षात झालेल्या विलीनीकरणास अध्यक्षानी मान्यता दिली.

दिनांक २० डिसेंबर १९९१ रोजी जनता दल विधानमंडळ पक्षातील ३ सदस्यांच्या काँग्रेस (आय) विधानमंडळ पक्षात झालेल्या विलीनीकरणास मान्यता दिली. पुन्हा दिनांक २० ऑगस्ट १९९२ रोजी उरलेला एक सदस्य असलेल्या जनता दल विधानमंडळ पक्षाच्या काँग्रेस (आय) विधानमंडळ पक्षात झालेल्या विलीनीकरणास अध्यक्षानी मान्यता दिली.

पॅडिचेरी :-

पॅडिचेरी विधानसभेच्या अध्यक्षांनी दिनांक १८ डिसेंबर १९८६ रोजी असा निर्णय दिला की, ए.आय.ए.डी.एम.के पक्षाचे २ सदस्य श्री. के अनबलगन आणि डॉ. एम.एस. सुब्रमनियन यांनी त्यांच्या मूळ राजकीय पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेन सोडून दिलेले असल्यामुळे ते निरहतेस पात्र झाले आहेत. त्या सदस्यांनी केलेला पक्षफुटीचा दावा अध्यक्षांनी स्वीकारला नाही कारण त्यांच्या मतानुसार पक्षफुट होण्यासाठी संबंधित राजकीय पक्षामध्ये अशी फुट पाहिजे व त्या पक्षात वरपासून खालपर्यंत एक नवीन सुसंघटीत पक्ष गट निर्माण होणे आवश्यक आहे आणि त्यामुळे विधानमंडळ पक्षात एक गट निर्माण झाला पाहिजे व त्या गटातील सदस्यांची संख्या ही त्या पक्षाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ पेक्षा कमी नसली पाहिजे. या सर्व गोष्टी ए.आय.ए.डी.एम.के. पक्षाच्या प्रकरणात घडल्याचा कुठलाही पुरावा उपलब्ध झाला नाही.

दिनांक २० डिसेंबर १९९० रोजी अध्यक्षांनी असा निर्णय दिला की, जनता दलात फुट पडून निर्माण झालेल्या जनता दल (एस) पक्षात एक ते दीड महिन्यांच्या कालावधीनंतर सामिल झाल्यामुळे विधानसभेतील दोन सदस्य, श्री.पी.राजवेलु आणि श्री.के.दैवनायगम् हे पक्ष फुटीच्या तरतुदीमुळे मिळणाऱ्या संरक्षणाचा दावा करू शकत नाही आणि म्हणून त्यांनी आपल्या मूळ पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले आहे असे समजावे लागेल आणि म्हणून ते निरहतेस पात्र ठरले आहेत. तथापि, दिनांक २६ डिसेंबर १९९० रोजी दोन्ही सदस्यांनी संयुक्तरित्या दिलेल्या विनंती अर्जावर अध्यक्षांनी आपल्या पूर्वीच्या आदेशाचे पुर्नविलोकन करून तो आदेश रद्दबातल ठरविला आणि त्यांनी पक्षफुटीच्या संदर्भात केलेल्या दाव्यास मान्यता दिली आणि असे घोषित केले की, कुठल्याही प्रकारचा खंड न पडता ते २ सदस्य हे विधानसभेचे सदस्य म्हणून राहतील.

कर्नाटक :-

दिनांक २० मार्च १९८९ रोजी कर्नाटक विधानसभेच्या अध्यक्षांनी जनता पार्टीच्या १३८ सदस्यांपैकी १११ सदस्य असलेल्या जनता दल विधानमंडळ पक्षास मान्यता देण्याचा निर्णय घेतला. श्रीमती. के.एस.नागरथणम्मा, विरोधी पक्ष नेता यांनी दिनांक १६ फेब्रुवारी १९८९ रोजी दाखल केलेल्या विनंती अर्जावर त्यांनी वरील निर्णय दिला. त्या निर्णयात अध्यक्षांनी घोषित केलेला इतर मुद्द्यांबाबतचा निर्णय खालीलप्रमाणे:-

१. संविधानाच्या १० व्या अनुसूची खाली चालणारी कार्यवाही ही सभागृहात चर्चा करण्याचा विषय होऊ शकणार नाही.

२. पक्षांतराच्या कारणावरून दाखल केलेल्या विनंती अर्जाच्या संदर्भात चालणारी

कार्यवाही ही वस्तुतः सभागृहाच्या कार्यवाहीचा भाग नाही आणि म्हणून १० च्या अनुसूचीतील परिच्छेद-६ (२) मध्ये एका काल्पनिक कायदेशीर तरतुदीचा अंतर्भाव करून, संविधानातील अनुच्छेद २१२ अन्वये मिळणारे फायदे या विनंती अर्जाच्या संदर्भात चालणाऱ्या कार्यवाहीस लागू करण्यात आले आहेत.

३. सभागृह ज्या विषयावर निर्णय घेऊ शकते असेच विषय सभागृहात मांडता येऊन त्यावर चर्चा होऊ शकेल. ज्याप्रमाणे विशेष हक्काच्या प्रश्नावर सभागृहाचा अधिकार हा अंतिम असतो त्याप्रमाणे १० व्या अनुसूची खाली चालणाऱ्या निरर्हतेच्या प्रकरणांमध्ये सभागृहाला कुठलीही भूमिका नाही आणि त्या संदर्भात अध्यक्षांना एकमेव व अंतिम प्राधिकारी बनविले आहे.

४. निरर्हतेबाबत दाखल केलेल्या विनंती अर्जाच्या संदर्भात चालणारी कार्यवाही ही सभागृहाच्या बाहेर चालवावयाची असते. सदरहू कार्यवाही अध्यक्षांच्या दालनातही चालविता येईल.

५. सभागृहातील पक्षांना मान्यता देण्याची जबाबदारी ही पीठासीन अधिकाऱ्यांवर आहे. निवडणूक आयोगामार्फत पक्षांना दिलेली मान्यता ही फक्त निवडणूक चिन्हाचे वाटप करण्याच्या प्रयोजनार्थच असते.

६. सरकार बनविण्याच्या प्रयोजनार्थ भारतीय संविधानांतर्गत कुठल्याही राजकीय पक्षांना मान्यता दिलेली नाही. संविधानाच्या अनुच्छेद १६३ व १६४ अन्वये मुख्यमंत्र्याची नियुक्ती ही राज्यपालांनी करावयाची आहे आणि इतर मंत्र्यांची नियुक्ती ही मुख्यमंत्र्याच्या सल्ल्यानुसार राज्यपालांनी करावयाची आहे.

*****

-: लोकसभेतील प्रकरणे :-

प्रकरण एक :-

लोकसभेतील निरर्हतेसंबंधातील पहिले प्रकरण हे मिझोरम मधील काँग्रेस (आय) पक्षाचे सदस्य श्री.लालडूहोमा यांच्या संदर्भातील आहे. दिनांक २४ नोव्हेंबर १९८८ रोजी तत्कालीन अध्यक्ष (डॉ.बलराम जाखड) यांनी सभागृहाला असे सांगितले की, दिनांक २१ जुलै १९८८ रोजी संविधानाच्या १० व्या अनुसूची अंतर्गत परिच्छेद-६ खाली एक विनंती अर्ज सादर करून श्री. लालडूहोमा हे निरर्ह झाल्याचे घोषित करण्याची प्रार्थना केली आहे. सदरहू विनंती अर्ज हा पक्षांतर बंदी अधिनियमातील नियम ७ (४) अन्वये अध्यक्षानी विशेष हक्क समितीकडे प्रारंभिक तपासणीसाठी आणि अहवाल सादर करण्यासाठी सुपूर्द केला. विशेष हक्क समितीने दिनांक १४ ऑक्टोबर १९८८ रोजी अध्यक्षाना अहवाल सादर केला. त्यानंतर अध्यक्षानी श्री.लालडूहोमा यांना त्यांची बाजू मांडण्यासाठी दिनांक १५ नोव्हेंबर १९८८ रोजी त्यांच्यासमोर व्यक्तिशः उपस्थित राहण्याची संधी दिली. या प्रकरणातील सर्व वस्तुस्थिती आणि परिस्थिती लक्षात घेता आणि तसेच विशेष हक्क समितीचा अहवाल आणि श्री.लालडूहोमा यांनी सादर केलेले निवेदन लक्षात घेऊन अध्यक्षानी असा निर्णय दिला की, श्री.लालडूहोमा यांनी त्यांच्या मूळ राजकीय पक्षोच म्हणजेच काँग्रेस (आय) पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले असल्यामुळे ते १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद-२ (१) (क) अन्वये लोकसभेचे सदस्य म्हणून राहण्यास निरर्ह झाले आहेत आणि त्यानुसार त्यांनी श्री.लालडूहोमा यांचे लोकसभेचे सदस्यत्व तात्काळ प्रभावाने समाप्त झाल्याचे घोषित केले.

प्रकरण दोन :-

आठव्या लोकसभेत सुरुवातीला काँग्रेस (एस) संसदीय पक्षात सर्वश्री के.पी.उन्निकृष्णन, किशोरचंद्र एस.देव, सुदर्शन दास आणि साहेबराव पाटील डोंगगावकर हे चार सदस्य होते. अखिल भारतीय काँग्रेस (एस) पक्षाचे अध्यक्ष, श्री.शरद पवार आणि राज्यसभेचे सदस्य श्री.ए.जी.कुलकर्णी यांनी दिनांक ३० नोव्हेंबर १९८६ रोजी वेगवेगळी पत्रे लिहून अध्यक्षाना असे कळविले की, त्यांनी सर्वश्री के.पी.उन्निकृष्णन आणि किशोरचंद्र एस.देव यांना काँग्रेस (एस) पक्षातून काढून टाकले आहे. वरील सूचना प्राप्त झाल्यानंतर श्री.सरतचंद्र सिन्हा, ज्यांनी त्यांची काँग्रेस (एस) पक्षाच्या अध्यक्ष पदावर हंगामी नेमणूक झाली आहे असा दावा केला होता, त्यांनी सर्वश्री ए.जी.कुलकर्णी आणि सुरेश कलमाडी यांचे पक्षाचे प्राथमिक सदस्यत्व निलंबित करण्याबाबत आणि सर्वश्री के.पी.उन्निकृष्णन आणि किशोरचंद्र एस. देव यांचे पक्षातून झालेले निलंबन रद्द करण्याबाबत काँग्रेस वर्कींग कमिटी (एस) ने दिनांक २९ नोव्हेंबर १९८६ रोजी पारित केलेल्या ठरावाची प्रत लोकसभेच्या अध्यक्षाना पाठविली. पक्षाचे पदाधिकारी सर्वश्री ए.जी.कुलकर्णी आणि शरद पवार यांच्याकडून श्री.के.पी. उन्निकृष्णन आणि श्री.किशोरचंद्र एस.देव यांना पक्षातून काढून टाकल्याची सूचना प्रथम प्राप्त झाल्याचे विचारात घेऊन, अध्यक्षानी सदरहू दोन्ही सदस्यांना सभागृहात "असंलग्न" सदस्य म्हणून मानले जाईल असा निर्णय दिला. अध्यक्षाना सदरहू निर्णयास आव्हान देताना श्री.उन्निकृष्णन यांनी असे प्रतिपादित केले की, कुठल्याही पक्षाच्या चिन्हांवर निवडून आलेल्या सदस्यास आणि जो त्या पक्षाच्या सदस्य म्हणून आहे. अशा सदस्यांस "असंलग्न" सदस्य म्हणून घोषित करण्याचा अधिकार नाही.

प्रकरण तिसरे :-

पक्षशिस्तीचा भंग केल्यामुळे "आसाम गण परिषद" पक्षाचे एक सदस्य श्री.गोकुळ सैकीया यांना त्यांच्या पक्षातून काढून टाकण्यात आले आणि त्यांना पक्षातून काढून टाकल्याची सूचना आसाम गण परिषद संसदीय पक्षाचे नेते आणि मुख्य प्रतोद यांनी अध्यक्षाना दिली. श्री.गोकुळ सैकीया यांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर अध्यक्षानी त्यांना "असंलग्न" सदस्य म्हणून घोषित केले.

प्रकरण चौथे :-

अकाली दल संसदीय पक्षात मूलतः एकूण ७ सदस्य होते. तथापि, श्री.भाई शमिंदर सिंह आणि श्री.मेवा सिंह गील यांना पक्षातून काढून टाकल्यामुळे त्या पक्षाची सदस्य संख्या ५ इतकी झाली. अकाली दल पक्षाचे श्री.सुरजितसिंह बर्नाला यांनी त्या सदस्यांना पक्षातून काढून टाकल्याची सूचना अध्यक्षांना दिली होती. काढून टाकलेल्या सदस्यांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर त्यांना "असंलग्न" म्हणून घोषित करण्यात आले. त्यानंतर त्या पक्षात फुट झाल्याचा दावा करण्यात आला. त्या पक्षफुटीच्या दाव्यास अध्यक्षांनी मान्यता दिली, कारण उरलेल्या ५ सदस्यांपैकी ज्या ३ सदस्यांनी पक्षफुटीचा दावा केला होता. त्यांनी १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद-३ अन्वये आवश्यक त्या गोष्टींची पूर्तता केली होती. या फुटीचा परिणाम म्हणून २ नवीन अकाली दल संसदीय गटांना मान्यता देण्यात आली. त्यापैकी अकाली दल (बादल) गटात ३ सदस्य होते आणि अकाली दल (बर्नाला) गटात २ सदस्य होते.

प्रकरण पाचवे :-

श्री.व्ही.पी.सिंह आणि श्री.चंद्रशेखर यांच्या नेतृत्वाखाली असलेली दोन केंद्र सरकारे ही एका पाठोपाठ एक ताबडतोब कोसळली. ज्या वेळेस एकीकडे लोकसभेतील जनता दलातील १/३ पेक्षा जास्त सदस्यांनी दिनांक १ नोव्हेंबर १९९० रोजी पक्षफुटीचा आणि त्या अनुषंगाने जनता दल (एस) पक्षाच्या स्थापनेचा दावा केला, त्याच वेळेस तत्परतेन श्री.व्ही.पी.सिंह यांनी त्यापैकी २५ सदस्यांना पक्षातून काढून टाकले आणि त्यापेक्षाही त्वरेने कार्यवाही करत तत्कालीन अध्यक्षांनी त्या २५ सदस्यांना "असंलग्न" म्हणून घोषित केले. श्री.व्ही.पी.सिंह यांनी असा दावा केला की, पक्षात फुट होण्यापूर्वीच या २५ सदस्यांना पक्षातून काढून टाकण्यात आलेले आहे आणि त्यामुळे फुटीर गटातील उरलेल्या ३३ सदस्यांची संख्या ही १/३ पेक्षा कमी असल्यामुळे झालेली पक्षफूट ही वैध नाही व त्यामुळे हे सर्व सदस्य पक्षांतर बंदी कायद्याखाली निरह होण्यास पात्र आहेत. श्री.चंद्रशेखर यांनी जनता दल (एस) पक्षाचे सरकार स्थापन केले आणि सभागृहामध्ये मांडलेला विश्वासदर्शक प्रस्ताव जिंकला. परंतु त्या राज्यकर्त्या जनता दल (एस) पक्षातील सर्व सदस्य हे एक तर व्ही.पी.सिंह यांनी पक्षातून काढून टाकलेले आणि अध्यक्ष, श्री. रबी रे यांनी "असंलग्न" म्हणून घोषित केलेले किंवा पक्षांतर बंदी कायद्याखाली आपल्या अधिकाराचा वापर करित असताना लोकसभेचे अध्यक्ष श्री.रबी रे यांनी ज्या सदस्यांना पक्षांतरबंदी कायद्याखाली निरहतेसंबंधी कारणे दाखवा नोटीसेस दिल्या होत्या, असे सदस्य होते. अध्यक्षांनी केलेल्या कार्यवाहीत श्री.चंद्रशेखर यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या मंत्रिमंडळातील सर्व सदस्यांचा समावेश होता. हे प्रकरण लांबत गेले आणि शेवटी दिनांक ११ जानेवारी १९९१ रोजी अध्यक्ष श्री.रबी रे यांनी राज्यकर्त्या पक्षाला संशयाचा फायदा देण्याचा निर्णय घेतला आणि सदरहू पक्षफूट ही एका वेळचीच प्रक्रिया असून ती दिनांक ५ नोव्हेंबर रोजी सुरु होऊन संपुष्टात आल्याचे समजून, सदरहू पक्षफुटीस मान्यता दिली. ५४ सदस्य असलेल्या जनता दल (एस) पक्षास राजकीय

पक्ष म्हणून मान्यता देण्यात आली व जे ७ सदस्य या पक्षफुटीच्या दिनांकानंतर त्या पक्षात सामील झाले होते त्या सदस्यांना निरह झाल्याचे घोषित करण्यात आले.

वरील निरह झालेल्या ७ सदस्यांमध्ये सर्वश्री. बसवराज पाटील, हेमेट्रसिंह बनेरा, विधाचरण शुक्ला, सरवर हुसैन, भागे गोवर्धन, देवनंदा अमर आणि बॅंगाली सिंह यांचा समावेश होता. अजून एक सदस्य डॉ.शकीलूर रेहमान हे १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद-२ (१) (क) अन्वये, सभागृहाचे सदस्य म्हणून राहण्यास निरह झाल्याचे घोषित करण्यात आले.या सर्व ८ सदस्यांचे ज्यापैकी ५ सदस्य हे मंत्रिपद भूषवित होते, लोकसभेचे सदस्यत्व समाप्त झाले. या प्रकरणात निर्णय देत असताना लोकसभेचे अध्यक्ष श्री.रबी रे यांनी खालीलप्रमाणे विचार व्यक्त केले:-

"सध्या अस्तित्वात असलेल्या पक्षांतर बंदी कायद्यामध्ये मुख्य गोष्टीबाबतीत तसेच कार्यपद्धतीमध्ये अनेक उणिवा आहेत. अशा प्रकारचा मतप्रवाह मोठ्या प्रमाणात असून त्यात सामान्य माणसाचा सुद्धा समावेश आहे आणि बऱ्याच अंशी मी त्या मताशी सहमत आहे. देशामध्ये सध्या घडत असलेल्या गोष्टी ह्या अत्यंत अस्वस्थ करणाऱ्या आहेत आणि जर आपण परिस्थिती अशाच प्रकारे चिघळू दिली तर या पद्धतीवरचा लोकांचा असलेला विश्वास उडून जाईल. जर आपल्या महत्त्वाकांक्षा आणि सत्तेची भूक ह्या राष्ट्रीय हितावर आणि लोकांच्या हितावर कुरघोडी करणार असतील तर आपले भविष्य हे निश्चितपणे अंधःकारमय आहे."

मा.शिवराज पाटील, अध्यक्ष, लोकसभा यांच्या पुढे खालील ४ वेगवेगळे अर्ज सादर करण्यात आले होते.

अ) जनता दलाच्या २० सदस्यांनी दिनांक ७ ऑगस्ट १९९२ रोजी केलेला अर्ज.

(ब) श्री.व्ही.पी.सिंग यांनी सर्वश्री राम सुंदरदास, गोविंदचंद्र मुंडा, गुलाम महंमंद खान, राम बदन यांच्या विरुद्ध ४ विनंती अर्ज.

(क) श्री.व्ही.पी.सिंग, सर्वश्री अनादी चरण दास व इतर ८ सदस्यांविरुद्ध दिलेले ८ विनंती अर्ज.

(ड) श्री.श्रीकांत जैन यांनी श्री.जेनत सिंग व इतर खासदारांविरुद्ध दिलेले २ एकत्रित विनंती अर्ज.

या सर्व अर्जांचा मथितार्थ थोडक्यात खालीलप्रमाणे होता.

(अ) २० सदस्यांना सभागृहात वेगळी जागा नेमून द्यावी. कारण त्यांना पक्षातून काढून टाकण्यात आले आहे.

(ब) या सर्व सदस्यांना अविश्वास प्रस्तावाच्या बाजूने मत द्यावयास सांगितले होते परंतु त्यांनी पक्षादेश भंग केला म्हणून अनर्ह घोषित करावे.

(क) या सदस्यांना पक्षातून काढून टाकले होते त्यामुळे इतरांसोबत मतदानात भाग घेऊ शकत नाहीत. त्यांना अनर्ह घोषित करावे.

(ड) या सदस्यांना पक्षातून काढून टाकले होते त्यांना मतदानात भाग घेता येत नाही त्यांना अनर्ह घोषित करावे.

मा.शिवराज पाटील यांनी सर्व साक्षी पुरावे विचारात घेऊन दिनांक १ जून १९९३ रोजी निर्णय दिला तो थोडक्यात खालीप्रमाणे:—

१. दिनांक ७ ऑगस्ट १९९२ रोजी २० सदस्यांनी अर्ज करून सभागृहात वेगळी जागा देण्याची मा. अध्यक्षाना केलेली विनंती मान्य करण्यात येत नाही.

२. श्री. रामसुंदर दास व तीन इतर सदस्यांनी विनंती अर्जातील मुद्दे नाकारले नाहीत. त्यांचे आजाराचे व त्यामुळे अनुपस्थितीचे कारण पटत नसल्यामुळे ते निरह ठरतात.

३. श्री. गोविंदचंद्र मुंडा यांनी त्यांच्या अनुपस्थितीचे दिलेले कारण न पटण्यासारखे तसेच सादर केलेला पुरावा मान्य करण्याजोगा नसल्याने ते निरह ठरतात.

४. श्री. गुलाम महंमद खान हे सभागृहात का उपस्थित राहू शकले नाहीत ? व ते दिल्लीत होते किंवा कसे ? याचे समर्थन देऊ शकले नाहीत. सबब ते निरह ठरतात.

५. श्री. राम बदन हे मतदानाचेवेळी बटण दाबण्याबाबत झालेल्या चुकीचे समर्थन करू शकले नाहीत. सबब, ते निरह ठरतात.

६. श्री. रामशरण यादव व इतर यांना जरी जनता पक्षाने काढून टाकले होते तरी काढून टाकलेल्या सदस्यांचे सदस्यत्व संपुष्टात येते या म्हणण्याला कायदेशीर वैधता नसल्याने ते निरह ठरत नाहीत. सबब, विनंती अर्ज फेटाळण्यात येत आहेत.

७. श्री. अजितसिंग व इतर तिघांविरुद्ध श्री.श्रीकांत जैना, मुख्य प्रतोद, जनता दल संसदीय पक्ष यांनी दिलेला अर्ज फेटाळण्यात येत आहे. कारण एखाद्या सदस्याला पक्षातून काढून टाकल्यामुळे त्याचे सभागृहाचे सभासदत्व संपुष्टात येत नाही.

८. श्री. श्रीकांत जैना, मुख्य प्रतोद, जनता दल संसदीय पक्ष यांना सर्वश्री राजनाथ सोनकर शास्त्री, रामनिहोर राय, रामअवथ व शिवशरण वर्मा यांना पक्षातून काढून टाकल्यामुळे त्यांना निरह ठरविण्यात यावे असे जे म्हटले आहे त्याला कायदेशीर पाठबळ नसल्याने विनंती अर्ज फेटाळण्यात आला.

आदेश

१. श्री. रामसुंदर दास, गोविंदचंद्र मुंडा, गुलाम महंमद खान व रामबदन हे पक्षांतराच्या कारणाकरिता निरह ठरले असून आदेशाच्या तारखेपासून त्यांचे सदस्यत्व संपुष्टात आले आहे.

२. श्री. व्ही.पी.सिंह यांनी सर्वश्री अनादीचरणदास, सूर्यनारायण यादव, रामलखन सिंह यादव, रामशरण यादव, रोशनलाल, अर्जुनसिंग यादव, अभयप्रताप सिंह आणि उपेंद्रनाथ वर्मा यांच्याविरुद्ध दिलेले विनंती अर्ज फेटाळण्यात येत आहेत.

३. श्री. श्रीकांत जैना यांनी सर्वश्री अजितसिंग मसूद, हरपाल पनवर व सत्यपाल सिंह यादव यांचे विरुद्ध दिलेले विनंती अर्ज फेटाळण्यात येत आहेत.

१६५

४. श्री. श्रीकांत जैना यांनी सर्वश्री.रामनाथ शास्त्री, रामनिहोर राय, रामअवथ आणि शिवशरण वर्मा यांचे विरुद्ध दिलेले विनंती अर्ज फेटाळण्यात येत आहेत.

*****

१०. महाराष्ट्रातील पक्षांतरासंबंधातील काही निवडक प्रकरणे

पक्षांतर बंदी कायदा अंमलात आल्यानंतर महाराष्ट्र विधानसभेत प्रामुख्याने पक्षफुटीच्या ज्या मोठ्या घटना घडलेल्या आहेत त्यातील पहिली पक्षांतराची घटना म्हणजे जनता दल पक्षाच्या संबंधात असून दुसरी घटना ही शिवसेना या पक्षाच्या संदर्भात आहे.

(१) दिनांक २६ जुलै १९९१ रोजी जनता दलाच्या श्री.बबनराव पाचपुते व इतर सदस्यांनी पत्र लिहून तत्कालीन विधानसभा अध्यक्षाना असे कळविले की, "जनता दल विधानमंडळ पक्षाच्या काही सदस्यांनी जनता दल पक्षातून बाहेर पडून" महाराष्ट्र काँग्रेस दल" नावाचा स्वतंत्र गट स्थापन करण्याचे ठरविले आहे. दिनांक २६ जुलै १९९१ पासून हा ९ सदस्यांचा स्वतंत्र गट म्हणून विधानसभेत बसण्यास मान्यता मिळावी. तसेच या गटास सभागृहात बसण्यासाठी वेगळी जागा नेमून द्यावी. अशी त्यांनी विनंती केली होती. या बाबत अध्यक्षानी खालीलप्रमाणे निर्णय दिला :—

"भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद दहा मधील परिच्छेद ३ च्या (२) नुसार अशा स्वतंत्र गटाची संख्या, त्यांच्या मूळ पक्षाच्या संख्येच्या १/३ पेक्षा कमी नसल्यास असे सदस्य निरहतेस पात्र ठरणार नाही आणि दिनांक २६ जुलै १९९१ पर्यंत जनता दल सदस्यांची संख्या २३ असून वरील प्रमाणे स्वतंत्र गट स्थापलेल्या गटाच्या सदस्यांची संख्या ९ असल्यामुळे जनता दल पक्षात स्प्लिट झाल्याचे मान्य केले व त्या गटास महाराष्ट्र काँग्रेस दल म्हणून मान्यता दिल्याचे जाहीर केले."

तदनंतर दिनांक १ ऑगस्ट १९९१ रोजी महाराष्ट्र काँग्रेस दल पक्षाने भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षामध्ये व महाराष्ट्र राज्य विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षामध्ये विलीन (मर्जर) होण्याचे पत्र मा.अध्यक्षाना दिले आणि महाराष्ट्र राज्य विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षाने विलीन होण्यास संमती दिली. माननीय अध्यक्षांनी संविधानाच्या दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद ४ (२) अन्वये या विलीनीकरणास मान्यता दिली.

(२) दिनांक ५ डिसेंबर १९९१ रोजी शिवसेना पक्षातील श्री.छगन भुजबळ व इतर १७ सदस्यांनी मा.अध्यक्षाना एक पत्र पाठवून खालील मागणी केली :-

"आम्ही खालील सद्दा करणारे शिवसेना पक्ष सदस्यांनी या पक्षातून बाहेर पडून (स्प्लिट होऊन) "शिवसेना-बी" या नावाचा स्वतंत्र गट स्थापन करण्याचे ठरविले असून आज दिनांक ४ डिसेंबर १९९१ पासून आमच्या १८ सदस्यांचा स्वतंत्र गट म्हणून विधानसभेत बसणार आहे." या गटास मान्यता मिळावी व सभागृहात बसण्यासाठी वेगळी जागा नेमून देण्यात यावी अशी विनंती त्यांनी केली. भारतीय संविधानाच्या अनुसूची १० मधील परिच्छेद-३ (बी) अन्वये एखाद्या सदस्याने व त्याच्या सोबत अन्य सदस्यांनी त्यांच्या मूळ पक्षातून बाहेर पडण्याचे ठरविल्यामुळे जो स्वतंत्र गट निर्माण होईल आणि अशा गटातील सदस्यांची संख्या त्यांच्या मूळ पक्षाच्या संख्येच्या १/३ पेक्षा कमी नसेल तर, अशा सदस्यांचा एक स्वतंत्र गट म्हणून उदयास येतो. माननीय अध्यक्षांनी नंतर शिवसेना-बी गटाला मान्यता दिली.

महाबळेश्वर नगरपालिका प्रकरण

महाराष्ट्र राज्याने महाराष्ट्र विधानसभा सदस्य (पक्षांतराच्या कारणावरून निरहता) नियम, १९८६ पारित केल्यानंतर साहजिकच महाराष्ट्र राज्य हे "पुरोगामी राज्य" असल्याने लगेच महाराष्ट्र स्थानिक

स्वराज्य संस्था सदस्य (पक्षांतराच्या कारणावरून निरहता) कायदा, १९८७ पास करून हा कायदा राज्यातील नगर परिषद व स्थानिक स्वराज्य संस्थाना लागू केला. हा कायदा लागू केल्यानंतर प्रामुख्याने या कायद्यातर्गत पहिली केस ही, "दत्तात्रय बावलेकर विरुद्ध पाडुंरंग पराते" १९९७ चे दिवाणी अपिल क्रमांक ३२९४ मुंबईच्या उच्च न्यायालयात दाखल करण्यात आले. ही केस "महाबळेश्वर गिरीस्थान शहर विकास नगर परिषद" म्हणून सुद्धा ओळखली जाते. या केसमध्ये खालील दोन मुद्द्यांचा समावेश करण्यात आलेला होता :-

१. महाराष्ट्र स्थानिक स्वराज्य संस्था सदस्य (पक्षांतराच्या कारणावरून निरहता) कायदा क्र. २/१९८७ च्या कलम ३ (२) अन्वये एखाद्या नगर परिषदेच्या सदस्याने जर पक्षांतर करून दुसऱ्या पक्षात गेला असेल तर हा कायदा त्यांना लागू होतो काय ? तसेच या कायद्याच्या कलम ३ (२) अन्वये जर एखाद्या "अपक्ष" सदस्य हा नगर परिषदेचा सदस्य म्हणून निवडून आल्यानंतर एखाद्या राजकीय पक्षाला "संलग्न" (जॉईन) झाला किंवा त्याने एखाद्या आघाडीला पार्टीबा दिला तर तो घटनेच्या दहाव्या अनुसूची अन्वये व नगर परिषदेचा निरह कायदा क्रमांक २/१९८७ नुसार निरहतेस पात्र ठरतो काय ?

वरील प्रकरण थोडक्यात खालील प्रमाणे आहे :-

अर्जदार हे दिनांक १ डिसेंबर १९९६ रोजी महाबळेश्वर गिरीस्थान नगर परिषदेच्या" झालेल्या निवडणुकीत "अपक्ष" सदस्य म्हणून निवडून आलेले होते. त्या नंतर या अपक्ष सदस्यांनी एकत्र येऊन दिनांक २ डिसेंबर १९९६ रोजी सभा घेऊन महाबळेश्वर गिरीस्थान शहर विकास नगर परिषद या नावाची "आघाडी स्थापन" करून, निवडून आल्यावर कायदानुसार पक्ष स्थापनेच्या सर्व प्रक्रियाही पूर्ण करून, आघाडीचे एका पक्षात रुपांतर केले आणि पक्ष स्थापन केल्याबाबत सर्व सदस्यांना कळविण्यात आले होते. सर्व सदस्यांची नावे ही शासकीय "राजपत्रात" प्रसिद्ध करण्यात आली होते. महाबळेश्वर गिरीस्थान नगर परिषदेच्या "अध्यक्ष पदाची" निवडणूक दिनांक ३१ डिसेंबर १९९६ रोजी घेण्याचे ठरले होते व त्या प्रकारची अधिसूचना सुद्धा जिल्हाधिकाऱ्यांनी काढली होती. ज्या वेळेला अध्यक्षपदाची निवडणूक घेण्याचे ठरले, तेव्हा सदरहू आघाडीने आघाडीच्या एका सदस्यास अध्यक्ष पदाचा उमेदवार म्हणून निवडणूक लढविण्यास उभे केले आणि सर्व अपक्ष सदस्यांना या संबंधात पक्षादेश (व्हिप) काढून आघाडीच्या उमेदवारांस निवडून देण्याचे आवाहन/आदेश दिले. परंतु अध्यक्षपदाची निवडणूक झाल्यानंतर उच्च न्यायालयामध्ये या प्रकरणी दिवाणी दावा दाखल करण्यात आला.

वरील प्रकरणी निर्णय देतांना न्यायालयाने या संदर्भातील कायद्याची भूमिका सुस्पष्ट केलेली आहे. एखाद्या सदस्य हा एखाद्या राजकीय पक्षाचा सभासद असेल तर तो, दुसऱ्या पक्षाची स्थापना करू शकत नाही किंवा दुसऱ्या पक्षात, आघाडीत किंवा फ्रंट मध्येही सामील होऊ शकत नाही. तसेच त्यांनी एक महत्त्वपूर्ण निर्णय असाही दिला की, "या कायद्याच्या कलम ३ (२) अन्वये जर एखादा सदस्य हा 'अपक्ष' सदस्य म्हणून निवडून आल्यास तो 'अपक्ष सदस्यच' म्हणून राहतो आणि त्यांच्या स्थानात काहीही बदल होत नाही. तसेच जर एखादा सदस्य हा राजकीय पक्षाचा सदस्य असेल आणि दुसरा एखादा सदस्य हा अपक्ष म्हणून निवडून आला असेल तर, या कायद्यान्वये त्याबाबत कोणत्याही प्रकारे तुलना अथवा भेद करता येत नाही. उलटापक्षी नगर परिषद 'सदस्य' हा एखाद्या राजकीय

पक्षातर्फे निवडणुकीसाठी उभा केलेला नसेल आणि अपक्ष म्हणून निवडून आला तर तो कोणत्याही आघाडीत सामील होऊ शकत नाही.

सदरहू केसचा निर्णय देतांना न्यायमुर्तींनी 'किहोटो होलोहन विरुद्ध झाचिल्हू' १९९२ (२) सर्वोच्च न्यायालय ६५१ चा आधार घेतला आणि त्यानुसार अर्जदाराने दाव्यात उपस्थित केलेल्या मुद्यानुसार ते जरी 'अपक्ष' म्हणून निवडून आल्यानंतर त्यांनी आघाडी बनवून, नगर परिषदेच्या स्थैर्यासाठी व नगराच्या विकासासाठी, आघाडी स्थापन केल्याने ते अपात्र ठरत नाहीत हे प्रतिवादीचे म्हणणे पूर्णपणे फेटाळून लावले.

कराड नगरपालिका प्रकरण

या कायद्यान्वये, मुंबई उच्च न्यायालयात, महाराष्ट्र स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सदस्यांना (पक्षांतराच्या कारणावरून निरहता) निरह करण्याची दुसरी केस म्हणजे श्री.अशोक यशवंतराव पाटील (वादी) विरुद्ध जिल्हाधिकारी, सातारा (प्रतिवादी) ही होय, सदरहू केस ही एका विशेष याचिकेद्वारे (क्र. ४८६७/१९९८) मुंबईच्या उच्च न्यायालयात दाखल करण्यात आली होती. या प्रकरणची थोडक्यात पार्श्वभूमी खालीलप्रमाणे आहे :-

अर्जदार हे कराड नगरपरिषदेचे सदस्य म्हणून निवडून आलेले होते. सदरहू परिषदेच्या अध्यक्षांची निवडणूक दिनांक १२ डिसेंबर १९९७ रोजी घेण्याचे ठरविले होते. सदरहू अध्यक्ष पदाची निवडणूक होण्यापूर्वी दिनांक १८ ऑक्टोबर १९९७ रोजी एक बैठक बोलावून या बैठकीला नगर विकास आघाडीचे ११ सदस्य उपस्थित होते. सदरहू नगर विकास आघाडीच्या बैठकीमध्ये सर्वानुमते असा निर्णय घेण्यात आला की, "या आघाडीचे डॉ.ईरम आणि श्री.पावसकर यांना पक्षादेश काढण्याबाबत अधिकृत केले होते. नगर परिषद अध्यक्षांच्या निवडणुकीपूर्वी या आघाडीच्या सदस्यांची दिनांक ६ डिसेंबर १९९७ रोजी एक बैठक घेण्यात घेऊन असा पक्षादेश जाहीर करण्यात आला होता की, " आघाडीच्या सर्व सदस्यांनी दिनांक १२ डिसेंबर १९९७ उपस्थित राहून आघाडीने उमेदवार म्हणून पुरस्कृत केलेले श्री.रविंद्र शिंदे यांना अध्यक्षपदासाठी निवडून द्यावे. दिनांक १२ डिसेंबर १९९७ च्या अध्यक्ष पदाच्या निवडणुकीसाठी अर्जदार क्रमांक ४ हे सुद्धा त्या पदाची निवडणूक लढवित होते आणि आघाडीने पुरस्कृत केलेल्या श्री. रविंद्र शिंदे यांना विरोध करित होते. सदरहू निवडणुकीमध्ये आघाडीने पुरस्कृत उमेदवार श्री. रविंद्र शिंदे हे अध्यक्ष पदाच्या निवडणुकीत पराभूत झाले. पण ही निवडणूक होत असतांना अर्जदार श्री. अशोक पाटील यांनी आघाडीने जो पक्षादेश काढला होता, त्यानुसार मतदान न करता तो पक्षादेश झुगारून अर्जदार क्रमांक ४ यांना मत दिले. तदनुसार अध्यक्षांची निवडणूक झाल्यानंतर दिनांक १५ डिसेंबर १९९७ रोजी सदरहू नगर परिषदेची आमसभा बोलविण्यात आली होती. त्या आमसभेमध्ये काही 'ठराव' पारित करण्याबाबत कार्यक्रम ठरविण्यात आले होते. तत्पूर्वी दिनांक १० डिसेंबर १९९७ रोजी आघाडीच्या सर्व सदस्यांना पक्षादेश काढून असे निदेश देण्यात आले होते की, दिनांक १५ डिसेंबर १९९७ रोजी कार्यक्रम पत्रिकेनुसार सर्वच सदस्यांनी ठरावाच्या बाजूने मतदान करावे. अर्जदाराने आघाडीचा पक्षादेश न मानता त्याच्याविरुद्ध मतदान केले. श्री.पावसकर यांना पक्षादेश काढण्याबाबत आघाडीने प्राधिकृत केले असल्याने, त्यांनी महाराष्ट्र स्थानिक स्वराज्य संस्था (पक्षांतराच्या कारणावरून निरहता) नियम ३ (१) (अ) (बी) अन्वये अर्जदारांना

अपात्र/निरह उरविण्याबाबत मा.जिल्हाधिकारी, सातारा यांच्याकडे विनंती अर्ज दाखल केला. सदरहू विनंती अर्जानुसार जिल्हाधिकारी, सातारा यांनी ज्या सदस्यांनी पक्षादेश (व्हीप) झुगारून विरुद्ध मतदान केले त्यांच्याविरुद्ध कायद्यान्वये कारवाई करून त्यांना निरह उरविले. सदरहू निरह उरविण्याबाबतचा जो निर्णय जिल्हाधिकारी, सातारा यांनी घेतला त्या विरुद्ध अर्जदार श्री.अशोक पाटील आणि इतर यांनी उच्च न्यायालयामध्ये 'विशेष याचिका' दाखल केली. त्यात त्यांनी असे म्हटले की, 'जिल्हाधिकारी, सातारा यांनी सदस्यांना ज्या प्रकारे निरह केले आहे ते गैरवाजवी, जुलमी व चुकीचे आहे.' पुढे त्यांनी असेही नमूद केले की, सदरहू कायद्याच्या कलम ७ अन्वये जिल्हाधिकारी यांनी जी कारवाई केली आहे ती अंतिम आणि जोपर्यंत गैरवाजवी व जुलमी होत नाही तोपर्यंत तिला न्यायालयात आव्हान देता येत नाही, हे चुकीचे आहे.

या मुद्यावर न्यायालयाने निर्णय देतांना असे म्हटले आहे की, "या प्रकरणी कोणत्याही प्रकारे नियमांचा भंग झालेला नाही अथवा नैसर्गिक न्यायाचाही भंग झालेला नाही. सदरहू आदेश हे जिल्हाधिकारी यांनी न्यायिकवत (क्वाझी ज्युडिशियल) या अधिकारात दिले असून न्यायालयाने असेही नमूद केले की," सदस्यांना निरह करतांना जिल्हाधिकाऱ्यांनी दोन पक्षातील मतभेद लक्षात घेता जी कारणे दिली आहेत ती संयुक्तिक, पटणारी व सुसंगत होती."

या प्रकरणाचा निर्णय देतांना प्रामुख्याने कायद्याच्या कलम ३ (ब) या कलमावर न्यायालयाने विशेष भर दिला. त्यानुसार जो सदस्य ज्या पक्षाचा आहे, त्या राजकीय पक्षाकडून किंवा त्या पक्षाने त्या संदर्भात प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीकडून अगर प्राधिकरणाकडून देण्यात आलेल्या कोणत्याही निदेशाविरुद्ध जाऊन जर दोहोपेकी कोणत्याही बाबतीत अशा राजकीय पक्षाची, व्यक्तीची, प्राधिकरणाची पूर्व परवानगी घेतल्याशिवाय मतदान केले किंवा मतदान करण्याचे वर्जिले आणि अशा मतदानापासून किंवा वर्जनापासून १५ दिवसांच्या आत अशा राजकीय पक्षाने किंवा व्यक्तीने किंवा प्राधिकरणाने असे मतदानाचे किंवा वर्जनाचे कृत्य क्षमापित केले नसेल तर तो सभागृहाचा सदस्य म्हणून राहण्यास निरह होईल. थोडक्यात, एखाद्या सदस्याने मतदानाला पक्षादेश असतांना त्याविरुद्ध जाऊन मतदान केले किंवा जाणुनबुजून अनुपस्थित राहिला तर तो निरह उरण्याच्या पात्रतेस आमंत्रण देतो.

पक्षादेशा बाबत न्यायालयाने असे म्हटले की, "दिनांक ६ डिसेंबर १९९७ व दिनांक १० डिसेंबर १९९७ रोजीचे पक्षादेश हे स्थानिक व्यक्तीकडून सर्व सदस्यांवर व्यक्तिशः बजावण्यात आले होते. परंतु सदरहू पक्षादेश अर्जदाराने स्वीकारण्यास नाकारल्यामुळे ते पक्षादेश हे टपाल (अंडर पोस्टींग सर्टिफिकेट) द्वारे सुद्धा पाठविले होते. तसेच स्थानिक वृत्तपत्रामध्ये याबाबतची जाहिरात देवून नगर परिषदेच्या नोटीस फलकावरसुद्धा पक्षादेशाची प्रत लावण्यात आली होती." तसेच दिनांक १० डिसेंबर १९९७ ला घेण्यात आलेल्या बैठकीमध्ये सुद्धा या पक्षादेशाची जाहीरपणे घोषणा करण्यात आली होती.

यावरून अर्जदारास पक्षादेश काढण्याची पूर्वकल्पना दिली होती आणि असे असूनसुद्धा अर्जदाराने, सदस्यद्विवेकबुद्धीला स्मरून पक्षादेशाविरुद्ध मतदान केले म्हणून सदरहू याचिकेमध्ये सादर केलेले मुद्दे विचारात घेता, महाराष्ट्र स्थानिक स्वराज्य संस्था सदस्य पक्षांतराच्या कारणावरून (निरह)

कायद्याच्या कलमांचे उल्लंघन करणारा आहे, तसेच अर्जदाराने पक्षादेश झुगारुन अधिकृत उमेदवाराला मतदान न करता, दुसरा उमेदवार निवडणुकीस उभा करुन, त्या उमेदवाराची पाठराखण करुन त्याला मतदान केले व अधिकृत आघाडीच्या उमेदवाराला पराभूत केले. म्हणून अर्जदाराला निरर्ह करण्याबाबत जिल्हाधिकारी (सातारा) यांनी जो निर्णय घेतला होता तो बरोबर होता.

महाराष्ट्र विधानसभेतील काही प्रकरणे (१९९५-२०००)

प्रकरण पहिले :-

श्री. चंद्रकांत पडवळ, विधान सभा सदस्य यांनी सर्वश्री.राजेंद्र भास्करराव शिंगणे, राजवर्धन रघुजीराव कदमबांडे, मोहनराव पांडुरंग गुदगे, अजित शंकरराव घोरपडे, के. सी. पाडवी, मदनराव गणपतराव पिसाळ आणि देवराव संतोषराव रडके या ७ अपक्ष विधान सभा सदस्यांच्या विरुद्ध भारतीय संविधानाची १० वी अनुसूची व महाराष्ट्र विधान सभा सदस्य (पक्षांतराच्या कारणावरुन निरर्हता) नियम १९८६ अन्वये ७ वेगवेगळे विनंती अर्ज अध्यक्षांसमोर दिनांक १ डिसेंबर १९९८ रोजी दाखल केले. वरील सर्व ७ विधानसभा सदस्य हे अपक्ष सदस्य म्हणून निवडून आले होते व ते महाराष्ट्र विधानसभेमध्ये कोणत्याही विधानमंडळ पक्षाचे सदस्य नव्हते. अपक्ष सदस्य म्हणून निवडून आले असतानाही सदरहू ७ सदस्यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय) या राजकीय पक्षात सामील झाल्याचे विनंती अर्जात आरोपित करण्यात आले होते व श्री. चंद्रकांत पडवळ यांनी कागदपत्रे सादर केली होती.

वरील सर्व सात अपक्ष सदस्यांना त्यांचे लेखी म्हणणे त्यांच्या वकिलामार्फत सादर करण्याची व वेळोवेळी सुनावणीस उपस्थित राहण्याची संधी देण्यात आली. या प्रकरणामधील कार्यवाही चालू असतानाच दिनांक १५ जुलै १९९९ रोजी महाराष्ट्र शासनाच्या मंत्रीमंडळाच्या शिफारशी वरुन राज्यपालांनी महाराष्ट्र विधानसभा विसर्जित केली व त्यामुळे अर्जदार व वरील सात गैरअर्जदार सदस्यांचे सदस्यत्व दिनांक १५ जुलै १९९९ पासून आपोआपच संपुष्टात आले. त्यामुळे अध्यक्षांनी सदरहू सातही विनंती अर्ज व्यपगत झाल्याचा निर्णय दिला.

प्रकरण दुसरे :-

श्री.नारायण राणे, मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य यांनी शिवसेना विधानमंडळ पक्षाचे सदस्य सर्वश्री. गणेश रामचंद्र नाईक, सुरेश निवृत्ती नवले आणि गुलाबराव रामराव गांवडे यांच्याविरुद्ध विधान सभा सदस्य (पक्षांतराच्या कारणावरुन निरर्हता) नियम, १९८६ अन्वये, तीन वेगवेगळे विनंती अर्ज दिनांक १५ मार्च १९९९ रोजी अध्यक्षांसमोर दाखल केले. त्या विनंती अर्जात असे आरोपित करण्यात आले होते की, दिनांक १७ फेब्रुवारी १९९९ रोजी मुख्यमंत्री व त्यांच्या मंत्रिमंडळावर विश्वास व्यक्त करणाऱ्या ठरावाच्या बाजूने वरील तीनही सदस्यांनी मुख्य प्रतोद, शिवसेना विधानमंडळ पक्ष यांनी दिलेल्या निदेशाच्या विरोधात जाऊन तसेच शिवसेना विधानमंडळ पक्षातील प्राधिकृत व्यक्तीची पूर्व परवानगी न घेता, हेतुपुरस्सर आणि असद्भावपूर्वक हेतूने मतदान करण्याचे वर्जिले व अशाप्रकारे मतदान वर्जिन्याचे कृत्य हे शिवसेना विधानमंडळ पक्षातील कुठल्याही प्राधिकाऱ्याने क्षमापित केले नव्हते, म्हणून सदरहू तीनही विधान सभा सदस्य हे निरर्ह झाले आहेत. या तीनही प्रकरणात विनंती अर्जासोबत

त्यांनी केलेल्या आरोपाच्या पुष्ट्यर्थ कागदपत्रे सादर करण्यात आली होती. वरील तीनही विधान सभा सदस्यांना त्यांच्या वकिलामार्फत त्यांचे लेखी म्हणणे मांडण्याची व सुनावणीस उपस्थित राहण्याची संधी देण्यात आली. या प्रकरणातील कार्यवाही चालू असतानाच दिनांक १५ जुलै १९९९ रोजी महाराष्ट्र शासनाच्या मंत्रिमंडळाच्या शिफारशीवरून राज्यपालांनी महाराष्ट्र विधान सभा विसर्जित केली व त्यामुळे अर्जदार व वरील तीनही गैरअर्जदार सदस्यांचे विधान सभा सदस्यत्व दिनांक १५ जुलै १९९९ पासून आपोआपच संपुष्टात आले. त्यामुळे हे तीनही विनंती अर्ज व्यपगत झाले आहेत असा निर्णय अध्यक्षानी दिला.

प्रकरण तिसरे :-

महाराष्ट्र विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षातील एकूण ७७ सदस्यांपैकी ४५ विधान सभा सदस्यांनी श्री.मधुकराव पिचड, वि.स.स. यांच्या नेतृत्वाखाली दिनांक ३ जून १९९९ रोजी अध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा यांच्यासमोर उपस्थित राहून असे निदर्शनास आणले की, त्यांच्या मूळ राजकीय पक्षात म्हणजेच भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय) पक्षात फूट पडली आहे व त्या अनुषंगाने त्या ४५ विधानसभा सदस्यांनी त्यांच्या मूळ राजकीय पक्षातून म्हणजेच भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस विधानमंडळ पक्षातून स्वेच्छेने बाहेर पडून (स्प्लीट) होऊन काँग्रेस (आर) नावाचा स्वतंत्र गट बनविला आहे व त्या सर्व विधान सभा सदस्यांनी या नवीन पक्ष गटाचे सदस्यत्व स्विकारले आहे. त्यामुळे त्यांनी नव्याने बनविलेल्या काँग्रेस (आर) या विधान सभा पक्ष गटास एक स्वतंत्र पक्ष/गट म्हणून मान्यता देण्याची व सभागृहामध्ये वेगळी जागा नेमून देण्याची विनंती केली. तसेच या काँग्रेस (आर) पक्ष गटात त्याचा मूळ राजकीय पक्ष म्हणजे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचे १/३ पेक्षा कमी सदस्य नसल्यामुळे १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद-३ अन्वये पक्षांतराच्या कारणावरून येणारी निरर्हता या पक्ष गटाच्या बाबतीत लागू होणार नाही असेही त्यांनी प्रतिपादीत केले.

या प्रकरणातील उपलब्ध कागदपत्रे, वस्तुस्थिती व पक्षांतर बंदी कायद्यातील तरतुदी विचारात घेऊन अध्यक्षांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय) या पक्षात फुट पडल्यामुळे व त्या अनुषंगाने विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षात फुट पडून नव्याने बनलेल्या "काँग्रेस (आर)" या विधानसभा पक्ष गटास विधानसभेतील कामकाजाकरिता एक स्वतंत्र पक्ष/गट म्हणून दिनांक १० जून १९९९ रोजी मान्यता दिली.

या प्रकरणात महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस समितीचे अध्यक्ष, श्री.प्रतापराव भोसले यांनी काही सदस्यांना विधानमंडळ काँग्रेस पक्षातून काढून टाकल्याबाबत अध्यक्षांना कळविले होते. तसेच, श्री.मधुकराव पिचड, विरोधी पक्ष नेता, विधानसभा यांनीही विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षातून काही सदस्यांना काढून टाकल्याचे अध्यक्षांना कळविले होते. परंतु १० वी अनुसूची व त्या अंतर्गत बनविलेल्या नियमांमध्ये विधान सभा सदस्यांना पक्षातून काढून टाकण्याबाबत कुठलीही तरतूद नसल्यामुळे या संदर्भात अध्यक्षांनी कुठलीही कारवाई केली नाही.

प्रकरण चवथे :-

श्री. मधुकराव पिचड व इतर ४४ विधानसभा सदस्यांनी अध्यक्ष यांना दि. ८ जुलै १९९९ रोजी पत्र लिहून असे कळविले की, विधानसभेतील त्यांच्या "काँग्रेस (आर)" या मूळ राजकीय पक्षाच्या देश

पातळीवर नव्याने स्थापन झालेल्या "नॅशनॅलिस्ट काँग्रेस पार्टीमध्ये" झालेल्या विलीनीकरणास सदरहू सर्व ४५ विधानसभा सदस्यांनी संमती दिली असून, विलीनीकरणानंतर नव्याने बनलेल्या "विधानमंडळ नॅशनॅलिस्ट काँग्रेस" पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेने स्विकारले आहे व या विलीनीकरणास "नॅशनॅलिस्ट काँग्रेस पार्टी", नवी दिल्ली यांनी ही मान्यता दिल्याचे निदर्शनास आणले. सदरहू विलीनीकरणास काँग्रेस (आर) या विधानमंडळ पक्षातील २/३ पेक्षा कमी नाही एवढ्या सदस्यांनी संमती दिल्यामुळे पक्षांतराच्या कारणावरून येणारी निरर्हता या ४५ सदस्यांना लागू होणार नाही असेही त्यांनी निदर्शनास आणले.

हे प्रकरण मा.अध्यक्षांच्या विचाराधीन असतानाच, दि. १५ जुलै १९९९ रोजी महाराष्ट्र शासनाच्या मंत्रिमंडळाच्या शिफारशीवरून राज्यपालांनी महाराष्ट्र विधानसभा विसर्जित केली, त्यामुळे सदरहू ४५ विधानसभा सदस्यांचे सदस्यत्व आपोआपच संपुष्टात आले व त्यामुळे मा.अध्यक्षांनी या प्रकरणात कुठलाही निर्णय घोषित केला नाही.

-: महाराष्ट्र विधान परिषदेतील काही प्रकरणे :-

प्रकरण एक :-

श्री. छगन भुजबळ, विरोधी पक्ष नेता, महाराष्ट्र विधान परिषद यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्र विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षाच्या १४ विधान परिषद सदस्यांनी मा.सभापती, महाराष्ट्र विधान परिषद यांना दि. ३ जून १९९९ रोजी एक अर्ज सादर केला व असे निदर्शनास आणले की, त्यांच्या मूळ राजकीय पक्षात म्हणजेच भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय) पक्षात राष्ट्रीय पातळीवर फूट पडली आहे व त्या अनुषंगाने सदरहू १४ सदस्यांनी असा निर्णय घेतला आहे की, त्यांच्या मूळ राजकीय पक्षातून म्हणजेच भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय) पक्षातून स्वेच्छेने बाहेर पडून (स्प्लीट) त्यांनी काँग्रेस (आर) नावाचा स्वतंत्र गट बनविला आहे व त्या सर्व १४ विधान परिषद सदस्यांनी स्वेच्छेने त्या स्वतंत्र गटाचे सदस्यत्व स्वीकारले आहे. त्या १४ विधान परिषद सदस्यांनी नव्याने बनविलेल्या काँग्रेस (आर) या विधानमंडळ पक्षास एक स्वतंत्र पक्ष/गट म्हणून मान्यता देण्याची व विधान परिषद सभागृहामध्ये वेगळी जागा नेमून देण्याची विनंती केली होती. तसेच सदरहू १४ सदस्यांनी असेही प्रतिपादित केले की, त्यांनी स्थापन केलेल्या "काँग्रेस (आर) विधानमंडळ पक्ष गटात, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय) विधानमंडळ पक्षातील एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ पेक्षा कमी सदस्य नसल्यामुळे पक्षांतराच्या कारणावरून येणारी निरर्हता या पक्ष गटास लागू होणार नाही. मा.सभापती, महाराष्ट्र विधान परिषद यांनी या प्रकरणाच्या संदर्भात उपलब्ध कागदपत्रे, वस्तुस्थिती व पक्षांतर बंदी कायद्यातील तरतुदी विचारात घेऊन, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय) पक्षात फूट पाडल्यामुळे व त्या अनुषंगाने विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षात फूट पडून नव्याने बनलेल्या "काँग्रेस (आर)" या विधान परिषदेतील पक्ष गटास विधान परिषदेतील कामकाजाकरिता एक स्वतंत्र पक्ष/गट म्हणून दि.१० जून १९९९ रोजी मान्यता दिली.

या प्रकरणात महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस समितीचे अध्यक्ष, श्री. प्रतापराव भोसले तसेच विधान परिषदेतील विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षाचे नेते, श्री. छगन भुजबळ यांनी त्यांच्या पक्षातील काही सदस्यांना पक्षातून काढून टाकल्याचे मा.सभापतींना कळविले होते. पक्षातून काढून टाकलेल्या

सदस्यांच्या संदर्भात १० व्या अनुसूचीमध्ये कुठलीही तरतूद नसल्यामुळे मा.सभापतींनी त्यावर कुठलीही कारवाई केली नाही.

प्रकरण दुसरे :-

विधान परिषदेतील "महाराष्ट्र विधानमंडळ काँग्रेस (आर)" पक्षाच्या १३ सदस्यांनी (श्रीमती विद्या बेलोसे, वि.प.स. वगळून) दि. ७ जुलै १९९९ रोजी मा.सभापतींना पत्र लिहून असे कळविले की, विधान परिषदेतील काँग्रेस (आर) या पक्षाने देश पातळीवर नव्याने स्थापना झालेल्या नॅशनॅलिस्ट काँग्रेस पक्षामध्ये विलीन होण्याचा निर्णय घेतला आहे व त्याच्या विलीनीकरणास नॅशनॅलिस्ट काँग्रेस पार्टीच्या नवी दिल्ली येथील केंद्रीय सरचिटणीसांनी त्या पक्षाच्या वतीने मान्यता दिली आहे. सदरहू विलीनीकरणास विधानमंडळ काँग्रेस (आर) या पक्षाच्या २/३ पेक्षा कमी नाही एवढ्या सदस्यांनी संमती दिली असल्यामुळे पक्षांतराच्या कारणावरून येणारी निरर्हता नव्याने स्थापन झालेल्या नॅशनॅलिस्ट काँग्रेस विधानमंडळ पक्षास लागू होणार नाही असेही त्यांनी प्रतिपादित केले. सदरहू १३ सदस्यांनी काँग्रेस (आर) या पक्षाचे नॅशनॅलिस्ट काँग्रेस पक्षामध्ये झालेल्या विलीनीकरणास मान्यता देण्याची व विधान परिषद सभागृहामध्ये बसण्यासाठी वेगळी जागा नेमून देण्याची विनंती केली.

या प्रकरणाच्या संदर्भात उपलब्ध कागदपत्रे, वस्तुस्थिती व पक्षांतर बंदी कायद्यातील तरतुदी विचारात घेऊन मा.सभापतींनी विधानमंडळ काँग्रेस (आर) या पक्षाचे नॅशनॅलिस्ट काँग्रेस पक्षामध्ये झालेल्या विलीनीकरणास विधान परिषदेतील कामकाजाकरिता दि.१९ जुलै १९९९ रोजी स्वीकृती दिली.

प्रकरण तिसरे :-

श्रीमती विद्या बेलोसे, विधान परिषद सदस्या, यांनी महाराष्ट्र विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षाच्या इतर १३ सदस्यांबरोबर पक्षात फूट पडल्यामुळे नवीन स्थापन झालेल्या काँग्रेस (आर) पक्ष/गटात प्रवेश केला होता. परंतु त्यानंतर विधानमंडळ काँग्रेस (आर) या पक्षाच्या १४ विधान परिषद सदस्यांपैकी, श्रीमती विद्या बेलोसे वगळून उरलेल्या १३ सदस्यांच्या विधानमंडळ काँग्रेस (आर) पक्षाचे नॅशनॅलिस्ट काँग्रेस पक्षात झालेल्या विलीनीकरणास मा.सभापती, विधान परिषद यांनी दि.१९ जुलै १९९९ रोजी विधान परिषदेतील कामकाजाकरिता स्वीकृती दिली होती. त्यानंतर श्रीमती विद्या बेलोसे यांनी दि.२० जुलै १९९९ रोजी मा.सभापतींना असे कळविले होते की, त्या नॅशनॅलिस्ट काँग्रेस पक्षात" विलीन होऊ इच्छित नाहीत व त्यांना काँग्रेस (आर) विधानमंडळ पक्ष गटाची सदस्या समजण्यात यावे. त्यानंतर दि.३० जुलै १९९९ रोजी श्रीमती विद्या बेलोसे यांनी मा.सभापतींना पत्र लिहून त्यांच्या काँग्रेस (आर) पक्ष हा भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय) या पक्षात विलीन करण्याचा निर्णय दि.२९.७.१९९९ रोजी झाल्याचे कळविले व सदरहू विलीनीकरणास विधान परिषदेतील विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षाचे गट नेते श्री. रणजीत देशमुख यांनीही दि.३१ जुलै १९९९ रोजी मान्यता दिली. मा.सभापती, विधान परिषद यांनी दि.३ ऑगस्ट १९९९ रोजी या विषयाच्या संदर्भात उपलब्ध कागदपत्रे, वस्तुस्थिती व प्रचलित कायदा विचारात घेऊन श्रीमती विद्या बेलोसे यांच्या काँग्रेस (आर) या पक्ष गटाच्या विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षात झालेल्या विलीनीकरणास विधान परिषदेतील कामकाजाकरिता स्वीकृती दिली.

प्रकरण चौथे :-

श्री. विनायक तुकाराम मेटे, विधान परिषद सदस्य यांनी दि.२६ जुलै १९९९ रोजी, मा.सभापती, महाराष्ट्र विधान परिषद यांना कळविले की, त्यांच्या मूळ पक्षात म्हणजे "अखिल मराठा महासंघात" फूट पडल्यामुळे त्यांनी "नव महाराष्ट्र विकास पार्टी" असा नवीन गट स्थापन केला आहे. तसेच त्यांनी २६ जुलै १९९९ रोजी असेही कळविले की, त्यांच्या नव महाराष्ट्र विकास पार्टीने राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षात विलीन होण्याचा निर्णय घेतला आहे व सदरहू विलीनीकरणास राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाचे विधान परिषदेतील नेते, श्री.छगन भुजबळ यांनी दि.२६ जुलै १९९९ रोजी मान्यता दिली. मा.सभापती, विधान परिषद यांनी दि.३ ऑगस्ट १९९९ रोजी वरील विषयाच्या संदर्भात उपलब्ध कागदपत्रे, वस्तुस्थिती व प्रचलित कायदा विचारात घेऊन नव महाराष्ट्र विकास पक्षाच्या विधानमंडळ राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षात झालेल्या विलीनीकरणास विधान परिषदेतील कामकाजाकरिता स्वीकृती दिली.

प्रकरण पाचवे :-

श्री. हुसेन दलवाई, विधान परिषद सदस्य यांनी दि.३ जून १९९९ रोजी मा.सभापती, महाराष्ट्र विधान परिषद यांना असे कळविले की, त्यांच्या मूळ राजकीय पक्षात म्हणजे समाजवादी पक्षात फूट पडल्यामुळे त्यांनी समाजवादी पक्ष (डी) अशा नावाचा नवीन गट स्थापन केला आहे. तसेच त्यांच्या समाजवादी (डी) गटाने भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय) या पक्षात दि.७ मे १९९९ रोजी विलीन होण्याचा निर्णय घेतला आहे. सदरहू विलीनीकरणात महाराष्ट्र विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षाचे नेते श्री. रणजीत देशमुख यांनी दि.१६ जून १९९९ रोजी सहमती दर्शविली.

वरील प्रकरणात, दि.१२ जुलै १९९९ रोजी, मा.सभापतींनी समाजवादी (डी) या गटाच्या महाराष्ट्र विधानमंडळ काँग्रेस (आय) पक्षात झालेल्या विलीनीकरणास संमती दिली.

*****

**११. तत्कालीन माननीय अध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा यांनी
पक्षांतर बंदी कायद्यांतर्गत दिलेले काही निर्णय**

सात अपक्ष विधानसभा सदस्यांच्या संदर्भात तत्कालीन मा.अध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा (श्री.अरूण गुजराथी) यांनी दिनांक १३ जून, २००२ रोजी पारित केलेले आदेश पुढे नमूद करण्यात येत आहेत.

<u>Sr. No.</u>	<u>Title of the Case</u>	<u>Pages</u>
1	Shri Sachin Ahir V/S Shri Narayan pawar Disqualification Petition No. 1 of 2002. Shri Sachin Ahir V/S Shri Narsing Patil Disqualification Petition No. 2 of 2002. Shri Sachin Ahir V/S Shri Shivajirao Naik Disqualification Petition No. 3 of 2002. (Common Judgement)	1-11
2	Shri Narendra Ghule V/S Vinay Kore Disqualification Petition No. 4 of 2002.	12-22
3	Shri Sachin Ahir V/S Shri Shirishkumar Kotwal Disqualification Petition No. 5 of 2002.	23-31
4	Shri Dada Jadhavrao V/S Shri Gangaram Thakkarwad Disqualification Petition No. 6 of 2002.	32-40
5	Shri Rohidas Patil V/S Shri Desmond Yates Disqualification Petition No. 8 of 2002.	41-47

(1) **BEFORE THE SPEAKER OF THE MAHARASHTRA LEGISLATIVE ASSEMBLY**
IN THE MATTER OF DISQUALIFICATION OF MEMBER OF LEGISLATIVE
ASSEMBLY ON THE GROUND OF DEFECTION AS PER ARTICLE 191(2) AND TENTH
SCHEDULE OF THE CONSTITUTION OF INDIA AND THE MEMBERS OF
MAHARASHTRA LEGISLATIVE ASSEMBLY (DISQUALIFICATION ON GROUNDS OF
DEFECTION) RULES,1986.

DISQUALIFICATION PETITION NO.1 OF 2002

Shri, Sachin Ahir, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Narayan Pawar, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO. 2 OF 2002.

Shri Sachin Ahir, Member of the Legislative Assembly.

V/s

Shri Narsing Patil, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.3 OF 2002.

Shri Sachin Ahir, Member of the Legislative Assembly.

V/s

Shri Shivajirao Naik, Member of Legislative Assembly

1. These three Petitions filed under Rule 6 of The Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on ground of Defection) Rules, 1986 involve common questions of facts and law. So they are disposed of by this common judgment.

2. These three and other five Petitions for disqualification under the said rules were heard by me on 11th and 12th June, 2002. On both the days the hearing was commenced by 12.00 AM and 10.00 AM respectively and was continued till almost 6.30 P.M under the circumstance, it was humanly impossible to prepare and pronounce my judgements on 12th June,2002 itself. So, I was constrained to declare that I will prepare and pronounce them by 8.00 A.M. on 13th June, 2002 I am doing so accordingly.

3. On June 4, 2002 Shri Sachin Ahir, the Hon. Member from Sewree constituency of the Maharashtra Legislative Assembly who is elected on the ticket of Nationalist Congress Party, and is a Member of the Nationalist Congress Legislature Party filed Petition Nos. 1 to 3 of 2002 against Shri Narayan Pawar, Hon. Member from Khed Alandi constituency, Shri Narsingh Patil, Hon. Member from Chandgad constituency and Shri Shivajirao Naik, the Hon. Member from Shirala constituency.

4. In those Petitions he alleged in substance:-

a) That the said Members are elected on the ticket and Symbol of the Nationalist Congress Party.

b) That on April 23, 2002 the disciplinary committee of the said party passed resolution directing its members not to give any statements etc., which would tarnish the image of the party and/or would otherwise harmful to it.

c) That in spite of it they submitted a letter to his HE The Governor of Maharashtra on June 4, 2002 stating therein that they had withdrawn their support to the present Government formed by Democratic Front constituted by Indian National Congress and Nationalist Congress Party.

d) That moreover through the media of Press and television also they let the general public of Maharashtra and all over India knows of their withdrawal of their support to the present ministry constituted by the said front and had given their support to the Shiv Sena and Bhartiya Janata Party combined;

e) That thereby they had voluntarily given up their memberships of their original political party viz., the Nationalist Congress Party, and

f) That thereby they have become disqualified from being members of the House of the Legislative Assembly of the State of Maharashtra.

5. Along with the Petitions he produced among other documents, copies of the newspapers, copy of the Respondents aforesaid letter to His Excellency, The Governor of Maharashtra.

6. On carefully going through the Petition I found that the Petitions were duly signed and verified as required by sub-rule 6 of Rule 6 of the Members of

Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on the grounds of Defection) Rules, 1986 said Rules. From the declarations given by the said three persons in Form No. 3 as per Rule No.4 and the entries in the Register in Form No.4 as per Rule No.5 of the said Rules, I found that the said members were elected on the ticket and symbol of the Nationalist Congress Party. So in discharge of my duties and functions as the Speaker, I decided to call their written comments on the said Petitions as required by the principles of natural justice and also Rule 7 (3) of the said Rules in the interest of healthy democracy, and directed my office to serve Summons on them along with the necessary annexures also and call for their comments as contemplated in the said rule 7 (3).

7. The said Rule 7(3) contemplates 7 days time. However, by His Excellency the Governor of Maharashtra directed the Chief Minister to prove the continuance of majority support to his Government on the floor of the House within Ten days i.e. latest by 14th June 2002. In view of the legislative intent in adding sub clause 2 to Article 191 and also the Tenth Schedule to our Constitution in the year 1985, and after giving a careful thought to the situation. I decided to give two days time as was given and upheld by the Supreme Court also in the Case of Ravi S. Naik Vs. Union of India reported at AIR 1994 SC 1558. I think that Rule No 9 of the said rule also confers discretion on the Speaker for such exigencies. The said judgment of the Supreme Court establishes that the basic requirement is to act fairly and reasonably in such inquires.

8. Instead of filing their reply of comments on the Petition and or making any application for extension of time in that behalf they filed in the Hon'ble High court of Mumbai Writ Petitions impleading the Speaker also amongst others as a Respondent. After partial hearing thereof by the Hon'ble High Court on June 7, 2002 the Respondents approached me on June 8, 2002, and by their applications running into five pages, they asked for further time to file their comments; till 6.00 P.M. on 14th June, 2002, in other words, until after the proposed Assembly Session for Vote of Confidence on 13th June, 2002. In view of the contingency mentioned above by detailed speaking order 4 dated 9th June, 2002. I gave them extension of time till 11th A.M. of June 11, 2002. Subsequently, on June 11, 2002 the Hon'ble High Court was pleased to dismiss their Writ Petitions.

9. On June 11, 2002 the said three persons appeared before me along with their Advocates and filed their respective Written Statements of Defence, in other

words, their Comments as contemplated in Rule 7 (3) mentioned above. Their main contentions are:

a) That grant of less than 7 days time to them for filing their defense was contrary to law, that the time granted to them was not sufficient and reasonable and thereby fair opportunity of defending themselves was denied to them: and that the prescribed 7 days time contemplated in Rule No. 7 was as per the Rules Of Natural Justice;

b) That Copies served on them initially were not complete and that they received the complete set only by 9 a.m. on June 11, 2002 and that also prejudiced preparation of their defense;

c) That the allegations against them are devoid of the required material facts and particulars, and that required summary dismissal of the Petitions;

d) That many of the documents referred to in the pleadings have not been filed along with the Petition and their copies also have not been served on them.

e) That the annexure were not verified as required by Rule 6 (6). that they denied all the allegations made against them including the allegation that they had accompanied Leaders of Opposition when they met His Excellency, the Governor of Maharashtra and that they gave publicity to it in the Electronic and Print Media; and

f) That disciplinary Committee of their party had not passed any resolution on 23rd April 2002 and that in any case the same was never brought to their knowledge.

g) They however specifically admitted that they did submit a letter to the Governor on 4th June 2002 but alleged that the Petitioner was misinterpreting the contents of that letter to project that it was to the effect that they had withdrawn their support of the Government.

10. So, the basic issues which arise for my decision are:-

(1) Whether the Petition deserves to be summarily dismissed on the ground of alleged violation of Rule 6 (4), Rule 6 (6) and Rule 7 (3)?

(2) Whether the Respondents have voluntarily given up Membership of their original party, and have thus become disqualified for being members of the House;

11. On 11th and 12th June 2002 the matters were heard by me in the presence of all concerned. Their advocates were heard. Evidence was also recorded. They cross-examined the Petitioner. They orally asked for further time at every Stage. But in the aforesaid circumstances I rejected that request, as it was not bonafide.

12 On the 1st point, the learned Advocates of the Respondent Shri Kanitkar, Shri Godbole, Shri Walawalkar and Kaulgud contended:-

a) That the word used in Rule No. 6 and 7 is 'shall' and so those provisions are not directory but mandatory and, therefore, any failure to comply with them was bound to result in dismissal of the Petition.

b) That under the concept of Rule of Law the Speaker was also bound to abide by the rules framed by him and was not at liberty to decide them. They relied on AIR 1980 SC 303, AIR 1992 Bom. 227, AIR 1996, SC page 1691 AIR 2000 SC 694.

c) That the ruling of the Supreme Court in the case of Ravi s. Naik Vs Union of India Air, 1994 SC 1550 was considerably watered down by the Supreme Court itself by their Judgment in the case of Mayawati Vs Markandey reported at AIR 1998 SC;

d) That in any case on account of want of verification of signatures, want of pleading of material facts in the Petition and also want of sufficient time to prepare and file the defense they were deprived of reasonable and fair opportunity of defence;

e) That the interpretation and effect of the contents of their letter dated June 4, 2002 were deliberately misinterpreted by the Petitioner and that they did not amount to withdrawal of their support to the ministry; and

f) That it simply reflected their dissatisfaction and grievances, and that in any case it did not amount to voluntarily giving up their membership of their original political party as contemplated in paragraph No 2 of the 10th Schedule of our Constitution.

13. In reply the learned advocates for the Petitioner Shri Aney, Shri Naidu and Shri Gupta equally vehemently urged:-

a) that the annexures were referred to in the Petition, the Petition was duly verified and that had the effect of Verification of annexures also

b) That the authorities relied on by the Respondents were from the Representation of 'Peoples Apt regarding verification and particulars but since Election Petitions involved allegations of various types of corrupt practices which was not so in the present case, those rulings were not applicable here;

c) That the aforesaid rules were not an Act of Parliament like the Representation of Peoples Act and, therefore, also the said rules need not be interpreted with the same rigor, but must be interpreted and observed in their true spirit and substance and not in their words as such, as in the case of Ravi S. Naik;

d) That no irregularity in the compliance with the said rules could be fatal to the Petition as that would certainly defeat the ends of justice and healthy Parliamentary democracy;

e) That the ratio in the case of Ravi Naik was not at all watered down by the decision of the Supreme Court in the case of Mayawati, as in Mayawati's case His Lordship Justice Thomas held that the appeal deserved to be allowed, His Lordship Justice Srinivasan on the contrary held that the appeal deserved to be dismissed and His Lordship Chief Justice Punchhi, after going through both the Judgments and noting that there was a sharp cleavage, opined that the matter should be referred to Constitution Bench and refrained from accepting or rejecting any of the views propounded by the other two learned Judges; and

f) That the Respondent's letter dated 4th June 2002 did have the effect of voluntarily giving up their membership of their original party;

14. During the course of arguments reference was also made to the rulings of the ruling of the Supreme Court in Kihota Hollohon V, Zachilhu AIR 1993 Supreme Court 412, Dr. Kashinath G. Jalmi v. The Speaker (1993) 2, S.C.C. 703, G Vishwanathan Speaker (T.N. Legislative Assembly (1996) 2, SCC, 353 in addition to those in Ravi S Nayak and Mayawati mentioned earlier.

15. After carefully considering the provisions of the Tenth Amendment, the provisions at the said Rules and also all the authorities mentioned above, in the light of the arguments advanced before me, I find:-

a) that the ruling in Kihota's case that the provisions of the Tenth Schedule of the Constitution are salutary and are intended to strengthen the fabric of Indian Parliamentary Democracy by Curbing Unprincipled and Unethical Political Defections is followed in all the subsequent rulings of the Supreme Court;

b) that in the case of Dr. Kashinath Jalmi, it was held that the action under rule 6 mentioned above could be brought by anybody, although the sub rule (2) thereof specifically refers to 'any other member' only; thus in other words the rules are directory rather than Mandatory;

c) that in the case of Ravi S. Naik the Supreme Court further held that the rules are only procedural in nature and any violation of them would amount to an irregularity in procedure and not any illegality as such, and certainly not any violation of Constitutional Mandate, and, therefore cannot, by themselves, be fatal to the Petition itself;

d) That procedure is only a hand-maid of justice, and certainly not the mistress of justice,

e) that, therefore what is most crucial is the consideration of substance rather than form, consideration of whether or not there is fair and reasonable opportunity to the Respondents to defend themselves; and

f) that the said fair and reasonable opportunity of defence should not and cannot by protraction of time be extended and allowed to defeat the ends of justice and fair play in the context of maintaining and strengthening the fabric of Indian Parliamentary Democracy by curbing Unprincipled and Unethical Political Defections.

16. Moreover on carefully going through the written statements and arguments of the learned advocates of the Respondents I think that they have raised all possible defences and have advanced almost all possible arguments also. I must record here that the learned advocates on both the sides have conducted the matter very adroitly and possibly have not failed to raise any argument whatsoever. So I hold that the Petition does not deserve to be summarily dismissed, and is tenable and must be considered on merit in the interest of Justice and Parliamentary Democracy.

17. Regarding the crucial issue on merits I find that the basic issue is a very narrow one the respondents have admitted in their Written Statement of Defence itself that they signed and delivered the letter dated 4th June, 2002 in person to His Excellency me Governor of Maharashtra. Whether or not at that time, they were accompanied by the Leaders of Opposition is according to me not very material in view of the following text material of the said letter.

मी आज दिनांक ४ जून, २००२ रोजी पासून विधानसभेच्या उर्वरीत कार्यकालाकरिता मा.मुख्यमंत्री श्री.विलासराव देशमुख यांच्या नेतृत्वाखाली अस्तित्वात असलेल्या लोकशाही आघाडी सरकारचा पाठिंबा काढून घेत आहे. आपण कृपया यांची नोंद घ्यावी व योग्य ती कार्यवाही करावी ही नम्र विनंती.

18. According to me this letter does in effect and substance mean that the Respondents have withdrawn their support to the Government in which their original party is a constituent member. This is the only possible interpretation, at least, in the context of the present functioning of our Democracy. That verily is the reason why His Excellency, the Governor of Maharashtra Was thereupon pleased to direct the Government to prove their majority on the floor of the House latest by 14th June 2002 in my opinion the respondents are trying to misconstrue; distort, or disown their own letter. That is impermissible. The distinction that they are trying to draw is unreal. There is no distinction in fact between withdrawal of support from a ruling Government and relinquishment of membership of the party, which has formed the Government at the time. In Kihota's Case, the Supreme Court has explained the whole basis of anti defection law. The same has been accepted by It in Its subsequent rulings also. It has been recognized by the Supreme Court that political parties fight elections on the basis of principles and programmes stated in their manifestos and formed Governments elected to implement them it is certainly a Contradiction in terms to allege that a person withdraws his support to the Government and nonetheless continues to be a member of the party, which has formed the Government at the material time. To accept the arguments of the Respondents regarding the said letter is, in my opinion, making a mockery of anti-defection law Introduced by Constitutional amendment. I have to adopt the interpretation, which furthers, rather than destroys the intension of the Parliament According to me giving of the said letter by the Respondents to the Governor certainly amounts to voluntarily giving up their membership of their original political party, as contemplated in paragraph 2 (1) (a) of the Tenth Schedule of our Constitution.

19. I cannot persuade myself to accept that the reports in so many of the T.V channels and English and Marathi language newspapers that the Opposition Leaders accompanied the Respondents to His Excellency, the Governor, when they delivered that letter to him is not true but is false, fraudulent and implanted. In the case of Ravi Naik, the Speaker in his order referred to photographs as printed in the newspapers showing the respondents with the opposition MLAs when they had met the Governor and on that basis drew his conclusions. The Supreme Court upheld that also. However according to me even without going into this aspect of the matter, the said letter by itself is sufficient to hold that the Respondents have voluntarily given up their membership of the original political party.

20. Paragraph 2 (1) (a) of the Tenth Schedule of our Constitution do not necessarily require and explicit resignation of membership of party. They cover conduct also which by necessary implication amount to voluntarily giving it up. This is the law settled by the Supreme Court and followed by our High Court in Pandurang V/s. Ramchandra AIR 1997 Born. 387. If those provisions are read down the very purpose of the Constitutional amendment would be defeated.

21. I, therefore, declare that the said Shri Narayan Pawar, Shri Narsing Patil, Shri Shivaji Naik stand disqualified under Article 191 (2) read with the Tenth Schedule of our Constitution with effect from 4th June 2002, and that his seat has fallen vacant as per Article 190(3) thereof since then, and I direct that this decision be reported to the Assembly forthwith when the Assembly reassembles on 13th June 2002 and also be published in the bulletin and notified in the Official Gazette and its copies be forwarded by the Secretary to the Election Commission of India and also to the Chief Electoral Officer, Maharashtra State.

**Place : Vidhan Bhavan,
Mumbai 400 032
Dated: 13th June, 2002 at 8.00 AM.**

**(ARUN GUJARATHI)
Speaker,
Maharashtra Legislative Assembly.**

(2) BEFORE THE SPEAKER, MAHARASHTRA LEGISLATIVE ASSEMBLY

In the matter of disqualification Petitions under Paragraph 2 (1) (a) of the Tenth Schedule to the Constitution of India read with Article 191 (2) of the Constitution.

Petition No. 4 of 2002

Shri Narendra Ghule, MLA

PETITIONER

Vs

Shri Vinay Kore, MLA

RESPONDENT

In all eight Petitions under Article 191 (2) read with Tenth Schedule of the Constitution of India and as per The Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986 were heard by me on 11th and 12th June, 2002. The hearing was commenced by 10.00 a.m and conducted till 6.30 p.m. on both days. Under the circumstances it was humanly impossible to prepare my judgement then and there. So, I declared that I will pronounce my judgements to-day by 8.00 a.m. I am accordingly pronouncing this judgement to-day i.e. 13th June, 2002.

A Petition has been filed on 6th June, 2002 by Shri Narendra Marutraoji Ghule, Shevgaon. The Hon. Member of Maharashtra Legislative Assembly from Shevgaon is elected on the ticket of Nationalist Congress Party has filed a Petition against Shri Vinay Vilasrao (Savkar) Kore, Nationalist Congress Party Member from Panhala Constituency, District – Kolhapur.

2. In those Petition he alleged in substance:-

a) that Shri Vinay Kore is elected on the ticket and symbol of Nationalist Congress Party.

b) That on April 23, 2002 the disciplinary committee of the said party passed resolution directing its members not to give any statements etc., which would tarnish the image of the party and/or would be otherwise harmful to it;

c) That he has submitted to His Excellency The Governor of Maharashtra on June 4th, 2002 a letter stating that he has withdrawn the support to the present Government formed by Democratic Front constituted by Indian National Congress and Nationalist Congress Party.

d) That moreover through the media of Press and Television also he let the general public of Maharashtra and all over India know of his withdrawal of their support to the present ministry constituted by the said front and had given his support to the Shiv Sena and Bhartiya Janata Party combined;

e) That thereby he had voluntarily given up their membership of his original political party viz., the Nationalist Congress Party, and

f) That thereby he has become disqualified from being members of the House of the Legislative Assembly of the State of Maharashtra.

3. Along with the Petitions he produced copies of newspapers, copy of his aforesaid letter to His Excellency The Governor of Maharashtra which reads as under:

4. On carefully going through the Petition I found that the Petition was duly signed and verified as required by sub-rule 6 of Rule 6 of the said Rules. From the declarations given by the said Shri Vinay Kore in Form No. 3 as per Rule No. 4 and the entries in the Register in Form No. 4 as per Rule No. 5 of the Members of Maharashtra Legislative Assembly Disqualification on Ground of Disqualification Rules, 1986 I found that the said member was elected on the ticket and symbol of the Nationalist Congress Party. Moreover on June 7th, 2002 I received a letter from H.E. The Governor of Maharashtra with a copy of his letter dated June 4, 2002 submitted by him to His Excellency The Governor. So in discharge of my duties and functions as the Speaker, I decided to call his written comments on the said Petition as required by the principles of natural justice and also Rule 7 (3) of the said Rules in the interest of healthy democracy, and directed my office to serve summons/notice on him alongwith the necessary annexure also and call for his comments as contemplated in the said Rule 7(3).

5. The said Rule 7 (3) contemplates 7 days time. However, by his Order H.E. The Governor of Maharashtra directed the Chief Minister to prove the continuance of majority support to his Government on the floor of the House within ten days i.e. latest by 14th June, 2002. The hearing of the Petitions was bound to take some time. So after giving a careful thought to the situation, I decided to give two days' time only as was given and upheld by the Supreme Court also in the case, of Ravi S. Naik Vs Union of India reported at AIR 1994 SC. I think that Rule No. 9 of the said Rule also confers discretion on the Speaker for such exigencies.

6. The Respondent has given written reply on 12th June, 2002 wherein he stated that the Respondent is wrongfully alleged that he is member of Nationalist Congress Party and requested to take inspection of Form No. 3 and 4 maintained in the office of Vidhan Bhavan.

The Petitioner requested to order to furnish with copies of documents he is relying upon in support of the allegation that the Respondent is a Member of the Nationalist Congress Party. He has also requested to allow him inspection of From No. 3 and 4.

7. The Respondent also claimed that sufficient time be given to him to submit his say and reply after various documents, information, particulars are furnished to him. An opportunity was given to Shri Vinay Kore for being heard on 12th June, 2002. Shri Vinay Kore was absent. He was represented by learned Advocate Shri Vilas Kaulgud. The main point of Advocate Kaulgud was that Shri Vinay Kore is not member of Nationalist Congress Party and he had contested election as Independent Candidate and Nationalist Congress Party had just supported his candidature. He was just a sponsored Candidate of Nationalist Congress Party. He further said that he was not candidate set up by the Party. Therefore, the Learned Advocate claimed that he was not set up Candidate of Nationalist Congress Party. The Petition filed against him is not tenable.

In this respect the Petition submitted by Shri Ghule

1. It was stated that the Respondent was setup by Nationalist Congress Party as Candidate.
2. that as per Rule 4 of the Maharashtra Members of Disqualification Rules on the ground defection, 1986 the Respondent declared that he belongs to Nationalist Congress Party.
3. that in Register under Rule 5, it is mentioned that he belongs to Nationalist Congress Party.
4. that Respondent has defected to the Opposition with regard to his conduct, action, speeches and voluntarily given up membership of Nationalist Congress Party.
5. that in the TV channels and newspaper Reports he has withdrawn the support to the Government.
6. that the Respondent has voluntarily given membership of Nationalist Congress Party.
7. that the Respondent has voluntarily given membership of Nationalist Congress Party to which he belongs as per, para 2 (1) (a) of the 10th Schedule of the Constitution of India and thus he is disqualified to remain as member of the Maharashtra Legislative Assembly.

The basic issues which arise for my decision are

1. Whether the Petition deserves to be summarily dismissed on the ground of alleged violation of Rule 6 (4), Rule 6 (6), Rule 7 (3).
2. Whether the Respondent as voluntarily gave up his membership of his original Party and has thus become disqualified for being member of the House.

I have carefully gone through for deciding the first and foremost issue as to whether he is member of Nationalist Congress Party or he is an Independent MLA. In deciding this issue I have ascertained that his symbol was "clock". He has filed Form No. 3 under Rule 4 stating as under:

राष्ट्रवादी अपक्ष पुरस्कृत अपक्ष

However, no evidence was produced before me as to how he has been Independent Member of the Vidhan Sabha.

The following evidence was produced before me by the Petitioner:

1. His name is appearing in the list of Nationalist Congress Party which has been printed since last 2 1/2 years on behalf of Vidhan Bhavan Secretariat.
2. He has attended number of meetings of Nationalist Congress Party and he has signed for the attendance.
3. He has accepted the whip of Nationalist Congress Party and he has signed for them.
4. He has given one letter to the manager of State Bank of India, Vidhan Bhavan Branch, dated 1st June, 2001 that from his savings Bank Account No. 40239 Rs. 500/- be paid to the Legislative Nationalist Congress Party every month.
5. Xerox copy of fees paid by Shri Vinay Kore to the Nationalist Congress Party has been produced.

Thus there is sufficient evidence to come to conclusion that he was Member of the Nationalist Congress Party.

The Learned Counsel of the Petitioner Shri Aney pointed out in his argument that in either case he loses his membership. Shri Aney pointed out that if he was an independent member, by joining Nationalist Congress Party he loses his membership. If he is member of Nationalist Congress Party and he takes out support to the Government, still he loses his membership.

On carefully going through the written statement and argument of the Learned Advocates I think that they have raised all possible defences and have advanced almost all possible arguments also. I must record here that the Learned Advocates on both the sides have conducted the matter very adroitly and have not failed to raise any argument whatsoever. Therefore, I hold that the Petition does not deserve to be summarily dismissed, and is tenable and must be considered on merit in the interest of justice and Parliamentary Democracy.

The important point in this connection is whether he has voluntarily given up his membership under paragraph 2 (1) (a) of the 10th Schedule of the Constitution of India. I rely upon the judgement of Zachilhu Khusantho Vs State of Nagaland (1993) Supp. (1) Gau LR. 359. In which it is stated that "A member can voluntarily give up his membership in a variety of ways. He may formally tender his resignation in writing to his political Party or he may so conduct himself that the necessary inference from the conduct is that he has voluntarily given up his membership of the party to which he belonged."

Whether a Member has voluntarily given up his membership of his Political Party is a matter of inference from admitted or proved circumstances.

I rely on the judgment of Ravi Naik Vs Union of India, 1994 Supp(2) SCC 641: AIR 1994 SC 1558. It is stated "Even in the absence of a formal resignation from membership an inference can be drawn from the conduct of a member that he has voluntarily given up his membership of the Political Party to which he belonged."

The Act, Action, Conduct is very important. This voluntarily giving up membership has wide connotation. In the case of Kihoto Hollohan Vs Zachillhu it was stated that the provisions of the 10th Schedule are salutary and are intended to strengthen the fabric of Indian Parliamentary Democracy by curbing unprincipled, unethical political defections.

Writing a Letter to H.E. The Governor of Maharashtra, withdrawing support of the Government in defiance of the policy of the Nationalist Congress Party, so also from the clippings of newspapers etc. his action was as if he has given up voluntary resignation.

I, therefore, declare that Shri Vinay Kore has incurred disqualification under Para 2 (1) (a) of the 10th Schedule read with Article 191 (2) and thereby his Seat in the Assembly has fallen vacant under Article 190 (3) of the Constitution of India with effect from 4th June, 2002 and I direct that this decision shall be reported to the Assembly forthwith when the

Assembly reassembles on 13th June, 2002 and also be published in the bulletin and notified in the Official Gazette and its copies be forwarded by the Secretary to the Election Commission of India and also to the Chief Electoral Officer, Maharashtra State.

**Place: Vidhan Bhavan,
Mumbai 400 032**

**(ARUN GUJARATHI)
Speaker,**

Dated: 13th June, 2002 at 8.00 AM.

Maharashtra Legislative Assembly.

(3) BEFORE THE SPEAKER, MAHARASHTRA LEGISLATIVE ASSEMBLY

In the matter of disqualification Petition under paragraph 2(1)(a) of the Tenth Schedule of the Constitution of India read with Article 191(2) thereof.

Petition No.5 of 2002.

1. Shri Sachin Ahir, M.L.A.

Petitioner

Vs

Shri Shirishkumar Kotwal, M.L.A.

Respondent

In all eight Petitions under Article 191(2) read with Tenth Schedule of the Constitution of India and as per the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986 were heard by me on 11th & 12th June, 2002. The hearing was commenced by 10.00 a.m. and concluded till 6.30 p.m. on both days. Under the circumstances it was humanly impossible to prepare my judgment then and there. So, I declare that I will pronounce my judgment today by 8.00 a.m. I am, accordingly, pronouncing this judgment today i.e. 13th June, 2002.

The Petition has been filed under Rule 6 of the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification On Ground Of Defection) Rules, 1986 by Shri Sachin Ahir, Whip of Nationalist Congress Party and a Hon. Member from Sewri Constituency of Maharashtra Legislative Assembly, who is elected on the ticket of Nationalist Congress Party and is a Member of Nationalist Congress Legislature Party, on 4th June, 2002, against Shri Shirishkumar Vasantao Kotwal, a Member of Nationalist Congress Party elected from Chandwad Constituency of Tehsil Chandwad, Dist. Nashik.

2. In this Petition he alleged, in substance, that the said Member is elected on the ticket and symbol of Nationalist Congress Party. Shri Shirishkumar Kotwal is a Member of Nationalist Congress Party and as per said Disqualification Rules, 1986 he filed in Form No. III, necessary information stating that he is a Member of Nationalist Congress Party and also his name is recorded in Form No. IV.

3. The Nationalist Congress Party has set him up as an authorised candidate, therefore, for the purpose of Tenth Schedule; he should be treated as a Nationalist Congress Party Member.

4. That he has made a fax to His Excellency the Governor of Maharashtra that he has withdrawn the support of Lok Shahi Aghadi Government headed by Shri Vilasrao Deshmukh.

5. That on April 23, 2002, the Disciplinary Committee of the said party passed a resolution directing it's members not to give any statement outside which would either tarnish the image of the Party or would be otherwise harmful to the party.

6. That the Petitioner has been convinced that the respondent has incurred disqualification under Para 2(1) (a) of Tenth Schedule and, therefore, he is disqualified. An Order should be passed for his disqualification at the earliest.

7. On carefully going through the Petition, I found that the Petition was duly signed and verified as required by sub-rule 6 of the said Rule. The Petitioner has filed Form No III as per Rule 4 and the entries in the register in Form No IV as per Rule 5 of the said Rules. I found that the said Shri Shirishkumar Kotwal was elected on the ticket and symbol of the Nationalist Congress Party. Discharging my duties and functions as the Speaker, I decided to call the written statements on the said Petition as required by the principles of natural justice and also in compliance of Rule 7(3) of the said Rules in the interest of healthy democracy and directed my office to serve summons, notices on them along with necessary annexure also.

8. The said Rule 7(3) contemplates 7 days notice. However, His Excellency, the Governor of Maharashtra directed the Chief Minister to prove the continuance of majority support to his government on the floor of the House within 10 days i.e. latest by 14th June, 2002. Therefore, I decided to give 2 days time, as was given and upheld by the Supreme Court in the case of Ravi Naik vs. Union of India reported in AIR 1994 S.C. 1558. I think Rule 9 of the said Rules also confers discretion on the Speaker for such exigencies. The judgment of the Supreme Court in Ravi Naik's case establishes the basic fact that the basic requirement is to act fairly and reasonably.

9. The respondent prayed for extension of time on 8th June, 2002. In view of the contingency mentioned above, I gave him extension of time till 12.00 a.m. on 12th June, 2002. Again on 10th June, 2002 at about 4.00 p.m. he filed an application running into five pages for extension of time. I rejected it by a speaking order which is at Ex.15.

10. In his written statement filed on it 12th June, 2002 it is stated:

a) That as per Rule 7 of the Members of the Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986 a 7 days notice was required to be given.

b) That instead of making any effort to serve the summons on him personally, the summons was pasted on the outer door of his room in the

M.L.A.s Hostel and that he did not know about the said summons, and so further extension of 7 days time from 8th June, 2002 or at least till 6.00 p.m. on 14th June, 2002 be granted to him;

c) That the Speaker, being the holder of high constitutional office, is expected to act in fair and impartial manner and that the Speaker has unreasonably and unlawfully rejected the said reasonable request.

d) That he has not received complete set of Petition along with its annexure; and

e) That the Speaker appears to unlawfully link up the Petition of disqualification with vote of confidence, which is scheduled to be held on 13th June, 2002:

11. On 12th June, 2002 the Learned Advocate of Shri Shirishkumar Kotwal, Shri Rajesh Datar, appeared before me. His main contention was that Shri Shirishkumar Kotwal has been hospitalized due to his ill health and, therefore, he has asked for the extension of time.

b) The provisions of Tenth Schedule do not attract.

c) The Petitioner Shri Sachin Ahir at the time of hearing requested to make changes in the date of the Petition from 4th June, 2002 to 5th June, 2002 and also made some changes especially that the Leader of Opposition Shri Narayan Rane accompanied the said Shri Shirishkumar Kotwal to the Governor. He requested me to delete these words. The learned advocate objected to the change of date and other omissions of lines stating that the material facts have been changed. I, however, gave the ruling that changes are allowed.

d) Main documents referred in the pleadings have not been filed along with the Petition and this point was also raised.

12. In this case, evidence of Petitioner was also recorded. The advocate of the respondent cross-examined the Petitioner in connection with the prayer of the advocate to grant extension of time. I suggested that the Commission will be sent to the hospital to record the deposition of Shri Shirish Kotwal. However, the learned advocate of the Respondent declined to do so.

13. The basic issue for my consideration is that whether the Petition attracts the provisions of Tenth Schedule. The provisions of Tenth Schedule are salutary and are intended to strengthen the fabric of Indian Parliamentary Democracy by curbing unprincipled and unethical political defections. Whether the Respondent has voluntarily given up the membership of his original party and has thus become disqualified for being a member of the House?

14. Fax sent by the Respondent to His Excellency the Governor of Maharashtra reads as under (Marathi Letter)

15. After carefully considering the provisions of Tenth Schedule, the provisions of the Members of the Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on ground of Defection) Rules 1986, and also the decisions of the Supreme Court, in Ravi Naik's case I find that the Petition attracts the provisions of para 2(1)(a) of Tenth Schedule.

16. I rely upon the judgment of Zachillu vs State of Nagaland wherein it was stated that a member could voluntarily give up his membership in variety of ways. He may formally tender his resignation in writing to his political party or he may so conduct himself that the necessary inference from his conduct is that he has voluntarily given up his membership of the party to which he belong.

17. I also rely upon the judgment of Ravi Naik Vs Union of India, which reads thus;

Whether the member has voluntarily given up his membership voluntarily is a matter of inference to be drawn from admitted or proved circumstances. Even in the absence of formal resignation from the membership an inference can be drawn from the conduct of the member that he has voluntarily given up his membership of his political party to which he belongs.

The word voluntarily resignation is very wide connotation. It includes act, action and the conduct of member. I have been satisfied that the conduct of Shri Kotwal was against the NCP to which he belongs by submitting a letter to his Excellency the Governor of Maharashtra that he has withdrawn the support to the government.

I have also come to the conclusion that by changing the date from 4th June to 5th June and by omitting few lines it does not mean that the Petition is invalid. What is important is not irregularity but the illegality.

I have carefully gone through the clippings of newspapers and other documents supplied to me by the Petitioner from which definite inference can be drawn that Shri Kotwal has given up the party voluntarily and joined the Sena-BJP group in Vidhan Sabha.

18. I, therefore, declare that Shri Shirishkumar Kotwal has incurred disqualification under Para 2(1)(a) of the Tenth Schedule read with Attack 191(2) of the Constitution and thereby his seat in the Assembly has fallen vacant under Article 190(3) of Constitution of India w.e.f. 5th June, 2002, and I direct that this decision shall be reported to the Assembly forthwith when the Assembly reassembles on 13th June, 2002 and also be published in the Bulletin and notified in the Official Gazette and its copies be forwarded by Secretary of the Maharashtra Legislative Assembly to the Election Commission of India and also to the Chief Electoral Officer of the Maharashtra State.

**Place: Vidhan Bhavan,
Mumbai 400 032**

**(ARUN GUJARATHI)
Speaker,**

Dated: 13th June, 2002 at 8.00 AM.

Maharashtra Legislative Assembly.

(4) BEFORE THE SPEAKER, MAHARASHTRA LEGISLATIVE ASSEMBLY

In the matter of disqualification Petition under Paragraph 2(1)(a) of the Tenth Schedule of the Constitution of India read with Article 191 (2) thereof.

PETITION NO. 6 OF 2002

1. Shri Dada Jadhavrao, M.L.A. .... Petitioner

VERSUS

2. Shri Gangaram Poshetti Thakkarwad, M.L.A. .... Respondent

In all eight Petitions under Article 191 (2) read with Tenth Schedule of the Constitution of India and as per the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986 were heard by me on 11th and 12th June, 2002. The hearing was commenced by 10.00 A.M. and concluded till 6.30 P.M. on both days. Under the circumstances, it was humanly impossible to prepare my judgement then and there. So, I declared that, I will pronounce my judgement to-day by 8.00 A.M. I am accordingly, pronouncing this judgement to-day i.e. 13/06/2002.

Hon. Shri Gangaram Poshetti Thakkarwad, M.L.A., who was belonging to Janta Dal (Secular)) by his letter dated 6th June, 2002 has informed me that there was a split in his original political party Janta Dal (secular)) and that he had left that party and formed a new party "Maharashtra Janta Dal". In Janta Dal (Secular) Legislature Party there are 2 Members viz. 1) Shri Dada Jadhavrao and 2) Shri Gangaram Thakkarwad. Shri Thakkarwad has further stated in his letter that he has formed a new group and as there are not less than 1/3 rd of the members of Janta Dal (S) Legislature Party, the Anti-Defection Act cannot be made applicable to him as per the provisions of Tenth Schedule. Further, he has stated that a new political party called Maharashtra Janta Dal has come into existence and I should take a note of it and make further amendments in the record of Vidhan Sabha.

After receipt of this letter from Shri Gangaram Thakkarwad, I have received a Petition from Shri Dada Jadhavrao, Whip of Janta Dal (Secular) Legislature Party in Vidhan Bhavan on 6.6.2002 under the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986. In his Petition, he has stated that:-

(1) The Respondent Shri Gangaram Thakkarwad was elected to the Maharashtra Legislative Assembly from Biloli constituency on the ticket and symbol of Janata Dal (secular) Party.

(2) The Respondent Shri Gangaram Thakkarwad was set up as a candidate to general election of Assembly by the Janata Dal (Secular), which is the original political party to which he belongs.

(3) On 4.6.2002 the Respondent wrote to the Speaker of Maharashtra Legislative Assembly that there is a split in Janata Dal (secular) Party and he has formed Maharashtra Janata Dal.

(4) In the letter to His Excellency the Governor of Maharashtra, the Respondent has also mentioned that he is withdrawing support to the Government led by Shri Vilasrao Deshmukh and is supporting Shri Narayan Rane, the Leader of Opposition in the Maharashtra Legislative Assembly.

(5) As per Rule 4 of the said Rules, the Respondent had given a declaration that he belonged to Janata Dal (Secular) and in the register maintained in the Maharashtra Legislative Assembly in Form III under Rule 4 it is mentioned that the Respondent belonged to Janata Dal (Secular).

(6) There has been no split in the original political party i.e. Janata Dal (Secular) and even the Respondent does not claim that there, has been any split in the original political party. Thus it is apparent that there is no split in the original political party.

(7) From the above stated facts it is clear that the Non- Applicant has voluntarily given up the Membership of the political party i.e. Janata Dal (Secular) to which he belonged.

(8) Since there has been no split in the original political party which is requirement of India, he is not protected by the provisions in Paragraph of applicability of Para 3 of Tenth Schedule to the Constitution 3 of the Tenth Schedule to the Constitution of India.

(9) Thus in the facts and circumstances mentioned above the Respondent has incurred disqualification on the ground of defection mentioned in Paragraph 2(1)(a) of the Tenth Schedule to the Constitution of India.

Further in his Petition, the Petitioner cited the Guwahati High Court case of Banjak Phom Vs. Tenucho reported in (1992) Guwahati Law Reporter 356, which has made it clear that for the purposes of the said Para No.3, the split has to occur in the original political party and the Legislature Party should thereby split as a result of a split in the original political party. He has also quoted the case of Mayawati vs. Markandey Chand, wherein for the proposition that basically a split in the political party itself should have arisen, and then should have caused its reaction in the Legislature" Party by a split in that also.

On 12.6.2002, the hearing was fixed and Shri Gangaram Thakkarwad attended with his learned Advocate Athalye. A prayer was made to the Tribunal that 8 days extension be given for hearing. It was also stated that the Petition and Annexures should have been but were not duly verified. It was further stated that Summons was received late.

On examination of Shri Gangaram Thakkarwad, he stated that a meeting was held in the Office of Janata Dal(S) around 20 or 22 May, 2002 where there was a split in the party. However, he was unable to furnish any proof regarding:-

- (a) Agenda of the meeting;
- (b) Proceedings of the meeting;
- (c) Resolution for split;
- (d) Any Report of the split in Janata Dal (Secular)) in print media or on TV Channels;

The Counsel for the Non-Applicant said that there is no need to have a Split in the original political party, and there can be a split in a Legislature Party without it. Further time limit of 2 hours was granted to him by me to give necessary proof of split as the office of the Janata Dal (Secular) has been situated near Vidhan Bhavan. However, Respondent and his Advocate have shown their inability to give any proof within the prescribed time limit.

Shri Dada Jadhavrao, Petitioner has argued that both of them have been elected as candidates of Janata Dal (Secular), and that there is no split in the original political party from top to bottom nor at Tehsil or State or National level.

The 52nd Amendment to the Constitution of India has been passed in 1985 with a view to curb the defections. The evil of political defection has been a matter of national concern and if it is not combated, it is likely to undermine the very foundation of our democracy and the principles which sustain it.

Paragraph 3 of the 10th Schedule deals with the split in the original political party of the Members, which is a condition precedent for the Speaker to recognize a split in the Legislature Party. The Speaker has to satisfy himself that a split in the original political party of the member has actually taken place before recognizing the split in the Legislature Party. This is a condition precedent for recognizing the split in the Legislature Party. The High Court of Bombay in Wilfred D'souza Vs. Cardozo, Hon. Speaker, Goa Legislative Assembly, reported at 100(3) Born. L.R. 195 has held that mere bare claim would not be sufficient to prima-facie prove split resulting in faction/group and that such group consists of not less

than 1/3rd members of the Legislature Party . Prima- facie proof in support of claim shall have to be adduced before the Speaker. The Speaker has to prima-facie satisfy himself that faction/group has arisen as a result of split. So, the question before me is to decide whether there has been a split in the original political party and whether Respondent has given sufficient proof to prove that a split has actually occurred in the original political party. But no evidence was produced to prove any split in the original political party and so it cannot be accepted that there is 'a split in the original political party as contemplated in Para 3 of the Tenth Schedule to the Constitution. So, Mr. Gangaram Thakkarwad cannot claim the benefit of the Para 3 of the Tenth Schedule.

Now, the question arose on the basis of the Petition, and the arguments made by the Petitioners that the Respondent has voluntarily given up the membership of his political party and as such he attracts the provisions of Para 2 (1)(a) of Tenth Schedule, and incurred disqualification under this Paragraph. The Respondent has written a letter on 4.6.2002 to me claiming a split in his political party and also he has written a letter to H.E. the Governor of Maharashtra that he is withdrawing the support to the Government led by Shri Vilasrao Deshmukh, Chief Minister and is supporting Shri Narayan Rane, Leader of Opposition in the Maharashtra Legislative Assembly. This very fact is sufficient proof for the Respondent to attract the provisions of Para 2(1)(a) of the Tenth Schedule.

The Supreme Court in Ravi Naik's Case (AIR 1994 (1558) has unequivocally held that" Paragraph 2(1)(a) of the Tenth Schedule of the Constitution provides for disqualification of a member of a House belonging to a political party "if he has voluntarily given up his membership of such political party ". The words "voluntarily given up his membership are not synonymous with "resignation" and have a wider connotation. A person may voluntarily give up his membership of a political party even though he has not tendered his resignation from the membership of that party. Even in the absence of a formal resignation from membership an inference can be drawn from the conduct of a member that he has voluntarily given up his membership of the political party to which he belongs. "So, in the present case inference can definitely be drawn from the conduct of the Respondent i.e. claiming split without any split in original political party that he has voluntarily given up membership of the political party to which he belongs. The Respondent has given a letter to the Governor regarding withdrawal of the support, which is admitted fact, clearly amounts to voluntarily giving up membership of his political party. So, it is not necessary under Para 2(1)(a) that a Member has to tender resignation from the membership of his political party. The test is that by his conduct, actions, and intention, the inference can be drawn. So from the above, I came to the conclusion that Respondent Shri Gangaram Thakkarwad clearly

falls under the mischief of Para 2(1)(a) and hence he is liable to be disqualified from the membership of the House under Article 191 (2) of the Constitution of India.

In the above background and having considered the arguments of both the sides, I have come to the conclusions that :-

(a) The arguments regarding procedural matters in submission of petitions are just irregularities and not illegalities as explained by the Supreme Court in Ravi S. Naik Vs. Union of India reported at 1994 Supp.(2) SCC 641..

(b) That there cannot be a split in the Legislature Party affording exemption under Paragraph 3 of the Tenth Schedule of the Constitution, unless and until there was a split in the Original Political Party itself, as held in the said ruling in Banjak's case;

(c) That no evidence was produced to prove any split in the original political party, on the contrary the Petitioner who is a Leader of the Janata Dal (Secular) Legislature Party has categorically stated that there is no split in the Original Political Party i.e. Janata Dal (Secular) and so the contention of the Respondent cannot be accepted that there is a split in the party itself.

(d) That the plea of split raised by the Respondent is not tenable.

I, therefore, declare that Shri Gangaram Thakkarwad has incurred disqualification under Para 2(1)(a) of the Tenth Schedule read with Article 191 (2) of the Constitution of India and thereby his seat in the Assembly has fallen vacant under Article 190(3) of Constitution of India w.e.f. 4th June, 2002, and I direct that this decision shall be reported to the Assembly forthwith when the Assembly reassembles on 13th June, 2002, and also be published in the bulletin and notified in the official gazette, and its copies be forwarded by Secretary of the Maharashtra Legislative Assembly to the Election Commission of India and also to the Chief Electoral Officer of Maharashtra State.

**Place: Vidhan Bhavan,
Mumbai 400 032**

**(ARUN GUJARATHI)
Speaker,**

Dated: 13th June, 2002 at 8.00 AM.

Maharashtra Legislative Assembly.

(5) Before the Speaker, Maharashtra Legislative Assembly in the matter of disqualification petition under paragraph 2 (1) (A) of the Tenth Schedule of the Constitution of India read with Article 191 (2) of the Constitution.

Disqualification Petition No. 8 of 2002

Shri Rohidas Patil, MLA., Minister .....Petitioner

vs.

Shri Desmond Yates, M.L.A. ....Respondent

In all eight petitions under Article 191 (2) read with Tenth Schedule of the Constitution of India as per The Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986 were heard by me on 11th and 12th June, 2002. The hearing was commenced by 10.00 a.m. and conducted till 6.30 p.m. Under the Circumstances it was humanly impossible to prepare my judgement then and there. So, I declared that I will pronounce my judgements today by 8.00 a.m. I am accordingly pronouncing this judgement to-day, 13th June, 2002.

1. A petition has been filed before me on 7th June, 2002 in Marathi by Shri Rohidas Patil, who is an elected Member from Kusumba constituency and also the Chief Whip of Congress (I) Party against Shri Desmond Yates who is a Nominated Member, nominated by Congress (I).

2. In that petition it is stated that Shri Desmond Yates belonged to Indian National Congress Party. To strengthen his point, he has submitted a copy of form number 1 and form number 3 under the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986. He has further stated that Indian National Congress Party has requested His Excellency the Governor of Maharashtra that Shri Desmond Yates be nominated as Anglo Indian Member - M.L.A. on behalf of Indian National Congress Party and, therefore, he claimed that he is a Member of Indian National Congress Party.

He further stated that on 6th June, 2002, on E-TV, Aaj Tak Channel and Doordarshan as well as in marathi newspapers of 7th June, 2002 Navakal, Lokmat, Sakal, Samna, the news appeared that Shri Desmond Yates, a nominated member of Anglo Indian Community has violated the whip with a view to make voting against the Congress (I) Party and that he himself has joined Shiv Sena - BJP group in Vidhan Sabha.

He has also stated that the respondent has thereby violated Article 191 and also the 10th Schedule - paragraph 2 and has defected from the Party and so he should be

disqualified. He also attached some newspapers clippings and copies of the aforesaid forms.

3. On receipt of the petition, for the cause of natural justice, a notice has been issued to Shri Desmond Yates on 9th June, 2002 calling upon him to give his comments as contemplated in Rule No. 7 of Disqualification Rules, 1986. As Shri Desmond Yates was not available, the notice has been served by sticking it at his address.

4. Thereafter on 12th June, 2002 by his reply, Shri Desmond Yates stated:-

i. That the notice has been given in haste and at least 7 days notice ought to have been given.

ii. That natural justice and fair opportunity of hearing must be given to him.

iii. That in case an order of disqualification is passed and enforced, he will have to face civil consequences and it will also prejudice the entire Anglo Indian community in the State.

iv. That the disqualification application is liable to be dismissed on account of the fact that it does not comply with the requirements of Rule 6 of the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection Rules 1986) and that the disqualification petition and annexure are not properly verified. That provision of Rule 6 have not been complied and requested that the present petition deserves to be dismissed.

v. That the petition discloses absolutely no cause of action and the petition does not comply with Rules 6 and 7 of the said Rules.

vi. That the petitioner has not pleaded any material facts so as to constitute defection and disqualification in the whole of petition, and so the present petition is not within the ambit of Schedule 10 of the Constitution.

vii. That the documents which are referred in the petition or the material which will support various pleadings have not been submitted on record or served on the respondent and that the respondent is taken by surprise completely.

viii. Thereafter respondent has denied parawise statement in the petition.

ix. That the respondent is nominated as a MLA by His Excellency, the Governor of Maharashtra and not by Congress (I).

x. That he has not joined Shiv Sena - BJP group.

xi. That averment in para 4 of the petition about the alleged whip allegedly issued by Indian National Congress are not admitted and that the petitioner has neither produced any such whip nor has he referred to any whip nor was it ever made known to him.

xii. That the petition is clearly pre-mature and that the petition, therefore, deserves to be dismissed.

xiii. That the averments in para 5 of the petition are not true and that the respondent has not become liable for disqualification as alleged.

xiv. That averments in paras nos. 4 and 5 of the petition regarding the alleged telecast on E-TV, Aaj Tak and Doordarshan are not true.

5. The respondent objects to the averments in part 7 and also further objects that the petitioner cannot reserve the right to produce any further information or document contrary to the said 1986 Rules. So also petitioner has no such right to produce any such document or give additional information later on thereby making respondent surprise.

xv. That the petitioner has also not disclosed list of witnesses whom he wants to examine.

xvi. That the petitioner has not verified the present petition as per Rule 6 (5) of 1986 Rules.

xvii. That it is mandatory under the provisions of the said Rules that every annexure to the petition shall also be signed and verified.

xviii. That no cause of action has arisen for filing and entertaining the present petition.

6. On 12th June, 2002 matter was heard by me.

i. Shri Rohidas Patil, Chief Whip of Congress (I) Party was present.

ii. Advocate Shri Balkrishna Joshi was present.,

iii. Shri Desmond Yates was also initially present but then left the court abruptly and was not available for recording his deposition and cross-examination.

iv. The learned Advocate pleaded that –

A. The petitioner is relying upon TV news.

B. He has objection for news appeared in the Press.

C. Document did not verified and that the details of newspaper clippings, name of newspaper and the date was not made available.

D. Shri Rohidas Patil, petitioner argued that Shri Desmond Yates had not attended party meeting which was held on 5th June, 2002 and his conduct was mala-fide since then. Therefore, the petition has been filed on the basis of clippings of newspapers and news-items of TV channels, etc.

7. On carefully going through the petition, I found that the petition was duly signed and verified as required by sub-Rule 6 of the said Rules. From the declaration given by Shri Desmond Yates in form number 3 as per Rule No. 4 and also the entries in the register in form number 4 under Disqualification Rules, 1986.

Irregularities in a petition cannot be treated as illegality. The procedure is only a handmaid of justice, and certainly not a mistress of justice.

Therefore, what is most crucial is the consideration of substance rather than form, consideration of whether or not there is fair and reasonable opportunity to the respondents to defend themselves.

Moreover on carefully going through the written statements and arguments of the learned advocates of the respondents I think that they have raised all possible defences and have advanced almost all possible arguments also. I must record here that the learned advocates on both the sides have conducted the matter very adroitly and possibly have not failed to raise any argument whatsoever. So I hold that the petition does not deserve to be summarily dismissed, on the ground of want of reasonable and fair opportunity of defence. It is tenable and must be considered on merit in the interest of Justice and Parliamentary Democracy.

8. His Excellency, the Governor of Maharashtra nominated Anglo Indian Member, it is as per the advice of the Government. On 24th November, 1999 Shri Desmond Yates has joined Indian National Congress Party as shown in.

9. From the press clippings, etc. which have been made available to me it is crystal clear that inference can be drawn that he has joined Sena-BJP group. That thereby he had voluntarily given up the Membership of his original political party, Indian National Congress.

10. I rely upon the judgement of Zachilhu Khusantho vs. State of Nagaland (1993). A Member can voluntarily give up his Membership in variety of ways. He can formally tender his resignation in writing to his political party or he may so conduct himself that the necessary inferences can be drawn that he has voluntarily given up his Membership of the Party to which he belongs. No provision in the Tenth Schedule requires that the act of voluntarily giving up Membership of the Party must be expressed or performed in any particular manner, formally or otherwise. To require such a formality in the act or voluntary giving up Membership of Party would amount to adding non-existent qualification or condition in paragraph 2 (1) (a). Zachilhu Khusantho vs. State of Nagaland (1993).

11. In the case of Ravi S. Nalk vs. Union of India, 1994 - Even in the absence of a formal resignation from Membership also it is held that an inference can be drawn from the conduct of a Member that he has voluntarily given up his Membership. The words "voluntarily given up his Membership" occurring in paragraph 2 (1) (a) of the Tenth Schedule are not synonymous with 'resignation' and have a wider connotation in as much as a person may voluntarily give up his Membership of a political party even though he has not tendered his resignation from the Membership of that Party.

12. I, therefore, declare that Shri Desmond Yates stand disqualified under the Tenth Schedule read with Article 191 (2) and thereby his seat in Assembly has fallen vacant under Article 190 (3) of the Constitution of India with effect from 7th June, 2002, and I direct that this decision shall be reported to the Assembly forthwith when the Assembly reassembles on 13th June, 2002 and also be published in the bulletin and notified in the Official Gazette and its copies be forwarded by the Secretary to the Election Commission of India and also to the Chief Electoral Officer, Maharashtra State.

Place: Vidhan Bhavan,

Mumbai 400 032

Dated: 13th June, 2002 at 8.00 AM.

(ARUN GUJARATHI)

Speaker,

Maharashtra Legislative Assembly.

मा. अध्यक्षी दिलेल्या उपरोक्त निर्याविरुद्ध/आदेशाविरुद्ध सदरहू सदस्यांनी मा. उच्च न्यायालय, मुंबई येथे सहा याचिका (Writ Petitions Nos. 3310 to 3313 of 2002 and 3616 of 2002 and 1637 of 2002) दाखल केल्या. मा. उच्च न्यायालयाने (Coram : A. P. SHAH and Smt. RANJANA DESAI J. J.) सदरहू सहा याचिका १ दिनां २९ व ३० जुलै २००२ च्या आदेशान्वये टाळल्या.

मा. उच्च न्यायालयाच्या निर्याविरुद्ध मा. सर्वोच्च न्यायालयात विशेष अनुमती याचिका (Special Leave Petitions Nos. 17880-17883/2002 and 17890/2002 and 17891/2002/दिवा पी अपीलस - (Civil Appeals Nos. 7181-7184/2002 and 7185/2002 and 7186/2002) दाखल करायस सदरहू सदस्यांना मा. सर्वोच्च न्यायालयाने दिनां १ नोव्हेंबर २००२ रोजी विशेष अनुमती दिली व सदरहू सदस्यांना सभागृहात उपस्थित राहता येईल परंतु त्यांना बोलता येणार नाही किंवा मतदान करता येणार नाही असे अंतरिम आदेश पारित केले.

सदरहू सदस्यांनी उपरोक्त Civil Appeals मागे घेण्याची अनुमती मा. सर्वोच्च न्यायालयाकडे दिली असता दिनां १ सप्टेंबर २००४ रोजी मा. सर्वोच्च न्यायालयाने सदरहू Civil Appeals मागे घेतल्यामुळे फेटाळून लावले (Appeals were dismissed as withdrawn).

*****

प्रकरण सातवे :-

श्री. नारायण राणे, वि.स.स. यांनी विधानसभेच्या २३ सदस्यांविरुद्ध दाखल केलेल्या याचिकेवर तसेच श्री.गजानन किर्तीकर, वि.स.स. यांनी श्री.विनायक निम्हण, वि.स.स. यांच्याविरुद्ध दाखल केलेल्या याचिकेवर आणि श्री.राज पुरोहीत, वि.स.स. यांनी श्री.सुनील केदार, वि.स.स. यांच्याविरुद्ध दाखल केलेल्या याचिकेवर तत्कालीन मा.अध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा (श्री.कृष्णराव रखमाजीराव देसाई ऊर्फ बाबासाहेब कुपेकर) यांनी दिनांक ४ नोव्हेंबर २००९ रोजी पारित केलेले आदेश नमूद करण्यात येत आहे.

**BEFORE THE HON'BLE SPEAKER OF THE MAHARASHTRA LEGISLATIVE
ASSEMBLY IN THE MATTER OF DISQUALIFICATION OF MEMBER OF LEGISLATIVE
ASSEMBLY ON THE GROUND OF DEFECTION AS PER ARTICLE 192 (2) AND TENTH
SCHEDULE OF THE CONSITUTION OF INDIA AND THE MEMBERS OF
MAHARASHTRA LEGISLATIVE ASSEMBLY (DISQUALIFICATION ON GROUND OF
DEFECTION)
RULES, 1986**

DISQUALIFICATION PETITION NO.1 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Sada Sarvankar, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.2 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Dattaji Nalawade, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.3 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Dagdu Sakpal, Member of the Legislative Assembly

२०८

DISQUALIFICATION PETITION NO.4 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Ramdas Kadam, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.5 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Arvind Nerkar, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.6 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Subhash Desai, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.7 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Gajanan Kirtikar, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.8 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Smt Manisha Nimkar, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.9 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Eknath Shinde, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.10 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Baban Gholap, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.11 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s

Shri Vijay Shinde, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.12 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Gulab Patil, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.13 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Pratap Jadhav, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.14 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Sanjay Rathod, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.15 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Bandu Jadhav, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.16 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Gajanan Gughe, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.17 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Subhash Sabane, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.18 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Arjun Khotkar, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.19 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Sunil Dhande, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.20 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Dayanand Gaikwad, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.21 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Uttamprakash Khandare, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.22 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Satyajit Patil, Member of the Legislative Assembly.

DISQUALIFICATION PETITION NO.23 OF 2005

Shri Narayan Rane, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Shanbhuraj Desai, Member of the Legislative Assembly.

1) These Twenty-three Petitions filed under Rule 6 of the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on ground of Defection) Rules, 1986 involve common question of facts and law. So they are disposed off by this common Judgement.

2) On July 7, 2005 Shri Narayan Rane the Hon'ble Member from 3 - Malwan Constituency of the Maharashtra Legislative Assembly, who was elected on the ticket of Shivsena Party, and was a Leader of the Shivsena Legislature Party filed Petitions No. 1 to 23 of 2005 against Shri Sada Sarvankar, Hon'ble Member from 32 - Dadar Constituency, Shri Dattaji Nalawade, Hon'ble Member from 30- Worli Constituency, Shri Dagdu Sakpal, Hon'ble Member from 28 - Parel Constituency, Shri Ramdas Kadam, Hon'ble Member from 10 - Khed Constituency, Shri Arvind Nerkar, Hon'ble Member from 23 - Opera House Constituency, Shri Subhash Desai, Hon'ble Member from 42-Goregaon Constituency, Shri Gajanan Kirtikar, Hon'ble Member from 43- Malad Constituency, Smt. Manisha Nimkar, Hon'ble Member from 62 – Palghar Constituency, Shri Eknath Shinde, Hon'ble Member from 53- Thane Constituency, Shri Baban Gholap, Hon'ble Member from 68- Devlali Constituency, Shri Vijay Shinde, Hon'ble Member from 103- Buldhana Constituency, Shri Gulab Patil, Hon'ble Member from 94- Erendol Constituency, Shri Pratap Jadhav, Hon'ble Member from 106 -Mehekar Constituency, Shri Sanjay Rathod, Hon'ble Member from 164-Darwha Constituency, Shri Bandu Jadhav, Hon'ble Member from 178- Parbhani Constituency, Shri Gajanan Gughe, Hon'ble Member from 180-Kalmanuri Constituency, Shri Subhash Sabne, Hon'ble Member from 174-Mukhed Constituency, Shri Arjun Khotkar, Hon'ble Member from 186-Jalna Constituency, Shri Sunil Dhande, Hon'ble Member from 198-Beed Constituency, Shri Dayanand Gaikwad, Hon'ble Member from 207-Kallam Constituency, Shri Uttamprakash Khandare, Hon'ble Member from 218- Solapur-North Constituency, Shri Satyajit Patil, Hon'ble Member from 280- Shahuwadi Constituency, Shri Shambhuraj Desai, Hon'ble Member from 265- Patan Constituency respectively.

3) In those Petitions he alleged in substance :—

a) That the said Members are Elected on the ticket and Symbol of the Shivsena Party.

b) The Petitioner in the capacity as the leader of the Shivsena Legislature Party appointed Shri Vinayak Nimhan in place of Shri Gajanan Kirtikar as the Chief Whip of the Shivsena Legislature Party by order dated 4th July, 2005. This fact was truly intimated to the Hon'ble Speaker of the Maharashtra Legislative Assembly by letter dated 4th July, 2005.

c) The Petitioner in the capacity as the leader of the Shivsena Legislature Party issued a Whip to all the MLA's of Shivsena Legislature Party

on July 4, 2005 that an urgent meeting is convened on 8th July, 2005 at the Government Accommodation of the Leader of Shivsena Legislature Party at B-3, Madam Cama Road, Opposite Mantralaya, Mumbai-400 032.

d) Shri Vinayak Nimhan in the capacity as the Chief Whip of the Shivsena Legislature Party issued a Whip to all the MLA's who are the Members of the Shivsena Legislature Party on July 5, 2005 thereby calling upon them to remain present in the meeting of the Shivsena Legislature Party Convened on 8th July, 2005 at the Government Accommodation of the Leader of Shivsena Legislature Party at B-3, Madam Cama Road, Opposite Mantralaya, Mumbai-400 032.

e) The said Order/Party Whip was communicated to all the Members of the Shivsena Legislature Party including the Respondents by Telegram on July 6, 2005 and the said Telegram has been duly received by the Respondents.

f) However, the Respondents abstained from the said meeting and did not remain present therein and the failure of the Respondents to remain present in the said meeting without obtaining the prior written permission of Petitioner is clearly an act contrary to the direction/order of the Petitioner and of the Party Whip.

g) On account of such absence of the Respondents, the Respondents has incurred a disqualification as contemplated by Article 191(2) read with clause (b) of paragraph 2 of the Tenth Schedule of the Constitution of India.

h) The absence of the Respondents in the said meeting of dated 8th July, 2005 has not been condoned by the Petitioner or Shri Vinayak Nimhan and no request has been made by the Respondents to Petitioner or to Shri Vinayak Nimhan to condone such absence.

4) On carefully going through the Petitions I found that the petitions were duly signed and verified as required by sub rule 6 of rule 6 of the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986. From the declarations given by the above said Respondents in Form No.3 as under Rule No.4 of the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of selection) Rules, 1986 and the entries in the register in Form No.4 as per Rule No.5 of the said Rules I found that the Respondents were

elected on the ticket of the Shiv Sena Party. So in discharge of my duties and functions as a Speaker, I decided to call their written comments on the said Petitions as required by the principals of natural justice and also Rule 7(3) of the said Rules and directed my office to serve Summons on them along with the necessary annexure also and call for their comments as contemplated in the same Rule 7(3) within the period of 7 days from the receipt of the Summons.

5) On July 20, 2005 the said Respondents appeared before me alongwith their Advocates and filed their respective written statements of defence. Their main Contentions are:

a) That the Petitions filed is a gross and pernicious abuse of the process of the Tenth Schedule and the Disqualification Rules.

b) Prior to 3rd July, 2005 the Petitioner had decided to defect from the Shivsena political Party and subsequently from the Shivsena Legislature Party.

c) The Petitioner was removed from the primary Membership of the Shivsena Political Party on 3rd July, 2005.

d) On July 6, 2005 the majority of the Members belonging to the Shivsena Legislature Party held a meeting and removed the Petitioner from the chair of the leader of Shivsena Legislature Party and expressed confidence in and continued Shri Gajanan Kirtikar as a Chief Whip.

e) The paragraph 2(b) of the Tenth Schedule to the Constitution of India applies only in respect of voting in the House contrary to any Whip or direction as provided and the Petition does not even alleged that Respondents has voted or abstained from voting on any matter in the Legislative Assembly contrary to any Whip or direction.

f) The election of the Chief Whip of the Party is the prerogative of the Legislature Party and the same does not fall within the purview of Tenth Schedule to the Constitution of India or within the jurisdiction of the Speaker.

g) The appointment of Chief Whip of the party made by the Petitioner was improper and illegal and it was never recommended or elected by the Shivsena Legislature Party. The Petition filed for disqualification of the Respondents for defiance of such a purported Whip is not maintainable.

h) Hon'ble Speaker has recognized the validity of the decision taken by the Shivsena Legislature Party at its meeting on held 6th July, 2005 which includes confirmation of Shri Gajanan Kirtikar as the Chief Whip of the Shivsena Legislature Party.

i) Chief Whip of the Shivsena Legislature Party Shri Gajanan Kirtikar had issued Whip No.7 (marked as **Exhibit '5'**) dated 7th July, 2005 and the Whip No.7 forbade Members of the Shivsena Legislature Party from attending meeting called by the Petitioner/Shri Vinayak Nimhan on 8th July, 2005. It was therefore incumbent upon the Members of the Shivsena Legislature Party not to attend the meeting of dated 8th July, 2005.

j) The Petitioner has suppressed several material facts and has made mis-statements of facts (and thereby falsified) the verification of the Petitioner.

k) The Respondents has not denied any Whip issued by the Shivsena Legislature Party or by any person duly authorized by the Shivsena Legislature Party.

l) That the Petitioner has omitted to mention that the meeting was arranged on 4th November, 2004 and the resolution was passed to elect Shri Gajanan Kirtikar as the Chief Whip of the Shiv Sena Legislature Party.

m) The Respondents denied that any meeting was convened on 8th July, 2005 at the Government Accommodation of the leader of the Shivsena Legislature Party as on 8th July, 2005. The Petitioner had ceased to be the leader of the Shivsena Legislature party.

n) The Respondents did not admit the documents annexed at **Exhibit-'E'** and the correctness or validity of the documents at **Exhibit-'F','G','H'** to the petition.

o) The respondents denied that they have incurred any disqualification as alleged.

p) The petition is in fact misconceived and malafide and ought to be dismissed.

6) On 29th September, 2005 the Petition No.1, 2 and 3 were called for hearing before me. The representatives of the petitioner 3 contended that they were not received the copy of reply submitted by the Respondents. Shri Darius Khambata,

Advocate for the respondents argued that according to the Rule 6 of "the Members of the Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986 the petitioner does not required to be given a copy of reply and also it is not necessary for the petitioner to be given hearing. The petition is not signed and verified under rule 6, hence it is not a valid petition.

Shri Rahul Narvekar, Advocate for the Respondents has requested to take all the 23 cases for hearing. I adjourned the hearing on next week as the petitioner was not present.

7) Further on dated 15 October, 2005 all the 23 cases were kept for hearing. Shri Darius Khambata the Advocate for the Respondents has raised the objections to the maintainability of the petitions and argued that the petitioner have no right of hearing under the said Rules. As both of the parties has raised various preliminary issues and it is necessary to be enquired. I adjourned the hearing on that day.

8) As the tenure of the 11th Maharashtra Legislative Assembly is expired on 3rd November, 2009 and thereafter stand dissolved, vide notification No. CEL. 1009/CR-1242/09/XXXIII dated 18th September, 2009. The General Elections had been held on the 13th October, 2009 and the Elections Commission of India has notified the names of the members elected to the 12th Legislative Assembly of the Maharashtra vide their Notification No. 308/MT-LA/2008 of dated 25th October, 2009.

9) Under Rule (7) of the Members of the Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986 I have to follow the same procedure in this case which is applicable for the determination by the Committee of any question as to breach of Privilege of the Assembly. All the notices of Privilege pending before the Assembly lapses on dissolution of the Assembly. Therefore this petition will also be lapse after the expiry of the tenure of the 11th Maharashtra Legislative Assembly i.e. 3rd November, 2009.

10) Therefore as the tenure of the 11th Maharashtra Legislative Assembly is expired on 3rd November, 2009 the business pending before the Legislative Assembly will be lapsed automatically. The Petitioner and all the Respondents are ceased to be a members of the 11th Maharashtra Legislative Assembly. Hence I decide that all the Petitions is rendered infructuous and there is no necessity to proceed further with the petitions No. 1 to 23 of 2005 and accordingly they are disposed off.

I passed this order today on dated the 4th November 2009.

**(7) BEFORE THE HON'BLE SPEAKER OF THE MAHARASHTRA
LEGISLATIVE ASSEMBLY IN THE MATTER OF
DISQUALIFICATION OF MEMBERS OF THE MAHARASHTRA
LEGISLATIVE ASSEMBLY ON THE GROUND OF DEFECTION AS
PER ARTICLE 191 (2) AND TENTH SCHEDULE OF THE
CONSITUTION OF INDIA AND THE MEMBERS OF THE
MAHARASHTRA LEGISLATIVE ASSEMBLY
(DISQUALIFICATION ON GROUND OF DEFECTION)
RULES, 1986**

DISQUALIFICATION PETITION NO. 24 OF 2006

Shri Gajanan Kirtikar, Member of the Legislative Assembly.

V/s.

Shri Vinayak Nimhan, Member of the Legislative Assembly.

1. On June 14, 2006 Shri Gajanan Kirtikar the Hon'ble Member from 43-Malad Constituency of the Maharashtra Legislative Assembly who is elected on the ticket of Shiv Sena Party and is a Member of Shiv Sena Legislature Party filed Petition No.24 of 2006 against Shri Vinayak Niman Hon'ble Member from 247-Shivaji Nagar Constituency of the Maharashtra Legislative Assembly.
2. In this Petition he alleged in substance:-
  - (a) Both of the Petitioner and Respondent are Members of the Shiv Sena Legislature Party
  - (b) The Petitioner was unanimously elected as the Chief Whip of Shiv Sena Legislature Party.
  - (c) The Respondent has been indulging in activities contrary to the interest of the Shiv Sena Party.
  - (d) The statement and slogans voiced by the Respondent in the House and outside the House have been reported in various news publications.

(e) In the budget session 2006 of the Maharashtra Legislative Assembly the Leader of Opposition Shri Ramdas Kadam along with other Members of Shiv Sena Legislature Party have raised the issue of Revenue Minister waiving the recovery on earned income from M/s. Mukund Iron Limited and at that time the Respondent openly supported the Revenue Minister and criticized his own Party and its leaders. Therefore the action of the Respondent is against the interest of the Shiv Sena Party.

(f) The Respondent has also indulged in other anti-party activities during the Bye-Election of the Maharashtra Legislative Assembly held in the year 2005-06.

(g) The Respondent has not attended a single meeting conveyed by the Shiv Sena Legislature Party in past 11 months and also he has refused to accept of the Whips issued by the Petitioner from time to time.

(h) The Respondent has acted against the interest of the Party and thus influence can be drawn that he has voluntarily given up the Membership of the Political Party to which he belongs.

(i) Therefore Respondent ought to be disqualified in accordance with the provision of article 191(2) read with the Tenth schedule of the Constitution of India

3. Along with the Petition he produced the cuttings of the newspapers.

4. On carefully going through the Petition I found that the Petition was duly signed and verified as required by Sub-Rule 6 of Rule 6 of the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986. From the declaration given by the Petitioner and Respondent in Form No.3 as per Rule No.4 and the entries in the register in Form No.4 as per Rule No.5 of the said Rules I found that the Petitioner and the Respondent were elected on the ticket of Shiv Sena Party. So in discharge of my duties and functions as a Speaker, I decided to call the written Statement on the Petition as required by the principal of Natural Justice and under Rule 7(3) of the said Rules and directed my office to serve Summons to Respondent with the necessary Annexures and called for comments as contemplated in the said Rule 7(3).

5. On June 19, 2007 the summons was issued on the residential address of the Respondent at Pune by Register Post but the summons was returned as the Respondent was not found on the given address therefore, on 12th September, 2006 the summons was issued again to the Respondent on his residential address at Pune by Register Post but it was also returned on the same ground.

6. On October 27, 2006 the summons was received by the wife of the Respondent and such type of report was given by the Deputy District Election Officer, Pune. On the same date the summons was pasted on the Main Door of the Rooms No.B-11 and B-72 of the MLA's Hostel which was official resident of the Respondent.

7. On November 7, 2006 the Respondent has requested for enough time to file his reply therefore further 1 month period was granted to the respondent. Later on the Respondent has applied again and again on 14th December, 2006, 16th March, 2007 and 20th July, 2007 for extension of the time to file the reply as such till 9 September, 2007 the time was granted to file the reply by the respondent.

8. The respondent has again applied for extension of time of six months to file the reply and in consequence the matter was kept for hearing on 20th September, 2007. There after the matter was kept for hearing again on 23rd October, 2007 and the Petitioner and the respondent both were informed to be present before me. But, the Respondent has not yet filed his written statement to the petition filed by the petitioner.

9. I have to take the cognizance of the fact that the respondent has resigned his seat in the Maharashtra Legislative Assembly on 8th September, 2009. Therefore this Petition stands infructuous hence can be disposed of accordingly.

10. Tenure of the 11th Maharashtra Legislative Assembly will be expired on 3rd November, 2009 and thereafter stand dissolved vide notification no. CEL. 1009/CR-1242/09/XXXIII dated 18 September, 2009. The General Elections to form 12th Maharashtra Legislative Assembly are held on 13th October, 2009 and the names of the elected members are published by the election commission of India vide their Notification No. 308/MT-LA/2008 of dated 25th October, 2009.

11. Under Rule (7) of the Members of the Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986 I have to follow the same procedure in this case which is applicable for the determination by the Committee of any question as to breach of Privilege of the Assembly. All the notices of Privilege pending before the Assembly lapses on dissolution of the Assembly. Therefore this petition will also be lapse after the expiry of the tenure of the 11th Maharashtra Legislative Assembly i.e. on 3rd November, 2009.

12. Therefore as the tenure of the 11th Maharashtra Legislative Assembly is expired on 3rd November, 2009 and the business pending before it, is lapsed automatically. The petitioner and the Respondent has ceased to be a Members of the 11th Maharashtra Legislative Assembly. Hence, I decide that the Petition is rendered infructuous therefore there is no necessity to proceed further with the petitions No. 24 of 2006, and accordingly the Petition is disposed off.

I passed this order today on 4th day of November, 2009.

**(8) BEFORE THE HON'BLE SPEAKER, MAHARASHTRA LEGISLATIVE
ASSEMBLY IN THE MATTER OF DISQUALIFICATION OF
MEMBER OF LEGISLATIVE ASSEMBLY ON THE GROUND OF DEFECTION AS
PER ARTICLE 191 (2) AND TENTH SCHEDULE OF THE
CONSTITUTION OF INDIA AND THE MEMBERS OF
MAHARASHTRA LEGISLATIVE ASSEMBLY
(DISQUALIFICATION ON GROUND OF DEFECTION)
RULES 1986.**

DISQUALIFICATION PETITION NO. 27 OF 2006.

Shri Raj Purohit, Member of the Legislative Assembly

V/s

Shri Sunil Kedar, Member of the Legislative Assembly

(1) On December 30, 2006 Shri Raj Purohit the Hon'ble Member from 21-Mumbadevi Constituency of the Maharashtra Legislative Assembly, who is elected on the ticket of Bhartiya Janta Party and is a Member of Bhartiya Janta Legislature Party filed Petition No. 27 of 2006 against Shri Sunil Kedar, Hon'ble Member from 140-Saoner Constituency of the Maharashtra Legislative Assembly.

(2) In this Petition he alleged in substance :-

(a) Shri Sunil Kedar is elected on the Maharashtra Legislative Assembly as a Independent Candidate in the election declared on 16th October, 2004.

(b) The respondent has joined the Congress Party on 18th October, 2006 in the public function held at Dr. Vasandrao Deshpande Hall, Nagpur presided over by Mrs. Prabha Rao, the President of Maharashtra Pradesh Congress Committee.

(c) Therefore respondent has incurred disqualification for being a Member of the House under the provision of Article 191 (2), read with para 2 (2) of the Tenth Schedule of the Constitution of India.

(d) The respondent has joined the Congress Party on 8th December, 2006 in a public function held at Dr. Vasandrao Deshpande Hall Nagpur in the leadership of Shri Satish Chaturvedi, the guardian Minister of Nagpur District.

(e) There is no denial or any statement from and on behalf of respondent rebutting his entry in the public function and joining the Congress Party and although the news which was published in the various newspapers about the joining of the respondent in Congress Party.

(f) In the elections of the Nagar Parishads and Municipal Councils the Respondent was freely and openly canvassing and propagating the Candidates who were likely to be declared as the Candidates of the Congress Party.

3. Along with the Petition he produced cuttings of the news paper with photographs.

4. On carefully going through the Petition I found that the Petition was duly signed and verified as required by Sub-Rule 6 of Rule 6 of the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986. From the declaration given by the Petitioner and Respondent in Form No.3 as per Rule 4 of the above mentioned rules and the entries in the register in Form No.4 as per Rule 5 of the said Rules I found that the Petitioner was elected on the ticket of Bhartiya Janta Party and the Respondent was elected as Independent Candidate. So in discharge of my duties and functions as the Speaker, I decided to call the written statement on the Petition as required by the principals of natural justice and also Rule 7(3) of the said Rules and directed my office to serve summons to the Respondents with the necessary Annexures and call for their comments as contemplated in the said Rule 7(3).

5. The Summons was served to the Respondent on 17th January, 2007. The Respondent had applied for extension of time through his letter dated 22nd January, 2007. The time of four weeks was granted to file the reply by the Respondent. Later on the time was extended for further dates as per request of the Respondent.

6. The Respondent has filed the written statement on 28th September, 2007. The main contentions are:-

(a) The Petition is clearly misconceived, devoid of any merit and is based on incorrect and mischievous facts and therefore deserves to be dismissed in limini.

(b) The Petitioner is seeking to pursue a personal vendetta against Respondent.

(c) The Petitioner has not come before this Hon'ble Court with clean hands

(d) The Respondent has never joined the Congress or any other Party and still he is an Independent Member of the Legislative Assembly.

(e) The Respondent has filed a letter of dated 12th February, 2007 written by Prabha Rao, President of Maharashtra Pradesh Congress Committee, as marked as **Annexure: R-1**. wherein, it is mentioned that she has not received any application from the Respondent for joining the Congress Party, nor the Respondent has made any request to her orally or otherwise for joining the Congress Party.

(f) The entire purpose of the Petition is to malign in the name of the respondent by making incorrect and false allegations.

(g) The respondent has stated that the Petition of this nature can not be decided on the basis of mere newspapers cuttings and the Petitioner will have to submit the cogent documentary evidence.

(h) The newspaper reports on the basis of which the entire Petition based are false, distorted and motivated.

(i) Mere presence of the respondent along with certain Members of the Congress Party does not mean that the respondent has joined the Congress Party.

(j) The respondent has cited the judgments of the Supreme Court wherein it is held that the news paper at the best can be secondary evidence to its contents and is not admissible in evidence without proper proof under the Evidence Act.

(k) The affidavits filed by Shri Chandrashekar Kashiramji Baretiya, Shri Baburao Tidke and Shri Baba Aashtankar are clearly false and frivolous and stated that he does not know these persons.

(l) The respondent has prayed for dismissal of the Petition.

7. The matter was kept for hearing on 23rd October, 2007. The Petitioner remained present and the respondent has requested by his letter for extension of time for hearing. Therefore the hearing was fixed again on 27th November, 2007. On this date the respondent was present. The Petitioner has requested on telephone for extension of the time of hearing. The matter was adjourned till further order.

8. The tenure of the 11th Maharashtra Legislative Assembly has expired on 3rd November, 2009 and thereafter it stands dissolved, vide notification no. CEL. 1009/CR-1242/09/XXXIII dated 18 September, 2009. The General Elections were held on 13th October, 2009 and the Election Commission of India has notified the names of the members elected to the 12th Legislative Assembly of the Maharashtra vide their Notification No. 308/MT-LA/2008 of dated 25th October, 2009.

9. Under Rule (7) of the Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on Ground of Defection) Rules, 1986 I have to follow the same procedure in this case which is applicable for the determination for the Committee of any question as to breach of Privilege of the Assembly. All the notices of Privilege pending before the Assembly lapses on dissolution of the Assembly. Therefore this petition also will be lapsed after expiry of the tenure of the 11th Maharashtra Legislative Assembly i.e. on 3rd November, 2009.

10. The period of the 11th Maharashtra Legislative Assembly is expired on 3rd November, 2009 and thereafter stand dissolved vide notification no. CEL. 1009/CR-1242/09/XXXIII dated 18 September, 2009. The General Elections are held on 13th October, 2009. The 12th Maharashtra Legislative Assembly have been Constituted and the names of the elected members are published by the Election Commission of India vide their Notification No. 308/MT-LA/2008 of dated 25th October, 2009.

11. Therefore as the tenure of 11th Maharashtra Legislative Assembly is expired on 3rd November, 2009 and the business pending before it, is lapsed automatically. The petitioner and the Respondent has ceased to be a Members of the Maharashtra Legislative Assembly. Hence I decide that the Petition is rendered infructuous, therefore there is no necessity to proceed further with the petitions No. 27 of 2006, and accordingly the Petition is disposed off.

I passed this order today on 4th day of November, 2009.

१२. माननीय सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद यांनी

पक्षांतर बंदी कायद्यांतर्गत दिलेला निर्णय

मा.सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद (श्री.शिवाजीराव देशमुख) यांनी श्री.विनोद तावडे, मा.विरोधी पक्ष नेते, महाराष्ट्र विधानपरिषद यांनी श्री.धनंजय मुंडे, वि.प.स. यांच्या विरुद्ध दाखल केलेल्या याचिकेवर दिनांक २२ जूलै, २०१३ रोजी पारित केलेला आदेश पुढे नमूद करण्यात येत आहे.

BEFORE THE HON'BLE CHAIRMAN,
MAHARASHTRA LEGISLATIVE COUNCIL
VIDHAN BHAVAN, MUMBAI

IN THE MATTER OF DISQUALIFICATION OF A MEMBER OF
LEGISLATIVE COUNCIL ON THE GROUND OF DEFECTION AS
PER ARTICLE 191 (2) AND TENTH SCHEDULE OF THE
CONSTITUTION OF INDIA AND THE MEMBERS OF
MAHARASHTRA LEGISLATIVE COUNCIL (DISQUALIFICATION ON
GROUNDS OF DEFECTION) RULES, 1986

DISQUALIFICATION PETITION NO.1 OF 2012

Shri. Vinod Tawde,
Hon. Leader of Opposition, ... Petitioner
Maharashtra Legislative Council

V/s.

Shri. Dhananjay Munde, ... Respondent
Member of Legislative Council

ORDER

Shri. Vinod .S. Tawde, Hon. Leader of Opposition, Maharashtra Legislative Council, the Petitioner has filed a Disqualification Petition No. 1 of 2012 against Shri Dhananjay Munde, M.L.C., the Respondent on 5th May, 2012, under Article 191 (2) and Tenth Schedule of the Constitution of India, praying that Shri. Dhananjay Munde, M.L.C., the Respondent be disqualified as a Member of Maharashtra Legislative Council.

The Petitioner was requested to comply with the provisions of Rule 6 (5) and (6) of The Members of Maharashtra Legislative Council (Disqualification on grounds of defection) Rules, 1986 vide letter dated 7th July, 2012. The Petitioner has not complied with the same so far.

..2..

However, Shri Dhananjay Panditrao Munde, M.L.C., has now resigned his seat in the Maharashtra Legislative Council and his resignation has been accepted by me on Tuesday, the 2nd July, 2013 afternoon and upon acceptance of his resignation, as per the provisions of Article 190 (3) (b) of the Constitution of India, his seat in the Maharashtra Legislative Council has become vacant with effect from Wednesday, the 3rd July, 2013. A Notification No. 28678/E-2 dated the 2nd July, 2013 to that effect has been issued by the Maharashtra Legislature Secretariat, Mumbai.

In view of the above, the petition has become infructuous and there is no necessity to proceed further in the matter. The petition is accordingly disposed off.

Place : Vidhan Bhavan,
Mumbai - 400 032

Date : 22nd July, 2013

(Shivajirao Deshmukh)
Chairman,
Maharashtra Legislative Council

१३. विधिमंडळ पक्षातून काढून टाकलेल्या (Expelled) किंवा

असलंगन (Unattached) सदस्यांचे स्थान किंवा स्थिती

भारतीय संविधानाच्या दहाव्या अनुसूचिमध्ये आणि महाराष्ट्र विधानसभा सदस्य (पक्षांतराच्या कारणावरून निरहता) नियम १९८६ मध्ये असलेल्या तरतुदी अंतर्गत विधिमंडळ पक्षातून काढून टाकलेल्या (Expelled) किंवा असलंगन (Unattached) सदस्यांचे स्थान किंवा स्थिती याबाबत काहीही उल्लेख केला गेलेला नाही. त्यामुळे विधिमंडळ पक्षातून एखाद्या सदस्याला काढून टाकले तरी त्या सदस्याच्या सभागृहातील सदस्यत्वाला काहीही धोका पोहोचत नाही अथवा तो निरहता होत नाही.

पक्षांतर बंदी कायदासंबंधातील तज्ज्ञ डॉ. सुभाष कश्यप, यांनी असे म्हटले आहे की, 'ज्यावेळेस एखादा सदस्य भारतीय संविधानातील तरतुदीप्रमाणे निवडून आलेला असतो त्यावेळेस त्या निवडून आलेल्या सदस्याचे सभागृहाचे सदस्यत्व हे कुठलाही राजकीय पक्ष त्याला पक्षातून काढून टाकून सुद्धा हिराऊन घेऊ शकत नाही कारण कुठल्याही राजकीय पक्षाची घटना ही भारतीय घटनेच्या वरचढ किंवा श्रेष्ठ होऊ शकत नाही.'

हे जरी खरे असले की, एखाद्या राजकीय पक्षाने एखाद्या सदस्याला विधिमंडळ पक्षातून काढून टाकले तर त्याचे त्या राजकीय पक्षाचे सदस्यत्व संपुष्टात येते. परंतु हे फक्त त्या पक्षाच्या अंतर्गत कारभारापुरतेच मर्यादित असते व त्यामुळे त्या सदस्याच्या सभागृहाचा सदस्य म्हणून काम करण्यास कुठल्याही प्रकारची बाधा येत नाही. दहाव्या अनुसूचीतील तरतुदीप्रमाणे असे काढून टाकलेले सदस्य निरह होण्यास पात्र राहणार नाहीत कारण त्या सदस्यांनी आपल्या मूळ राजकीय पक्षाचे सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिलेले नसते तर त्यांना त्यांच्या मूळ राजकीय पक्षातून काढून टाकलेले असते. परंतु अशा काढून टाकलेल्या सदस्याने जर दुसऱ्या कुठल्याही राजकीय पक्षात प्रवेश केला तर मात्र तो सदस्य निरह होण्यास पात्र ठरेल.

ज्यावेळेस एखाद्या विधिमंडळ पक्षाच्या नेत्याकडून काही सदस्यांना त्या विधिमंडळ पक्षातून काढून टाकले आहे असे माननीय अध्यक्षांना कळविले जाते, त्यावेळेस माननीय अध्यक्षांना त्यावर खालीलप्रमाणे निर्णय घेता येऊ शकतो:-

'जर अशा सदस्यांना 'असलंगन सदस्य' (Unattached) म्हणून घोषित करावे अशी मागणी केली गेली असेल तर या सदस्यांना सभागृहामध्ये बसण्यासाठी वेगळी व्यवस्था करण्यापुरते मर्यादित निदेश अध्यक्ष देऊ शकतात व त्यांना 'असलंगन सदस्य' म्हणून घोषित करू शकतात. अशा प्रकारचा निर्णय बिहार विधानसभेच्या अध्यक्षांनी तसेच लोकसभेच्या अध्यक्षांनी पूर्वी दिलेला आहे.

*****

१४. काही उपाय व मार्ग

वर सविस्तर उहापोह केल्याप्रमाणे बेजबाबदार व अनैतिक पक्षांतरामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीवर मार्ग-उपाय शोधून काढण्यासाठी तयार केलेल्या या अधिनियमाचा परिणाम झाला नाही असे म्हणता येणार नाही. किंबहुना उच्च न्यायालयाने व सर्वोच्च न्यायालयानेसुद्धा वेळोवेळी निर्णय देतांना या अधिनियमाच्या आवश्यकतेवर भर दिलेला आहे.

भारतीय लोकशाहीमध्ये पक्षीय पद्धती अटळ आहे. पक्षाद्वारे उमेदवार निवडण्याची अंतिम जबाबदारी ही मतदारांची असली तरी पक्षाने ठरविलेला उमेदवार निवडतांना खूप खबरदारी व काळजी घेणे आवश्यक आहे. असा उमेदवार हा पक्षाचे तत्वज्ञान, ध्येयधोरण याच्याशी पूर्णपणे बांधिलकी असलेला असावा त्याचप्रमाणे तो प्रामाणिक, सद्गुणी व विशिष्ट निष्ठा बाळगणारा असणे आवश्यक आहे. शेवटी निवडणुकांमध्ये विविध पक्षाचे जाहिरनामे, वचननामे याद्वारे मतदारांना आवाहन केले जाते व त्या आधारावर विशिष्ट पक्ष व त्याचे उमेदवार निवडून येतात. साहजिकच पक्षाच्या ध्येय धोरणांवर व जाहीरनाम्यावर निवडून आलेल्या सदस्याचे लगेच दुसऱ्या पक्षात जाणे म्हणजे एका परीने ज्या सार्वभौम मतदारांनी त्यांच्या पक्षाच्या ध्येय धोरणास व विचारप्रणालीस अनुलक्षून मत दिले असेल तर त्यास धोका होय. एवढेच नव्हे तर सार्वत्रिक निवडणुकी नंतर घटित झालेल्या विधीमंडळ किंवा संसदेच्या इच्छेविरुद्ध ती कृती असल्याने त्यावर गांभीर्याने विचार होणे आवश्यक आहे.

त्याकरिता खालील मुद्दे विचारात घेणे आवश्यक आहेत, असे वाटते,

१) मुलभूत राजकीय नीतीमत्ता, दैनंदिन जीवनात किमान सभ्यता व शिष्टाचार असणे ही कायद्याने केलेल्या तरतुदीपेक्षा महत्वाची बाब आहे त्याकरिता कोड ऑफ एथिक्स (Code of Ethics) तयार करून त्याची शब्दशः व काटेकोरपणे अंमलबजावणी सर्व राजकीय पक्षांनी करणे आवश्यक आहे.

२) संविधानाच्या कलम १०२ (१) (३) व १९१ (१) मधील तरतुदीस अनुसरून पक्षांतर करणाऱ्याविरुद्ध कायद्याने बंधन घालता येईल, परंतु संपत्ती व सत्तेच्या लालसेने पक्षांतर करणे हा गंभीर स्वरूपाचा प्रमाद असल्याने त्याकरिता कायदेशीर तरतूद करण्याचा विचार व्हावा.

३) अपक्ष सदस्यांचा वाढता प्रादुर्भाव ही गंभीर बाब असल्यामुळे निवडणूक प्रक्रियेमध्ये त्याची संख्या जास्तीत जास्त कशी कमी करता येईल यादृष्टीने विचार करण्यात यावा.

४) नामदार यशवंतराव चव्हाण समितीने आपल्या अहवालात ज्या मुख्य शिफारशी केलेल्या आहेत त्या म्हणजे पंतप्रधान व मुख्यमंत्री हे निवडून येणाऱ्या सभागृहाचे सदस्य असावे, या शिफारशींचाही गांभीर्याने विचार करावा.

५) पक्षांतर करणारा आपोआपच निरह होईल अशी तरतूद करावी. तसेच पक्षांतर करणाऱ्याने सभागृहात दिलेले मतसुद्धा आपोआपच अवैध ठरेल अशी तरतूद करावी. पक्षांतरासंबंधीचा निर्णय लवकरात लवकर द्यावा व वर म्हटल्याप्रमाणे राजकीय पक्षाची व असंलग्न सदस्याची व्याख्या व तरतूद करावी.

६) सदस्यांना काढून टाकण्याचे (एक्सपेल) अधिकार कोणास असावे. जसे विधानमंडळ वा संसदीय पक्षाचे नेते, प्रतोद, विधानमंडळाच्या बाहेरील पक्षाचे अध्यक्ष, अखिल भारतीय अध्यक्ष किंवा अन्य कोणी हे सुद्धा निश्चित ठरविण्यात यावे.

७) या अधिनियमामध्ये दुरुस्त्या करित असतांना एकूण निवडणूक प्रक्रिया, लोक प्रतिनिधी कायदा व विधी आयोगाच्या मतप्रदर्शनाचा विचार करावा.

८) सभागृहावर नियंत्रण ठेवण्याची व सभागृहापुढील कामकाज पूर्ण करून घेण्याची जबाबदारी संविधानाने अध्यक्ष/सभापती यांच्याकडे सोपविली आहे. साहजिकच एखाद्या सदस्याने केलेल्या दुर्वर्तनामुळे त्याला सभागृहाच्या कामकाजात भाग घेऊ द्यावा किंवा नाही, हे ठरविण्याचा निर्णय हा अध्यक्षांच्या सभागृहावरील नियंत्रणाच्या व अधिपत्याच्या संदर्भात महत्वपूर्ण मुद्दा ठरतो. आणि म्हणूनच एखाद्या सदस्याला त्याच्या पक्षांतराच्या प्रमादाबद्दल निरर्ह ठरविण्याचा त्यांचा अधिकार हा त्यांच्या सभागृहावरील नियंत्रणाचा व अधिपत्याचा अविभाज्य भाग गणला पाहिजे. सध्याच्या अधिनियमातील परिच्छेद-६(२) अन्वये मा.अध्यक्षांना दिलेले अधिकार योग्यच आहेत व त्या खाली त्यांनी केलेली कार्यवाही ही सभागृहाच्या रीतसर कार्यवाहीचा भाग समजली गेली पाहिजे या दृष्टिकोनातून सर्वोच्च न्यायालयाच्या घटनापीठाने दिलेला निर्णय स्वागतार्ह मानला पाहिजे. कारण त्यांनी अध्यक्षांची निर्णय देण्याची प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत न्यायालयाने त्यामध्ये ढवळाढवळ करू नये असे म्हटले आहे. परंतु याबाबतीत एवढाच बदल सुचवावासा वाटतो की, न्यायालयाने संविधानातील कलम १३६ अन्वये न्यायालयीन तपासणी करतांना याची काळजी घेतली पाहिजे की, अध्यक्षांनी निर्णय देताना ते दुष्ट हेतुने व उघडपणे बेकायदेशीर रीतीने वागलेले नव्हते.

९) सर्वोच्च न्यायालयाच्या अल्पमताच्या निर्णयामध्ये असे स्पष्टपणे म्हटले आहे की, १० व्या अनुसूचीखाली पक्षांतराच्या कारणाकरिता सदस्यांना निरर्ह ठरविण्याचा जो अधिकार मा.अध्यक्षांना दिलेला आहे, ते अध्यक्ष सभागृहातील सदस्यांच्या बहुमताने निवडून आलेले असल्यामुळे असा निर्णय करण्याचा न्याधिकरणप्रमाणे त्यांना दिलेला अधिकार संविधानाच्या मूळ तत्वावर आघात करणारा ठरतो. त्या समर्थनार्थ त्यांनी असेही म्हटले की, संविधानाच्या तरतुदीनुसार लोकशाहीमध्ये मुक्त व वास्तववादी निवडणुका घेणे, निवडणूक संबंधीचे वादाचा निर्णय करणे व पक्षांतरातून उद्भवलेल्या मुद्द्यांचा निर्णय घेणे हा विषय सभागृहाबाहेरील स्वतंत्र व्यक्ती किंवा संस्थेकडे सोपविणे आवश्यक आहे. मा. अध्यक्षांवर तो सोपवू नये.

या पार्श्वभूमीवर सर्वोच्च न्यायालयाच्या बहुमताच्या निर्णयाचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. प्रश्न हा आहे की, पक्षांतराच्या कारणाकरिता सदस्यांना निरर्ह ठरविणारा आदेशाच्या निर्णयाची तपासणी व्हावी काय? संविधानाच्या कलम १२२ व २१२ अन्वये सभागृहाच्या कार्यवाहीसंबंधीचा कोणताही मुद्दा ती कार्यवाही चुकीची आहे या कारणाकरिता उपस्थित करता येत नाही. संविधानातील तरतुदीप्रमाणे सभागृहाचा सदस्य किंवा संसद/विधानमंडळ सचिवालयाच्या कोणाही अधिकाऱ्याला

कोणत्याही न्यायालयात त्यासंबंधी प्रश्न करता येत नाही. या उन्मुक्तीमुळेच १० व्या अनुसूचीतील परिच्छेद-६ च्या उपपरिच्छेद-१ मधील कार्यवाही ही उपरोक्त तरतुदीनुसार सभागृहाची कार्यवाही मानलेली आहे. हे खरे की, ही उन्मुक्ती कार्यवाहीच्या असंविधानिकतेबाबत उपलब्ध नाही. आणि म्हणूनच "सभागृहाची कार्यवाही" याची व्याख्या ठरवितांना संविधानातील कलम १०५ व १९४ चा आधार घ्यावा लागतो.

हाऊस ऑफ कॉमन्सने याबाबत स्पष्टपणे म्हटलेले आहे की, "सभागृहाची कार्यवाही" म्हणजे - "सदस्याने समितीच्या बैठकी मध्ये किंवा सभागृहामध्ये संसदीय कामाच्या संदर्भात योगदान देतांना केलेले व वापरलेले शब्दप्रयोग."

उपरोक्त तरतुदीच्या संदर्भात हे स्पष्ट होते की, कार्यवाहीच्या बाबतीत ती अवैध किंवा असंविधानिक असल्यास न्यायालय चौकशी करू शकेल, परंतु ती चुकीची असल्यास नाही. साहजिकच संविधानाच्या कलम १२२ व २१२ अन्वये अनुक्रमे संसदेत व राज्य विधानमंडळात सभापतींनी दिलेल्या निर्णयाचा न्यायालयाने फेरविचार करण्याचे ठरविले आहे. संसद/विधानमंडळाच्या स्वायत्ततेचा हा प्रश्न असल्याने त्याकरिता अधिक खोलात जाऊन विचार होण्याची आवश्यकता आहे. किंबहुना अखिल भारतीय पीठासीन अधिकाऱ्यांच्या परिषदेने याकडे विशेष लक्ष देऊन मार्ग काढला पाहिजे.

*****

१५. आढावा व चिंतन

पक्षांतर विरोधी कायद्याचा उगम, विकास, परिणती, फलनिष्पत्ती इत्यादींचा सर्वांगाने विचार करताना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे या खंडप्राय देशातील राजकीय व समाजव्यवस्थेला लागलेल्या या भयंकर किडीचा आजवर कोणीही गांभीर्याने विचार केला नाही. १९५२ साली देशात पहिली सार्वत्रिक निवडणूक झाल्यानंतर काँग्रेस पक्षाला सर्वत्र बहुमत मिळाले व पंडित जवाहरलाल नेहरूंसारखा स्वातंत्र्याच्या चळवळीत स्वतःला झोकून घेतलेला कुशाग्र बुद्धीमत्ता धारण करणारा व अलौकिक प्रतिभासंपन्न नेता या देशाला लाभला. पंडित नेहरूंचे व्यक्तिमत्त्व, विद्वत्ता, शालीनता, विरोधी पक्षांसह सर्वांना बरोबर घेण्याची वृत्ती, सुसंस्कृत वर्तन यामुळे निर्माण झालेल्या वलयामुळे उमलत्या लोकशाहीचा अनुभव सर्वांना आला. परंतु नंतरच्या दोन दशकांमध्ये देशाच्या राजकीय जीवनामध्ये बरेचसे फेरबदल झाले व त्याचे दूरगामी परिणाम दृश्य स्वरूपात जाणवू लागले. एकेकाळी पंडित नेहरूंबरोबर काँग्रेस पक्षात राहिलेल्या ज्येष्ठ व निःस्वार्थी नेत्यांनी स्वतःच्या सदसद्विवेक बुद्धीला जागून जे मनाला प्रामाणिकपणे पटेल ते करण्यासाठी होणारा आत्मक्लेश सोसून नवीन पक्ष स्थापन केले व हळूहळू ते दूर झाले. परंतु त्या मागील त्यांची जी अंतःप्रेरणा होती ती निःसंशयपणे निष्ठेची द्योतक होती.

संसदीय लोकशाही ही आपल्या देशाने जाणीवपूर्वक स्वीकारलेली विचारप्रणाली आहे व ६५ वर्षांच्या भल्याबुऱ्या अनुभवानंतर ही लोकशाही आपल्या देशात दृढमूल झालेली आहे याबद्दल कोणाचेही दुमत असू नये. परंतु या खंडप्राय देशाला संधीसाधू, स्वार्थी व आयाराम-गयाराम प्रवृत्तीने ग्रासलेल्या काही लोकांच्या प्रवृत्तीमुळे अलिकडे जी अस्थिरता निर्माण झालेली आहे किंवा होऊ पाहत आहे ही परवडणारी नाही. मूळातच निवडणूक ही खर्चिक बाब असून वारंवार निवडणुकांचा प्रसंग उद्भवल्यास त्यातून निर्माण होणारे प्रश्न - जसे आचारसंहिता व त्यामुळे विकासाची कामे टप्प होणे, शासकीय यंत्रणा विशेषतः पोलीस व अन्य घटकांवर पडणारा ताण या सर्व गोष्टींचा सामान्यातल्या सामान्य माणसांवर ज्याच्यासाठी ही लोकशाही राबवावयाची त्या दीनदुबळ्या, गरीब जनतेच्या दैनंदिन जीवनावर होणारा विपरित परिणाम प्रकर्षाने सिद्ध होत असल्याने, विद्यमान परिस्थिती मध्ये जे दोष व त्रुटी आहेत ते निपटून काढून पुढे जाणे आवश्यक आहे. पाश्चात्य देशात दोन वा तीन मुख्य पक्ष निवडणुकीच्या रिंगणात उतरतात व त्यांनी मतदारांसमोर सादर केलेले जाहिरनामे, ध्येय धोरणे यांवर निर्णय करून जनता त्याच्या इच्छेप्रमाणे शासन व्यवस्था निर्माण करते, परंतु आपल्या देशात विशिष्ट नेत्याने वा गटाने केवळ सत्ता, संपत्ती वा अन्य प्रलोभनाकरिता असलेली व्यवस्था डळमळीत करण्याकरिता केलेले प्रारंभ आज सरसकट व ढळढळीत घडणाऱ्या पक्षांतरा मागचा हेतू ठरला आहे. आज निवडून आलेले सदस्य केवळ त्यावर समाधान न मानता मंत्री होण्याची स्वप्ने पाहतात. मंत्री होणारे मुख्यमंत्री होण्याची स्वप्ने पाहतात. तर विरोधी पक्षात बसणारे सदस्य सत्ताधारी होण्याची आकांक्षा धरतात आणि मग सरसकटपणे सत्ता, संपत्ती व अन्य प्रकारचे आमिष व लालूच दाखवून आघाडी व गट तयार करण्याचे दुष्ट राजकारण सुरु होते. हा प्रकार कोठे तरी थांबणे आवश्यक आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या काळात राजकारणामध्ये राजकीय सभ्यता, शिष्टाचार व सुसंस्कृतपणा उत्तम प्रतीची होती, हे खरे आहे की, विविध राजकीय पक्षांमध्ये विशिष्ट प्रश्नांविषयी तीव्र मतभेद होते. एवढेच नव्हे तर सत्ताधारी पक्षाच्या नेत्यांमध्ये सुद्धा पक्षीय धोरण राबविण्याच्या बाबतीत तीव्र टोकाचे

मतभेद होते. परंतु ते प्रामाणिक होते. त्यावेळची एकमेकांवर केली जाणारी टीका सुद्धा संयत व दर्जेदार पद्धतीची होती. कुटाळकी किंवा चिखलफेक करून चारित्र्यहननाद्वारे सत्ता हस्तगत करण्याच्या दुर्दैवी प्रकाराची सुरुवात १९६७ पासून झाली व १९८० च्या मध्यानंतर शिष्टाचार व सभ्यतेचे सर्व नियम झुगारून देऊन राजकीय आकांक्षा साध्य करण्यासाठी कोणत्याही थरापर्यंत जाण्याच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली. विशेषतः अलिकडील निवडणुकीमध्ये वेगवेगळ्या पक्षाच्या नेत्यांनी ज्या पद्धतीने एकमेकांवर टीका केली की त्यातून पंतप्रधानांसारखे सर्वोच्च पद सुद्धा सुटू शकले नाही. ही बाब कोणालाच शोभा देणारी नाही. म्हणून प्रत्येक पक्षातील ज्येष्ठ व अनुभवी नेत्यांनी याबाबत आत्मपरिक्षण करून मार्ग-उपाय शोधल्याशिवाय या परिस्थितीवर तोडगा काढणे कठीण आहे, असे म्हटले तर ते वावगे ठरणार नाही.

पक्षांतर करणाऱ्यांना सर्वतोपरी सहाय्य करण्यासाठी कोणत्याही मार्गाचा बिनदिक्कतपणे अवलंब करणे हे तर नेहमीचेच झाले आहे. सत्ता, संपत्ती, मंत्रीपदे या व्यतिरिक्त शासकीय कामांची कंत्राटे देणे, व्यवसाय-धंद्यांची परवानगी देणे, दुकानांना परवानगी देणे, शासनाच्या किंवा सार्वजनिक उपक्रमाच्या तिजोरीवर भार न टाकता परंतु महत्त्वाच्या व मोक्याच्या जागी वर्णी लावणे असे प्रकार सातत्याने करण्यात आले.

१९६७ नंतर अतिप्रतिहतपणे आयाराम-गयाराम प्रवृत्तीने मांडलेला ठोळ विचारात घेतला तर संविधानाने निर्माण केलेल्या संसद व विधान मंडळांनी केवळ हात बांधून निमूटपणे व अलिप्तपणे या गोष्टीकडे न पाहता गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक होते. १९९७ साली सर्व देशभर स्वातंत्र्याचा सुवर्ण महोत्सव सर्वांनी साजरा केला. संसदेने "खास अधिवेशन" भरून ५० वर्षांच्या वाटचालीत कामांचा आढावा घेतला. पीठासीन अधिकाऱ्यांच्या परिषदेमध्ये सुद्धा महत्वपूर्ण विषयांवर अर्थपूर्ण व प्रदीर्घ चर्चा होऊन ठराव संमत करण्यात आले. परंतु संसदीय लोकशाहीचे भवितव्य त्यामध्ये संसद/विधीमंडळाचे योगदान व त्या संदर्भात राजकीय व समाज जीवनाला ग्रासून टाकणाऱ्या दुष्ट प्रवृत्ती का बलिष्ठ होत गेल्या यांच्या कारणांचा विचार झाला नाही. परिणामी आज संपूर्ण यंत्रणा कोलमडून पडते की काय अशा तऱ्हेची परिस्थिती निर्माण झालेली आहे. ही जटील समस्या केवळ एखाद्या पक्षापुरती मर्यादित नाही. पाच वर्षांनी किंवा अन्य काळाकरिता घेतल्या जाणाऱ्या निवडणुकांद्वारा स्थापित होणारे सरकार स्थिर व सुदृढ ठेवण्याची जबाबदारी जितकी महत्त्वाची आहे तितकीच संविधानाने निर्माण केलेल्या या ३ संस्था (न्यायालय, विधानमंडळ व प्रशासन) निष्कलंक व प्रभावीपणे आपले योगदान कशाप्रकारे देऊ शकतील हे पाहण्याची सुद्धा आवश्यकता आहे, हे वेगळे सांगावयास नको. त्यादृष्टीने सध्या अस्तित्वात असलेल्या अधिनियमातील अनेक ढोबळ त्रुटी दूर करताना न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेले निर्णय, निवडणूक आयोगाने केलेल्या सूचना, अलिकडेच भारताच्या विधी आयोगाने सुचविलेल्या सुधारणा व या क्षेत्रातील कायदेपंडित व अभ्यासू व्यक्तींच्या मतांचा विचार करून मार्ग काढणे योग्य ठरेल.

"संसदीय लोकशाही आपण स्वीकारून अनंत अडी-अडचणींवर मात करून गेल्या ६५ वर्षांत ती वृद्धिंगत करण्याचा व त्याद्वारे जगाला आदर्श दाखविण्याचा प्रयत्न केला ती लोकशाही खऱ्याखुऱ्या अर्थाने प्रत्यक्षात आणावयाची असेल तर निवडून येणारे सदस्य, त्याने निवडलेले मंत्रीमंडळ, त्याच्याद्वारे

केली जाणारी कार्यवाही या सर्वांच्या पलिकडे जाऊन ज्यांच्या अंतिम कल्याणाकरिता हा सर्व प्रपंच मांडलेला आहे त्या गरीब, छोट्या परंतु संविधानाने प्राप्त झालेल्या अधिकाराच्या जोरावर कोणाचीही भाग्यरेषा बदलण्याची क्षमता असलेल्या मतदाराने खऱ्या अर्थाने हा जटिल प्रश्न हाती घेऊन त्याची सोडवणूक करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. "अखंड जागरुकता" हे लोकशाहीचे लक्षण मानले जाते. लाखो मतदारांनी निवडून दिलेला प्रतिनिधी ज्यावेळी सभागृहात येतो, त्यावेळी त्याने जागल्याची भूमिका घेऊन राखण करावे, अशी सार्थ अपेक्षा असते. परंतु कोणत्या तरी क्षणिक स्वार्थाने व हव्यासापोटी हा जागल्या आपल्या कर्तव्यापासून वंचित होतो तेव्हा त्याचा खऱ्याखुऱ्या अर्थाने मालक असलेल्या मतदाराने ही जबाबदारी स्वीकारणे आवश्यक आहे. उशिरा का होईना या पुढील काळात आपण सजग व जागरुक राहिले तर भारतीय लोकशाही खऱ्या अर्थाने निष्कलंक व निर्दोष पद्धतीचा आदर्श इतरांच्या समोर ठेवू शकेल असा विश्वास बाळगण्यास हरकत नाही.

सारांश, १९८५ पूर्वी पक्षांतर विरोधी कायदा अस्तित्वात नसलेल्या कालावधीमध्ये आणि १९८५ नंतर पक्षांतर विरोधी कायदा अस्तित्वात आल्यानंतरच्या कालावधीमध्ये घडलेल्या प्रकरणांचा साकल्याने विचार केल्यास गुणात्मक व संख्यात्मक दृष्ट्या त्यामध्ये फरक जाणवत नाही. आणि म्हणूनच अशा प्रकरणाच्या मुळात जाऊन व शोध करून जालीम उपायांचा अवलंब करणे ही बाब अटळ ठरली आहे. सर आर्थर जेनिंग यांनी या बाबतीत उत्कृष्ट विवेचन केले आहे ते म्हणतात की, "स्वातंत्र्य हे कायदे किंवा संस्था यांच्याद्वारे प्राप्त होत नाही, तर त्याकरिता एक मानसिक धारणा लागते. कायदे मोडता येतात, संस्था नष्ट होतात, सक्तीने माणसाला गुलाम करता येते, परंतु त्यांना सक्तीने मुक्त व्हा म्हणून सक्ती करता येत नाही. जर इच्छा असली तरच ते मुक्त होतात." सर जॉन स्टुअर्ट मिल हे म्हणतात की, " राजकीय संस्था माणसाने बनविल्या आहेत म्हणून त्यांचा उगम व अस्तित्त्व माणसाच्या इच्छेवर अवलंबून असतो, शेवटी माणसे ठरवितात तेच होते."

*****

१६. संदर्भसूची (Bibliography)

- 1) Constitution of India. (English and Marathi version)
- 2) Anti-defection Law and Parliamentary Privileges (Third Edition, 2011) by Dr. Subhash C. Kashyap.
- 3) Judgements of Hon'ble Supreme Court of India.
- 4) The Members of Maharashtra Legislative Council (Disqualification on ground of defection) Rules, 1986.
- 5) The Members of Maharashtra Legislative Assembly (Disqualification on ground of defection) Rules, 1986.
- 6) Cases from Parliament and other State Legislatures.
- 7) The Judgements delivered by the then Hon'ble Speaker, Maharashtra Legislative Assembly under the provisions of 10th Schedule of the Constitution of India.
- 8) Orders passed by the Hon. Chairman, Maharashtra Legislative Council on some disqualification petitions.
- 9) Orders passed by the then Hon. Speaker, Maharashtra Legislative Assembly on some disqualification petitions.

*****

ABOUT AUTHOR

Full Name	Dr. ANANT NAMDEORAO KALSE
Office held and assumption of Office	Principal Secretary; Maharashtra Legislature Secretariat & Secretary; Commonwealth Parliamentary Association (CPA) Maharashtra Branch
Education	B.Sc., LL.M., Ph.D. (Law) Mumbai
Career (in outline only)	1979-1981 - Advocate, District and Sessions Court, Aurangabad 1981-2003 - Joined Maharashtra Legislature Secretariat; served in various capacities 15 July 2003 - Secretary 2 March 2007 – Principal Secretary
Conferences, Seminars attended / visits abroad	(1) Attended Various Conferences and Seminars in the Country and Abroad. (2) Visited 2006, Nigeria, Australia, New Zealand, Singapore, U.K., France, Italy, Belgium, Holland,

	Switzerland, Geneva (United Nations Office) in Parliamentary Study Tour.
Academic Information	<ul style="list-style-type: none"> • Delivered lectures on Parliamentary Practice and Procedure, Constitution of India, Administrative Law and Human Rights, International Law, Law of Torts, Interpretation of Statutes, Feministic Jurisprudence. • Visiting Faculty in various reputed Government & Non Government organisations.
Books / Articles Published, Compiled.	<ol style="list-style-type: none"> (1) Parliamentary Practice and Procedure with special reference to Maharashtra Legislature. (2) Law Making Process - An Introduction. (3) Legislative Procedure and Parliamentary Privileges - A Brief Overview. (4) An outline of Comparative Analysis of the Leading Constitutions of the world with special reference to Indian Constitution. (5) Nagpur Session - Myth and Reality - An overview. (6) Dr. Babasaheb Ambedkar Speech before the Constituent Assembly of India dated Thursday, 4th November 1948 – Compilation. (7) Salient Features of Constitution of India and Financial Business - An Overview (8) Parliamentary Proceeding - A Brief Overview (9) संसदीय कामकाज पद्धती व भारतीय लोकशाहीचे महत्व (10) Salient features of Constitution of India & Contribution of State Legislature in the development of State & its achievements. (11) संसदीय लोकशाहीची वैशिष्ट्ये व विधिमंडळाचे कामकाज

	<p>(12) समिती पद्धती, संसदीय कामकाजाचा आत्मा.</p> <p>(13) संसदीय विशेषाधिकार : एक दृष्टीक्षेप</p> <p>(14) Law of Parliamentary Privileges (With Special reference to Maharashtra Legislature) या पुस्तकांचे मा.मुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य यांचे शुभहस्ते व मा.उप मुख्यमंत्री, मा.सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद, मा.अध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा, मा.संसदीय कार्यमंत्री, मा.उपाध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा, मा.उप सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद, डॉ.सुभाष कश्यप, घटनातज्ञ, माजी महासचिव, लोकसभा, नवी दिल्ली यांचे प्रमुख उपस्थितीत विमोचन. (दि.१६ जुलै, २०१३.)</p> <p>(15) Pandit Jawaharlal Nehru – An Architect of Parliamentary Democracy in India at Nagpur University.</p> <p>(16) Principles of Indian Constitutional Law and Legislative Functioning – A Brief Overview.</p> <p>(17) संत साहित्य व कायदा सुव्यवस्था (अखिल भारतीय वारकरी परिषदेमध्ये सहभाग घेताना केलेले भाषण.)</p> <p>(18) भारतीय संविधानाची तौलानिक वैशिष्ट्ये व विधिमंडळ कामकाज</p> <p>(19) Bill to Law – An Overview</p> <p>(20) पक्षांतर विरोधी कायदा - उद्देश आणि वास्तव</p> <p>(21) Financial Control : Comptroller and Auditor General of India</p>
--	---

*****